

Леанід Дайнека

**Меч князя
Вячкі**

Раман

Мінск
Юнацтва
1987

УДК 882.6-93

Для старэйшага школьнага ўзросту

© Дайнека Л. М., 1987

Слова на дарогу

Даўно мне хацелася напісаць пра беларускую мінуўшчыну. Сверб стаяў у душы, незагойная стрэмка ныла ў сэрцы. Ды на кожнае хаценне патрэбна ўменне і патрэбна цярпенне. Яшчэ ў маленстве (яно такое далёкае), чытаючы кніжкі пра славутых віцязяў, пра алогі гарадоў, пра жахлівыя вастрадзюбыя бярвенні-тараны, якія, нібы шкарлуцінне, праломвалі акутыя жалезам брамы, марыў я нейкім чынам сустрэцца з продкамі — з крыўічамі, дрыгавічамі, радзімічамі. Але як?

Сто гадоў таму назад у багатых дамах Еўропы і Паўночнай Амерыкі на спірытчных сеансах выклікалі душы продкаў. Я не ўмею гэта рабіць і не веру ў такое дрымучае шарлатанства. Я пішу кнігу, каб сустрэцца з продкамі. Каб напісаць гэту кнігу, мне трэба ведаць гісторыю.

Гісторыя... Якое прывабнае і якое няўлоўнае паняцце! Каменная сякера ў руках дзікуна — гісторыя. Юрый Гагарын у космае — гісторыя. Сказ, напісаны мною за імгненне да сказа, які я зараз пішу, — гісторыя. Бясконцы ланцуг... Ні пачатку, ні канца не відно...

«Гісторыя — гэта вялізны, разнастайны вопыт чалавечтва, сустрэча людзей у стагоддзях». Так напісаў гісторык Марк Блок, герой французскага Супраціўлення, расстраляны фашистамі.

У кожнага народа павінна быць нацыянальная энергія і гістарычная памяць. У кожнага.

Калі Навухаданосар заваёваў чужы горад, ён адразу ж разбураў гарадскія сцены, найбольш уплывовых палонных кідаў у падземелле. Яны сядзелі ў цемры, сядзелі, здаралася, дзесяткі гадоў, да скону жыцця, і ўласнымі рукамі пераціралі на пясок, на пыл косці сваіх продкаў. Так сціралася памяць.

Стараадаўнія грэкі мацеркай усіх муз называлі Мнемазіну — музу памяці. У іх, мудрых і вясёлых элінаў, ужо тады, тысячагоддзі назад, была свая гісторыя і прадгісторыя, і Парфенон быў пабудаваны на месцы нейкага пракаветнага, дужа старога храма.

Сяджу, пішу кнігу... Канчаецца зімовы дзень, і я ўключаю свяціло. Маленькае сонца электралямпачкі ззяе над галавой. Утульна, самотна... Аказваецца, электралямпачка, яе ніць, у адну секунду 50 разоў(!) патухае і ўспыхвае, патухае і ўспыхвае. Чалавеччае вока па сваёй фізічнай прыродзе не здольна ўлавіць, зафіксаваць гэтыя рытмічныя чаргаванні святла і цемры, і нам здаецца, што электралямпачка гарыць роўным спакойным святлом. Нешта

падобнае можна заўважыць і ў гісторыі. Імгненні, чалавечыя жыщі зліваюцца ў вечнасць, у адну сусцэльную плынь.

З дваццатага стагоддзя пераношуся ў трывнаццатае, у самы яго пачатак, пераношуся ў Полацкае княства. Яно тады займала амаль усю Беларусь, было дзяржавай еўрапейскіх памераў і значэння.

У склад Кіеўскай Русі Полацкая зямля ўвайшла ў канцы 9-га стагоддзя. Пасля смерці Уладзіміра Манамаха Кіеўская Русь распалася. Яшчэ раней, у 11-м стагоддзі, выдзелілася з яе Полацкае княства. І гэта, як можна меркаваць, не выпадковасць.

Усе гісторыкі, усе даследчыкі адзначаюць «сепаратызм» полацкіх князёў, або крывіцкіх ці крыўскіх, як іх яшчэ называлі. Тут ёсьць над чым задумацца і гісторыку, і раманісту, і кожнаму, хто цікавіцца славянскай даўніной.

Лаўрэнцыеўскі летапіс паведамляе: «Мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославлім внуком». «Ярославли внуци» — князі кіеўскія, з гнязда Яраслава Мудрага. «Роговоложи внуци» — полацкія князі. Чаму ж ідзе такая барацьба паміж імі, чаму гарашы гарады і весі, вынішчаюцца нівы, ільецца братняя кроў?

Гісторык Васіль Ключэўскі, тлумачачы механізм перадачы ўлады ў Кіеўскай Русі, калі ўлада ад князёў-бацькоў пераходзіла да князёў-сыноў, піша пра князёў-ізгояў. Ізгоем князь мог стаць з-за пазачаснага сіроцтва, калі ягоны бацька паміраў раней ягонага дзеда. Такі князь страчваў чаргу да ўлады, выцясняўся з гэтай чаргі. Ключэўскі, даючы спіс такіх князёў, піша: «Яшчэ раней за ўсіх гэтых ізгояў у становішчы выдзеленых князёў апынуліся не з-за пазачаснага сіроцтва, а ў выніку асаблівых абставін князі полацкія, нашчадкі старэйшага сына Уладзіміра Святога ад Рагнеды». Што ж гэта за асаблівія абставіны? Хто адкажа?

Да Рагнеды павінны мы звярнуцца, да гордай дачкі полацкага князя Рагвалода, якая не прыняла багатых падарункаў, не захацела стаць жонкай князя Уладзіміра, сказаўшы: «Не хачу разуць рабычыча». Уладзімір, помсцячы, і помсцячы жорстка, узяў сілай Рагнеду на вачах у яе родзічаў, а потым забіў яе бацьку Рагвалода, маці і двух братоў і павёз зняволеную князёўну ў свой гарэм. Ен тады яшчэ быў язычнікам, меў, калі верыць летапісам, некалькі соценъ наложніц.

І вось Рагнеда, яна ж Гарыслава, а потым, у манастве, Анастасія — жонка вялікага князя кіеўскага Уладзіміра Святаслававіча. Высока ўзляцела дзвінская чайка, усе ёй зайдросцяць, але хто бачыў яе тайныя слёзы, хто чуў, як плача яна ўначы? Ніхто не чуў і не бачыў.

Муж, вялікі князь Уладзімір, не чуў і не бачыў, бо быў заняты сваёй дзяржавай, сваёй дружынай і сваім гарэмам.

Але адна душа ўсё-ткі пачула. І быў гэта яе першынец, сын Ізяслава.

І вось Рагнеда, дачка забітага Рагвалода (гісторык Тацішчаў піша, што ён забіты ў 975 годзе, а гісторык Шахматай — што ў 970), нарадзіўшы сыноў забойцу сваёй радні, пражывўшы з ім у шлюбе па розных падліках ад 10 да 18 гадоў, узнімае на яго корд¹. Уладзімір Краснае Сонейка і тут выхадзіць сухім з вады. Рагнеду чакае пакутлівая смерць. Ды ў 988 годзе Уладзімір мяняе гнеў на літасць, будзе ёй горад Ізяславль (сённяшніяе Заслаўе) і разам з сынам Ізяславам адпраўляе Рагнеду ў гэты горад.

Што ж выратавала Рагнеду ад непазбежнай смерці? Па-першае, відаць, тое, што Уладзімір у гэты час прыняў хрышчэнне, распусціў гарэм і, як хрысціянін (смерды ж і баяры глядзяць на яго!), «вазлюбіў бліжняга свайго», тым болей што гэтым «бліжнім» была ягоная жонка. Па-другое, а відаць, зноў жа, па-першае, тое, што за маці заступіўся Ізяслав.

Тут маеща нейкая тайна, якую мы з вамі, напэўна, так і не разгадаем. Але я хачу прапанаваць ключык для разгадкі. С. Аннінскі, перакладчык «Хронікі Лівоніі» Генрыха Латвійскага на рускую мову, у сваіх каментарыях да «Хронікі» назначае: «Спрадвечнай княжацкай дынастыяй, якая наследна правіла Полацкам, былі Рагвалодавічы. Шэраг абставін (своеасаблівасць княжых імён гэтай дынастыі, амаль пастаянная ізаляванасць полацкай палітыкі ад палітычнага жыцця Рурыкавічаў, родавая нянявісць і стогадовая барацьба паміж нашчадкамі Рагвалода і «ўнукамі Яраслава» ў 1021–1129 гг.) дазваляе думачыць, што «ўнукі Рагвалода» не належалі да Рурыкавічаў, таму што і першы з іх, Ізяслав, сын Рагнеды, не мог быць сынам Уладзіміра».

Вунь яно што! Калі ісці за гэтай версіяй, то шмат што праясняецца. І чаму Ізяслав уступіўся за маці супраць няроднага бацькі, і чаму Уладзімір, захаваўшы жыццё Рагнедзе, выслаў разам з ёю ў Ізяславль свайго першынца. Ды таму, што Ізяслав быў не ягоны сын!

Хто ж мог быць бацькам Ізяслава? Як вядома, да Рагнеды адначасова з Уладзімірам, які ў той час княжыў у Ноўгарадзе, сватаўся Яраполк Кіеўскі, і Рагнеда хацела выйсці за Яраполка, кахала яго.

¹ Корд — доўгі нож.

Меркаванні, легенды... Без легендаў гісторыя губляе сваю прывабнасць, таямнічасць. Гэта — як неба без зорак.

Калі ж глянуць вачамі гісторыка-экранаміста, то адасабленню Палацкага княства ад Кіеўскай Русі садзейнічала больш раннє развіццё феадальных адносін, чым у іншых месцах. Баяры-землеўладальнікі і купцы былі зацікаўлены ў моцнай мясцовай уладзе, якая б надзейна ахоўвала іхня інтэрэсы. Палацк па Заходній Дзвіне меў свой гандлёвы шлях у Еўропу, жыў у адносным міры са сваімі суседзямі, у той час як на паўднёвым і ўсходнім рэгіёнах Кіеўскай Русі адна за адной накочваліся хвалі захопнікаў.

Гісторыя Палацкай зямлі — такое мора, у якім знайдзенца месца і свежы вецер кожнаму ветразю. Упершыню думку аб стварэнні спецыяльна полацкай гісторыі выказаў на пачатку 19 стагоддзя кобрынскі манах ордэна піараў Мацве́й Брадовіч. Потым прыйшлі гісторыкі — Ігнат Даніловіч, Зміцер Леана́рдаў, Васіль Данілевіч, Аляксей Сапуноў... Ёсць яны і сёння — Георгій Штыхаў, Леанід Аляксееў, Мікола Ермаловіч...

Гісторыкі ёсць, а летапісаў, полацкіх летапісаў няма. Не захаваліся летапісы, зніклі... А яны ж былі, былі! Толькі кавалачкі засталіся нам ад таго вялізнага залатога сасуда, які быў разбіты, раскрышаны бязлітасным часам, — «Жыціе Ефрасінні», твор, прысвячаны дзейнасці Ефрасінні Палацкай, і аповесць аб Святохне, змешчаная Васілем Тацішчавым у ягонаі «Гісторыі Расійской».

Полацкія летапісы былі, бо калі ў час Лівонскай вайны кароль Рэчы Паспалітай Стэфан Баторый 30 жніўня 1579 года штурмам узяў Палацк, ягоныя салдаты, па ўспамінах відавочцаў, хадзілі ў бібліятэцы Сафійскага сабора «па нейкіх дужа старых кнігах».

Полацкія летапісы былі, бо сам Васіль Тацішчай успамінаў, што бачыў і чытаў іх у бібліятэцы Пятра Яропкіна, рускага дойліда, якога ў 1740 годзе чвартавалі па загаду імператрыцы Анны Іаанаўны. Яропкін склаў галаву за тое, што быў лютым ворагам немцаў, якія забралі вялікую сілу пры двары самадзержыцы.

Яшчэ ў пачатку 19-га стагоддзя частка летапісаў захоўвалася ў Бельчыцкім манастыры. У 1821 годзе рускі бібліёграф Пётр Кепен, які падарожнічаў па Беларусі, бачыў у Бельчыцах «древние грамоты, среди которых одна какого-то Ярослава Изяславича».

Былі... А можа, яны (не ўсе, частка іх) ёсць недзе і сёння, як ёсць у нечай калекцыі славуты крыж Ефрасінні Палацкай? Шасціканечны напрастольны крыж, шэдэўр нашага мастацтва, у 1161 годзе зроблены Лазарам Богшам, роўна праз 780 гадоў, у час захопу

фашистамі Магілёва, бяследна знік. Летапісы паміраюць. Народ жыве.

Цяжка пльць па рацэ, імя якой — Гісторыя. Асабліва цяжка дабіраца да вытокаў, да тых мясцін, дзе ракі, па сутнасці, няма, а ёсць тоненікія ручайкі, вадзянныя ніткі, з якіх праз колькі дзесяткаў кіламетраў спляцецца, сатчэцца шырокі абрус ракі.

Еўрапейская, а разам з ёй і славянская гісторыя, відаць, усёткі бярэ свой адлік з вялікага перасялення народаў і з паходаў, якія сучаснікі назвалі крыжовыми.

Той, хто быў крыжаносцам, лічыў сябе разумнейшым, мацнейшым, адным словам, «звышчалавекам» у параўнанні з жыхаром, тубыльцам той зямлі, куды ён «нёс» крыж. Пад гэтаям амбіцыі падводзілася навуковая база, пісаліся цэльяя трактаты. Народам, расам адмаўлялася ў праве на ўласную гісторыю, на родную мову. Лозунг быў адзіны: «Рабы ды загавораць на мове сваіх гаспадароў».

Большасць з нас крыжовыя паходы звязваюць толькі з Усходам, з Іерусалімам і Палесцінай. Але яшчэ ў канцы 12 стагоддзя германскія феадалы Генрых Леў і Альберт Мядзведзь рынуліся крыжовыми паходам на сваіх суседзяў палабскіх славян — бодрычаў і люцічаў. Гэта было не ў пясках Палесціны, а ў самым цэнтры Еўропы. Германцы і англосаксы ўжо тады аб'яўляліся «вышэйшымі» за славян, арабаў, яўрэяў...

У часы першых крыжовых паходаў «вышэйшымі» за ўсіх лічылі сябе, вядома ж, рымскія папы. На тых, хто сумняваўся ў гэтым, яны накладалі царкоўнае праклянніе, анафему. Вось яе тэкст: «Адлучаем ад царквы і анафемствуем таго ліхадзея, які завеца (называлася імя «ліхадзея»), і адганяем яго ад дзвярэй святой божай царквы, каб ён аддадзены быў на вечныя пакуты з усімі, хто кажа госпаду Богу: «Адышді ад нас, бо мы не жадаем ведаць шляху тваіх!» Ды будзе ён пракляты ўсюды, дзе б ні знаходзіўся: у доме, у полі, на стайні, на вялікай дарозе, у вадзе, на лесвіцы, у пустыні і нават на парозе царквы. Ды будзе пракляты ён у жыцці і ў час смерці! Ды будзе пракляты ён ва ўсіх справах сваіх, калі ён п'е, калі ён есць, калі ён насычаецца і прагнє, калі ён пасціцца, калі ён спіць і калі не дрэмле, калі гуляе і калі адпачывае, калі ён сядзіць або ляжыць, калі ён стаіць або сцякае крывёю! Ды будзе пракляты ён ва ўсіх частках свайго цела, унутраных і зневініх! Ды будзе пракляты волас ягоны і мозг ягоны, мазжачок ягоны, скроні ягоныя, лоб, вушы, бровы, вочы, шчокі, нос ягоны, кісці рук, пальцы, грудзі, сэрца, страўнік, унутранасці ягоныя, паясніца, сцёгны, калені, ногі, пазногі ягоныя.

Ды будзе ён пракляты ва ўсіх суставах сваіх ад макаўкі галавы да ступакоў ног! Каб хваробы грызлі яго! Ды пракляне яго дзівосная раць пакутнікаў за веру! Ды пракляне яго хор святых дзеў, якія дзеля славы Хрыстовай пагрэбавалі мітуснёй і тлумам свету! І каб неба і ўсе жывыя сілы абрыйнуліся на яго, каб пракліналі да таго часу, пакуль не дасць ён нам поўнага пакаяння. Ды будзе так! Амен!»

Як бачыще, пракляцця не шкадавалі, кожны валасок чалавечага цела аддавалі на пакуты.

На самым пачатку трынаццатага стагоддзя наш народ жыў, павярнуўшыся тварам да Балтыкі, бо адтуль, як ненажэрная саранча, лезлі і лезлі крыжакі. Шмат крыві пралілося ў той час, шмат чалавечых касцей бялелася паміж маўклівых прыморскіх дзюнаў, на берагах Дзвіны і Нёмана. Знікалі цэлыя народы. Дзе сёння прусы і яцвягі? Іх няма. Яны загінулі пад мячамі крыжакоў, пад капытамі рыцарскіх коней, часткова былі асіміляваны. Ад ліваў, магутнага і шматлікага народа, засталося некалькі дзесяткаў чалавек, маленькая этнографічная групка, якая жыве на Рыжскім узмор'і.

Нашы продкі ўзялі шчыты, узялі мячы і разам з продкамі эстонцаў, латышоў і літоўцаў пайшли на святую бітву за сваю зямлю, за сваё жыццё. Гэта было на самым золку трынаццатага стагоддзя....

Раздзел першы

I

Рака трывожна шумела ў начным змроку. Пахла гнільмі водарасцямі, рыбай, паленым драўняным вугалем, які штогод выкідвалі ў Дзвіну з дружыннай кузні, што стаяла на самym беразе.

Чалавек нячутна, як прывід, вынырнуў з вады. Трымаючыся левай рукой за бервяно (гэта быў разбураны вільгаццю і часам ствол калісці магутнай ліпы), ён плыў, шырока і моцна падграбаючы правай рукою. За спінаю ў чалавека быў прывязаны шчыт і кароткае кап'ё-суліца.

Чалавека вельмі непакоіў месяц, які вось-вось павінен быў выкаціца з-за хмар на сінюю прагаліну начнога неба. Чалавек хацеў быць нябачным для ўсіх, акрамя бoga.

Месец усё-ткі зазяй ў над зямлëй, як вялізная срэбная грыўня. Малочна-залацістае месячнае свято палілося на цёмную раку. Грабеньчыкі хвалъ рэзка выступілі з цемры, і адразу адчулася магутнай сіле ракі і бясконцасць ночы. Вада нястрымна неслася ўдалеч. Яна і чалавека з ягоным бервяном магла б падхапіць і, як трэску, завалачы ў самае Варажскæ мора², але чалавеку неабходна было прыбіцца да берага. Ён мацней упіўся пальцамі ў слізкае, дрогкае на хвалях бервяно, напружкы ѿсе сілы.

Месячныя промні ўспыхнулі на металічным наканечніку суліцы, і той засвяціўся, як вугаёк. Чалавек не мог гэта бачыць, але здагадаўся, мякка перавярнуўся ў вадзе і паплыў на спіне. Цёплая вада пышчотна казытала шчокі, і ён успомніў пальцы маці. Калісці маці, як толькі ён, зусім яшчэ маленъкі, прачынаўся, любіла гладзіць яму шчокі пальцамі.

Чалавеку зрабілася сумна і адзінока. Маўклівае неба вісела над ім. Таэмная сіла запальвала ў небе зоркі. «Пэўна, гэта мая апошняя нач і я не дажыву да раніцы», — падумаў чалавек.

Бервяно з лёгкім сухім шоргатам уткнулася ў прыбярэжны пясок, і чалавек нецярпліва і радасна зняў руку са слізкай мяккай кары — яму ўвесь час чамусыці здавалася, што ён тримае ў руцэ слізкую мяккую жабу. Ён нават намацаў дно і, растапырыўшы пальцы, пачаў ярасна церці рукою аб пясок, нібы змываў са скury богведама які бруд. Потым нерухома, як вялізная знясіленая рыбіна, ляжаў на самай мяжы вады і берага, супакойваў дыханне, даваў адпачыць целу, чакаў свайго спадарожніка. Той выплыў з цемры, таксама тримаючыся за бервяно.

² Варажскæ мора — Балтыйскæ мора.

Нейкі час яны моўчкі ляжалі побач, і толькі шумела чорная, як дзёгаць, рачная вада. А можа, гэта шумела кроў у вушах ад вялікай напругі?

Проста перад імі, у некалькіх сажнях ад берага Дзвіны, шчацініліся на высокім пагорку дубовыя забаролы грознага замка. Быў час другой варты. Воі на забаролах свяцілі паходнямі, сонна, млява крыгчалі, перагукваліся між сабою: «Полацк!.. Менск!.. Друцеск!.. Рша!..»

Той, што прыплыў пазней, паправіў на поясে меч, прыжмурыўся, сказаў нібы сам сабе:

— Вось ён — Кукеинос, гняздо мярзотнага Вячкі. Мы раструшчым гэты пракляты горад, як куринае яйка. Мы знішчым князя і княжых слуг. Птушкі балотныя і гады паўзучыя звіоць гнёзды ў іхніх чарапах. І ты дапаможаш святому божаму войску, Браціла.

У словах, якія ён вымавіў, была такая злосць, такая пякучая няневісць, што Браціла міжволі ўздрыгнуў. Кожнае слова здавалася кропляй атруты. Упадзі такое слова на прыбярэжны пясок, і пясок (Браціла не сумняваўся) зашыпіць, расплывіца.

Увесе той час, калі яны, чакаючы наступлення цемры, хаваліся, адлежваліся ў зарасніках на супрацьлеглым беразе Дзвіны, Браціла баяўся зірнуць у твар свайму спадарожніку. Нейкая невядомая сіла адводзіла ўбок позірк. Браціла ўжо даўно, амаль з маленства, ведаў за сабой такое — хоць забі, а не мог паглядзець прама ў очы чалавеку. Быццам у глыбіні, на дне тых вачэй, быў яму, Брацілу, смяротны прысуд.

Зараз жа, карыстаючыся цемрай, асмялеўшы пры набліжэнні небяспекі (а небяспека заўёды гарачыла яго, растаплівала льдзінкі ў крыві), Браціла краем вока глянуў на таварыша па рызыцы і, магчыма, па смерці. Тэўтон³ з Рыгі (Браціла не ведаў ягонае імя) быў высокі, танклявы ў поясе, але шыракагруды. Сонцеварата⁴ дваццаць, магчыма, трохі меней, жыў ён на зямлі. Доўгія льняныя валасы буйна кучараўліся і, каб не закрывалі очы, былі перахоплены на лбе і на патыліцы тонкім скуранным раменъчыкам. Кроплі рачной вады, як зорачкі, густа зязлі на аголеных смуглых руках і нагах. У руцэ тэўтон трymаў сталёвы нож з жоўтай касцянай ручкай. У адрозненне ад Брацілы ён не ўзяў з сабой шчыт і кап'ё, але цяжкі шырокі меч, з тых, што куюць на Гоцкім беразе, вісеў у тэўtona каля левага сцягна.

³ Тэўтон — так называлі ў той час немцаў.

⁴ Сонцеварот — год.

Тонка звінела рачная вада. Рака была сплецена, скручана з вялізнага мноства танюсенькіх струменьчыкаў, і кожны, нават самы малы, стараўся падаць свой голас. Густа, як гэта заўсёды бывае ў серпені, падалі ў небе зоркі. «Душы грэшнікаў ляцяць у пекла», — халадзеючы спінай, думаў Браціла. Няўмольна бег час, неўзабаве на забаролы Кукейноса павінна была выйсці трэцяя варты, а ў яе (добра ведаў Браціла, бо сам быў калісці кукейноскім муралём) адбіраліся самыя пільныя, самыя адважныя воі з баявымі сабакамі-ваўкадавамі.

Тэўтон, затаіўшы дыханне, як скамяней побач. У цемры ён здаваўся Брацілу драўляным ідалам-балванам, якія стаяць, хаваючыся ад папоў і князёў, на здзічэлых лясных капішчах Палацкай зямлі.

— Час ісці,— нарэшце выдыхнуў тэўтон, пераклаў нож з правай рукі ў левую і шырока перахрысціўся. — З намі бог і святая дзева Марыя.

Потым наблізіў свой твар да Брацілы, амаль крануўся Брацілавай шчакі, прашаптаяў:

— Ты помніш клятву, якую мы далі епіскапу Альберту?

Тэўтон быў белатвары і драбнавокі. Вочы маленъкія, як недаспелыя лясыя арэшки.

— Помню, — сказаў Браціла.

— Паўтары нашу клятву.

— Іmem апостальскай рымскай царквы, іmem яе малодшай дачкі — царквы рыжскай клянемся пайсці ў Кукейнос, узяць душу нягоднага Вячкі, дзе б ён ад нас ні хаваўся, і ўручыць гэтую сляпую і дзікую душу ў найсправядлівейшыя богавы руکі.

— Добра, — аднымі вуснамі ўсміхнуўся тэўтон. — Вячка павінен загінуць. Такая воля ўсявышняга. Амен.

Браціла згодна хітнou галавой, моўчкі глядзеў перад сабой у цемень. У яго быў вельмі востры зрок, зрок рысі, што водзіцца ў лясах ля столынага Палацка, і за некалькі сажняў уперадзе, там, дзе пачынаўся абарончы роў, ён убачыў кусцікі нейкай дзіўнай травы. Гэтая трава, доўгая, прамая, з калючымі пруткамі мяцёлкамі на самым версе, вельмі нагадвала стрэлы з лука, што ўпіліся ў зямлю. «Дрэнны знак», — падумаў Браціла.

Тэўтон між тым страсна, як малітву, шаптая побач:

— Нас нельга спыніць, бо нельга спыніць марскі прыбой і ўзыход сонца. Мы нясем свято веры, нятынены крыж гасподні.

«Баіцца», — падумаў Браціла. Ён, Браціла, не баяўся. Страх застаўся ззаду, за плячамі, у Рызе, куды ён мінульым летам прыбег з Кукейноса, ратуючыся ад дружынікаў князя Вячкі. У Кукейносе ён

быў муралём — з шэрага цвёрдага каменя-плітняка, які здабывалі ў ваколіцах горада, будаваў разам са сваім бацькам і дзедам царкву. Але рабіць не хацелася. Цяжкі камень адрываў рукі, а маладое здаровае цела прагла любошчаў-уцех. Ён уцёк са скамарохамі, вадзіў мяждзведзя, іграў на гудку, мілаваўся з бессаромнымі маладзіцамі, піў мёд, а потым разам з сябрукамі забіў багатага латгала з-за грыўняй.

Галаўнік⁵, пракляты сваёй сям'ёй і горадам, стаяў ён каля забаролаў Кукейноса і слухаў, як перагукваюцца воі, як звіняць іхнія мячы. Ён даўно не чую родную гаворку. Гэта была адзіная радасць, што засталася ў яго, — стаяць каля гарадскога вала, у цемры, і слухаць знаёмыя з дзяцінства словаы.

— Палац! Менск! Друцеск! — даносілася зверху.

А яму здавалася — гэта плача ягоная маці, распусціла сівыя ад гора валасы, пасыпала іх пяском-жарсцвяком і кліча: «Браціла! Браціла!»

Тэўтон лёгенька таўхануў яго пад бок, падаў нешта круглае, невялікае.

— Пі,— сказаў тэўтон.

Гэта была бронзавая карчажка, выкананая ў форме гусінага яйка. Браціла ўзяў карчажку.

— Пі,— зноў сказаў тэўтон. — Мы вып'ем гэты святы эліксір і зробімся празрыстымі, як начны туман. І нас не заўважыць варта на гарадскім вале. Пі.

Браціла недаверліва трymаў у руках карчажку. На ёй былі выкананы кветкі, зоры, птушкі. Яна была цёплая.

— Мы зробімся як туман. Мы праплынем над валам. Гэты эліксір даў мне абат цыстэрцыянскага манастыра ў Рызе Тэадорых, брат епіскапа Альберта, — страсна блішчэлі ў змроку вочы тэўтона.

Браціла асцярожна паднёс карчажку да вуснаў. Падумалася са спалохам: ці не атруту дае тэўтон? Яны, божыя баяры з Рыгі, усё могуць зрабіць з чалавекам, які асмеліцца пайсці супраць іхній волі. Тэўтонскі бог мацнейшы за царгародскага, за рускага бoga. Рыга, што зусім нядаўна села ў вусці Дзвіны, мацнейшая за столыны Палацк, які стаіць з сівой пракаветчыны, з часоў святога Рагвалода. Рыжскі епіскап Альберт мацнейшы і хітрэйшы за вялікага князя полацкага Уладзіміра. Куды ж Вячку, гэтаму маладому князю-жарэбчыку, які запёрся ў Кукейносе з полацкай дружынай і латгальскімі старэйшынамі, узнімаць дзясніцу на тэўтонаў? Зловяць яго, як зайца ў цянёты, і зарэжуць.

⁵ Галаўнік — забойца.

Браціла маленькім глыточкам пракаўтнуў халодную кіславатагоркую вадкасць з карчажкі. Стаяў і не ведаў: смерць або святую божую сілу ўпусціў у скляпенні цела свайго?

Востра свіснула крыллямі начная, нябачная воку птушка, паліцала над хвалістай узбунтаванай ветрам Дзвіной. Яму раптам захацелася зрабіцца гэтай птушкай, шчаслівай птушкай, якой не трэба лезці на страшныя забаролы княжацкага замка, дзе чакаюць коп'і мячы.

Нечакана пачаўся дождж, густы, гаманлівы.

— Добра, што пайшоў дождж, — ціха сказаў Браціла тэўтону. Той разумеў мову полацкіх крывічоў і ў знак згоды кіунуў галавой.

Дождж патушыў паходні, якія варта паліла на забаролах. Магільны змрок абрынуўся на зямлю. Браціла не бачыў тэўтона, які стаяў, дыхаў усяго за два ці тры локці ад яго. «Пітво з карчажкі зрабіла нас нябачнымі», — падумаў Браціла. Гэта яго ўзрадавала. Ён ушчыкнуў сам сябе за руку, каб адчуць сваю плоць, каб пераканацца, што яна не знікла.

— Не падавіўши пчол, мёду не есці,— рашуча выдыхнуў з цемры тэўтон. — Пайшлі, Браціла. Ісус і дзева Марыя абароняць нас.

Браціла пайшоў першы, тэўтон за ім. Яны прыгнуліся, амаль на карачках ішлі-паўзлі па мокрай слізкай зямлі. Гэту зямлю Браціла добра ведаў, і яна ведала, помніла яго. Ягоны бацька нарадзіўся тут, у Кукейносে. Маці ягоная была з мясцовых латгалак. Хлапчуком разам з сябрамі ён выганяў за гарадскі вал у зямельныя лугі коней і кароў. У спякоту купаўся ў Дзвіне і пачуваў сябе ў імклівой празрыстай вадзе як рыба. Ён ведаў, што дзяды дзядоў называлі раку Дзвіну Рубонам, і яшчэ й цяпер ярасны баявы кліч палаchan «Рубон!» палохае і тэўтонаў, і літоўцаў, і літоўскіх саюзнікаў селаў. Ён, як вуж, поўз па гэтай зямлі, ён уплішчваўся ўсім целам у яе, каб пад покрываам ночы прабрацца ў Кукейнос і забіць князя Вячку.

Па горла ў вадзе перайшлі роў. Шумеў дождж. Вецер дзымуў з ракі, удараўся аб земляны гарадскі вал, аб дубовыя забаролы, адскокваў і заплёнваў вочы дажджом.

Тэўтон як прыліп да Брацілы — шнураваў ззаду крок у крок. «Ідзе Вячкава смерць», — думаў Браціла.

Выйшлі якраз у тое месца гарадскога вала, куды і меркаваў трапіць Браціла. Тут каркас з сасновых бярвенняў, які мацаваўся ў тоўшчы вала, крыху асеў, асунуўся. Напэўна, падтачылі падземныя ручай.

Браціла спыніўся, і за яго спінаю адразу ж спыніўся тэўтон. Бясконца шумеў дождж. Плакала чорнае неба.

Браціла перахрысціўся, шырокай даланёю старанна выцер мокры твар. Потым са свайго скуронога пояса адчапіў прасмоленую пяньковую вяроўку, да якой была прывязана стальная трохрогая «кошка». Размахнуўшыся, ён кінуў гэту «кошку» ўверх, у цемру, і яна, глуха стукнуўшыся аб дубовы забарол, упілася, учапілася ў дрэва. Ён лёгенька тузануў на сябе вяроўку, потым тузануў мацней, правяраў, ці надзейна трymаецца вяроўка. Нейкае імгненне пастаяў у нерашучасці, потым папляваў на руці і, спрытна і хутка ўпіраючыся нагамі ў слізкі частакол, рыўкамі падцягваючы ўгору буйное цела, палез на забарол. Гэта была звычайная для яго справа — начны таць, ён не раз пералазіў так цераз самыя высокія сцены.

Забарол у гэтым месцы быў вышынёй каля чатырох махавых сажняў. Браціла, калі яшчэ разам з бацькам рабіў муралём, ведаў і малую пядзь, і вялікую пядзь, і махавы сажань, і касы сажань. Дарослы мужчына раскідваў, разводзіў у бакі рукі, і адлегласць паміж кончыкамі пальцаў левай і правай рукі была махавым сажнем.

Ды яму ўжо не быць муралём. Ніколі не быць. Хто пакаштаваў крывавага мяса, не захоча есці параную рэпу. Ярыжка-валацуга не будзе ў полацкай Сафіі адбіваць паклоны ўсім.

Апынуўшыся на самым версе кукейносскага вала, Браціла замёр, затаіў дыханне. Перад ім у глухой апраметнай цемры спаў Кукейнос. Ніводнага агенъчыка, ніводнай іскрынкі не бачыла вока. Шчыльнымі цёмнымі купамі стаялі сядзібы купцоў і рамеснікаў. Вакольнага горада, як у Полацку ці ў Герцыке, тут не было: два гады назад спалілі літоўцы. Маленкі ваяёнічы Кукейнос усіх сваіх жыхароў сабраў у адну жменю, у адзін кулак — пасяліў на дзядзінцы. Дубовы церам князя Вячкі ўзвышаўся побач з праваслаўнай царквою.

«Спі, Вячка, — з помслівай радасцю падумаў Браціла. — Сёння ноччу ты заснеш навекі».

У гэтым горадзе ён ведаў усе хады-выходы. Завяжы яму вочы, выкалі вочы, ён усё роўна пройдзе, як па нітцы, па вузкіх, замошчаных сасновымі і дубовымі плахамі вулках, не сабе ѿща, не заблудзіць. І княжыя харомы ён ведае, вывучыў як свае пяць пальцаў.

Рэзка і адрывіста, захліпаючыся ад злосці, забрахаў вартавы сабака. Воі на забаролах, што, пэўна, сядзелі, прыкрыўшыся ад дажджу шчытамі, адразу ўспалашыліся, пачалі перагуквацца. Зазвінелі мячы.

Браціла, як толькі мог, прыпаў да дубовага частаколу, шчакой уціскаючыся ў мокрую халодную шурпатасць дрэва. Ён адчуў, як па спіне пабеглі дрыжыкі.

Але сабака заціх. Пакрысе супакоіліся воі. Дождж барабаніў па Брацілавым шчыще.

Канец вяроўкі Браціла кінуў уніз, тэўтону. Праз нейкія імгненні тэўтон, цяжка дыхаючы, узабраўся на забарол. Крануўся плечуком Брацілы і замёр, маўклівы, бясшумны, як начная сава.

Браціла ямчэй уладкаваў за спінаю шчыт і суліцу. Трэба было спускацца ў цемру, у невядомасць, на зямлю Кукейноса.

Ён лёгенька скокнуў, стаў на гэтую зямлю. І ўсё перабіраў нагамі, перамінаўся з нагі на нагу, быццам стаяў на чырвоным распаленым жалезе.

«Браціла! Што ты хочаш рабіць, сынок?» — раптам нібы прагучай у ягонай душы голас маці. Столкі слёз, столкі пакуты было ў гэтым голасе.

Ён стаяў, не адважваўся зрабіць першы крок. Ён успомніў сябе малым.

«Не рабі чорную справу. Не пралівай кроў», — звінеў у душы голас маці, як звініць царкоўны звон, шырока і неадступна.

Браціла стаяў, маўчаў. Глухая ноч плыла над Кукейносам. Яшчэ да раніцы было далёка. Яшчэ спаў князь пеўняў Будзімір, якога так шануюць смерды Полацкай зямлі. Вецер аж вішчэў у высокім частаколе гарадскога вала.

— Ты чаго спыніўся? — злосна зашаптаў ззаду тэўтон.

— Цемра... Нічога не відно, — нерашуча сказаў Браціла.

— Не лічы мяне за дурня, — тэўтон вастрыём мяча лёгка кальнуў Брацілу між лапатаў. — Ты пакляўся. І наша царква добра заплаціла. Епіскап Альберт даў табе сорак грыўняў серабра. Калі ты здрадзіш, шалудзівы пёс, я адсяку табе галаву. Ва імя Ісуса Хрыста, сына божага, пайшоў уперад!

Браціла выцягнуў з-за спіны шчыт, узяў яго ў левую руку, у правай руцэ сціснуў суліцу, прыгнуўся і бясшумна нырнуў у цемру. Тэўтон, як лісіны хвост, адразу ж шмыгнуў следам.

Булкі Кукейноса былі вельмі вузкія, брудныя. Гразь хлюпала па сасновых і дубовых плахах, якімі яны былі вымашчаны. У такой цемры, у дождж Браціла і тэўтон кожнае імгненне маглі зварнуць сабе шыю, але зацята і няўмольна кіраваліся ўперад, у самае сэрца дзядзінца.

Сядзібы кукейносцаў мясціліся ўпрытык адна да адной — локця не прасунеш. Тут было шмат важнецкай ежы для агню, які не раз, як жахлівая чырвоная птушка, налятаў на гэтыя хаткі, на гэты горад.

У хатках, што чарнеліся ўздоўж вуліц, спалі са сваімі жонкамі і дзецьмі рымары і броннікі, кавалі і сырамятнікі, цесляры і скрыннікі,

муралі і апоннікі. А яшчэ — дымары, плавілыпчыкі жалеза. І гаплічнікі, тыя, што з косці і дрэва вырабляюць гузікі і кручкі для адзення. І кансвіары — адлішчыкі царкоўных званоў. Тысячы сноў спляталіся ў адзін вялізны, усе абдымны, глыбокі і ў той час трывожны сон, бо хіба можна было спаць спакойна на самым пачатку трываццатага стагоддзя, на самай мяжы Палацкай зямлі і ўладанняў рыхскага епіската Альберта?

Браціла з тэўтонам прабіваліся праз даждж, і здавалася, ніколі не будзе канца ні гэтаму дажджу, ні гэтай цемры. Тэўтон, хоць і не быў палахліцам, ужо не раз з лёгкай дрыготкаю ў целе ўспамінаў Вельзевула, біблейскага князя злых духаў і змроку. Браціла ж стараўся ні пра што не думашць і з асаблівой халоднай злосцю гнаў са сваёй душы матчын голас, які яшчэ ў часы ягонага бадзяння па Рызе пачаў напамінаць пра сябе, ірвацца з самага нутра на волю.

Раптам ён паслізнуўся і ўпаў. Ён разбіў бы сабе галаву, як вароняе яйка, але ў самы апошні міг пастеў, выпусціўши кап'ё і шчыт, сустрэць нябачную зямлю рукамі. Толькі халоднай граззю запырскаў увесь твар.

Тэўтону падалося, што гэта засада, што Браціла ўпаў, прабіты стралой княжацкага воя, і ён цяжка і адчайна секануў цемру мячом. Але меч сустрэў пустату.

— Наважыл, гэта ты? — пачуўся раптам ціхі і сумны жаночы голас. Белая тонкая постаць мільганула за высокім драўляным парканам, якім быў абароджаны адзін з двароў. Для Брацілы з тэўтонам гэты нечаканы жаночы голас быў як гром нябесны.

— Наважыл, дзе ты ходзіш? Ідзі сюды. Я не сплю... Я чакаю цябе.

Жанчына, прыкрываючы рукой грудзі, ужо выходзіла на вуліцу.

— Я не Наважыл. Я — Сямідол, отрак князя Вячаслава Барысавіча, — разгублена азваўся Браціла, устаючы з зямлі, абррасаючы з рук ліпкі бруд. — Ідзі спаць, жанчына. Я Сямідол.

Жанчына спынілася. Была яна (шкада, што Браціла з тэўтонам не бачылі ў цемры) у белай ільняной сукні, перахопленай чырвоным паяском. Срэбныя пакручастыя колты⁶ зязлі на скронях. Яна стаяла за два кроکі ад Брацілы з тэўтонам і плакала.

— Ты Сямідол? А дзе мой Наважыл? Другую ноч мой одр⁷ пустуе... Наважыл паплыў у лоддзі і абяцаў да змяркання вярнуцца... Прасвятая багародзіца, дзе мой муж?

⁶ Колты — жаночае ўпрыгожэнне.

⁷ Одр — ложак.

— Я заб'ю яе, — шапнуў тэўтон, узважваючы ў мускулістай руцэ меч, — яе пачуе варта і прыйдзе сюды.

— Не трэба, — спыніў тэўтонаву руку Браціла. Голас роднай маці зноў прачнуўся ў ім, вугольчыкам прапякаў сэрца. Слабасць была ў ягонай душы, млявасць і крохкасць. Хацелася слёз, і не чужых, а сваіх. Але сваіх слёз у яго ўжо даўно не было.

— Ідзі спаць, жанчына, — строга сказаў ён. — Ідзі, сагравай одр для свайго Наважыла.

Ён узяў жанчыну за цёплы плячук і лёгенька адпіхнуў ад сябе. Яна, як белая здань, растворылася ў цемры, а Браціла з тэўтонам лёгкім спорным крокам, пільна ўзіраючыся ў змрок, накіраваліся да княжацкіх харомаў. Густым бурлівым дажджом плакала нач аб грахах чалавечых...

Чым глыбей уваходзілі яны ў Кукейнос, тым усё больш прыгожых высозных палатаў сустракалася ўздоўж вуліцы. Тут жылі багатыя купцы, якія срэбра мераюць гаршкамі, а ракавіны кавуры, што на ўсім двухбярэжжы Дзвіны аж да самага Варажскага мора служаць і грашамі і ўпрыгожаннямі, мераюць мяшкамі. Тут жылі і баяры: полацкія і мясцовыя, латгальскія. Было на што падзівіцца, але вочы Брацілы і тэўтона туманіла прага крыві, і была гэта прага сляпою, як бычыны пузыр, што зацягвае акенцы ў хатках смердаў. Толькі ўперад імкнуліся яны, толькі да княжацкага двара. Быщам чакала іх там найвялікшае шчасце, якое можа сустрэць смяротны чалавек пад цяністай смакоўніцай у раі.

Вуліца тым часам узбрідалася ўгору, на самую вяршыню агромністай выспы, якая спрадвеку грузна стаяла ў самым сутоку Дзвіны і ракі Кокны і на якой ужо некалькі стагоддзяў шумеў, будаваўся, наліваўся сілай Кукейнос. Брацілу нават падалося, што па левую руку бліснула Кокна, нібы вузкі халодны меч выцягнунуў нехта з похваў і паклаў у начную чарнечу. Кокна — тая, што нясе дрэвы. Так называюць раку латгалы. І сапраўды — пачынаючыся ў глухіх лясах, мацнеючы там, рака прыносіць да сцен Кукейноса, асабліва вясною і асабліва ў навальніцу, вырваныя з коранем дрэвы. Латгалы кажуць, што гэта Гаспадары Лясных Гушчароў, сядзітэя духі, палохаюць людзей, напамінаюць людзям аб сваім існаванні.

Нарэшце падкраліся да княжацкага церама. Ён быў высокі, двух'ярусны, зрублены з тоўстых дубовых бярвенняў. У першы ярус князь, дружына і слугі ўваходзілі проста з двара праз высокі ганак, аздоблены бліскучымі срэбнымі бляшкамі, на якіх былі выбіты галовы розных заморскіх звяроў, дзівосныя птушкі, рыбы і зоркі. Ход з двара вёў у вялікую грыдніцу, уздоўж сцен якой стаялі шырокія дубовыя

лавы. Сцены грыдніцы былі абабіты беласнежным ільняным палатном, шкурамі тураў, мядзведзяй і ваўкоў. Са сцен тырчэлі адпаліраваныя да мядовага бліску даўжэйныя рогі аленяй і ласёў. Падлога грыдніцы была нацёрта воскам, і калі праз вузкія, у алавяных рамах, вокны ўрывалася сонца, грыдні і баяры, цівуны і купцы, што чакалі княжага выхаду, седзячы на лавах, зажмурвалі вочы.

На першым ярусе была княжацкая трапезная. Тут таксама са сцен тырчэлі аленевыя і ласінія рогі, але абпіленыя на канцы, ператвораныя ў падсвечнікі. Вялізны доўгі стол, пакрыты залататканым абрусам, займаў амаль усю трапезную. У сцяне насупраць стала была зроблена агромністая ніша, выкладзеная шэрым палявым каменнем. У гэтай нішы, асабліва зімовымі і восеніскімі вечарамі, заўсёды гарэў агонь. Для яго ў цераме яшчэ з вясны назапашваліся дровы. І больш за ўсё шанавалі тут асінавыя дровы, бо яны гараць роўным белым полымем, не дымяць, не даюць сажы.

На другі ярус, на «верх», можна было прыйсці па шырокай лесвіцы з абабітymі серабром і меддзю баласамі. Там былі княжацкія пакоі, там князь Вячка прымаў самых блізкіх сваіх людзей, а таксама паслоў з Рыгі, з Літвы, ад эстаў і ліваў. Там жа, у кутным пакоі, была ягоная спальня, каля дзвярэй якой удзень і ўначы неслі варту ўзброеных мячамі і баявымі сякерымі воі-дружынікі. Муха і тая не магла праляпець незаўважанай, але Браціла, які добра ведаў жыццё і норавы церама, меў свой хітры план пранікнуць у святую святых. У цераме за печніка і вадавоза быў ягоны добры знёмы латгал Сцегіс. З гэтым Сцегісам яны вадзіліся яшчэ з маленства: пасвілі коней за гарадскім валам, купаліся, высочвалі пчалінія борці ў вакольных лясах, пераплыўшы на чоўне Дзвіну, кралі ў селаў гусей і авечак, падросішы, узмужнёўшы, разам залякаліся да дзяўчат. Сцегіс, на думку Брацілы, і павінен быў яму памагчы.

Каля самай сцяны церама Браціла паклаў у густую мокрую траву шчыт і суліцу, даў знак тэўтону замерці, чакаць, а сам, увесь наструніўшыся, затаўшы дыханне, падкраўся да акенца каморкі, у якой табараваўся латгал, пастукаў костачкамі пальцаў у вузенъкае акно. Нейкі час ніхто не азываўся. Але вось у акенцы затрапятаўся залацісты матылёк свечкі. Сцегіс, тримаючы свечку ў высока ўзнятай руцэ, прыпаў тварам да шкла.

— Сцегіс, адчыні, — папрасіў Браціла.

— Хто ты? — данёсся глухі голас латгала.

— Браціла. Мураль.

— Згінь, нячысцік, — рукою са свечкай перахрысціўся Сцегіс. — Брацілу яшчэ ў мінулае лета забіў Халадок, старшы вой князя.

— Я — Браціла. Магу паклясціся на крыжы. Браціла засунуў руку за пазуху, выцягнуў нашыйны каменны крыжык, перахрысціўся ім, потым пацалаваў яго. Пасля некаторага раздуму латгал, грункушы завалай, адчыніў ніzkія дзвёры сваёй каморкі, насцярожана застыў са свечкай у руцэ. У яго былі пшанічныя вясёлыя бровы.

— Ад страху язык прымёрз да зубоў? — лёгенька стукнуў яго па плячы Браціла. — Ды не дрыжы, не дрыжы. Я цябе не з'ем. Можаш памацаць мяне — я не з дыму і не з сажы.

Сцегіс і сапрауды працягнуў уперад худую касцістую руку, лёгенька крануў начнога госця доўгімі празрыстымі пальцамі.

— Не апёксся? — Браціла ўжо сеў на чурбанчык. Асіnavымі чурбанчыкамі была завалена падлога каморкі. Пэўна, Сцегіс звечара нацягаў дроў з вуліцы ў жытло, каб на золку, калі трэба будзе распальваць у печы, яны былі пад рукою.

Латгал нарэшце павертыў, што перад ім не ўпырпярэварацень, а ягоны колішні сябрук. У невялікіх шэрых вачах успыхнулі іскрынкі здзіўлення і нават радасці, але адразу ж зніклі.

— Ты забіў Дотэ, купца з Прэйльскай акругі, — ціха сказаў Сцегіс. — Князь Вячка загадаў забіць цябе, але ты ўцёк...

— Я ўцёк у Рыгу. Праўду кажаш, Сцегіс.

— У Рыгу? Да гэтых псаагалоўцаў, якія забіраюць нашу зямлю і апаганяваюць магілы нашых продкаў?

Вочы ў Сцегіса сурова зязлі.

Браціла нечакана кінуўся перад ім на калені, шырока перахрысціўся, заплакаў, загаварыў, глытаючы калючыя слёзы.

— Я пракляў той дзень, калі забіў Дотэ і калі збег да тэўтонаў. Справядліва кажа найміласэрнейшы бог: «Ператвару святы вашы ў плач і песні вашы ў рыданні». Колыкі слёз я праліў, Сцегіс! А ты ж помніш — я быў вясёлы. Помніш, Сцегіс?

Ён знізу ўверх пранізліва глянуў на латгала. Сваім позіркам, як кап'ём, прабіваў ён мяккае сэрца Сцегіса.

— Помню... Устань, Браціла... Я ж не князь і не баярын.

— А помніш, як мы з табою ўцякалі з таго берага Дзвіны ад селаў і літоўцаў і ў наш човен упілося аж сем стрэл? І як мяне параніла?

— Помню. Але навошта ты вярнуўся, Браціла? Вярнуўся, як пёс на сваю блявоціну.

— Не мог я там... Паміж тэўтонаў... Ні вера іхняя, ні мова, ні жанкі прыгожыя — нішто мне душу не грэла. Маці сваю хачу ўбачыць.

— Маці твая жывая, — сказаў Сцегіс. — Зялейніца на ўвесь Кукийнос. Травамі людзей лечыць, сухімі і зялёнымі, дымам, вадой, шэптам... I словам божым...

Браціла парыўіста ўзняўся з каленцаў.

— Скажы, Сцегіс, а Соф'я, дачка князева, здаровая?

Латгал спахмурнеў.

— Дрэнна з ёй. Хворы дух пасяліўся ў Соф'i. Гарыць, як у лютым агні, не спіць, плача цэлья ночы. Пэўна, бог хоча ўзяць да сябе князёйну. Князь Вячаслаў казаў перад баярамі і купцамі: «Хто вылеча дачку, таго шчодра ўзнагароджу. I хвала таму будзе вечная і ад жывых людзей, і ад бацьковых касцей».

— Даўк вось ведай, Сцегіс, — радасна і ўрачыста абвясціў Браціла, — я вылечу князёйну Соф'ю. Я! Дзеля гэтага я ад тэўтонаў уцёк.

— Ты вылечыш?

Латгал ад здзіўлення раскрыў рот, і ярка, прыгожа бліснулі ягоныя часночна-белыя дробныя зубы.

— А хіба ты забыўся, што я родны сын зялейніцы Домны? Яна мне ўсё сваё вядунства адкрыла. Сілу я маю вялікую, таемную. I траву з Рыгі прывёз ад лекараў тэўтонскіх. А трава гэтая з самога Рыма. На гары Везувій расце, з якой агонь і смурод падземны вырываюцца. Хто стаўчэ гэтую траву, потым змеліць, потым у кіпецень кіне...

— Дзе трава? — перарваў яго Сцегіс. Твар у латгала быў бледны, усхваляваны. Яму так не цярпелася хутчэй убачыць дзіўную заморскую траву, якая валодае незвычайнай сілай. Ён любіў маленъкую светлавалосую князёйну, якая пражыла на зямлі ўсяго толькі пяць сонцеваротаў і неўзабаве павінна была з-за невылечнай хваробы назаўсёды адплыці ў Лоддзі Смерці туды, дзе блукаюць няясныя самотныя цені мёртвых. Ён і сам заўсёды баяўся смерці. Убачыць маланку — хаваецца пад абрывісты бераг Дзвіны, або ў лес, або ў якую-небудзь яму і шэпча: «Бог мяне шукае, пакараць хоча».

— Вось гэта трава, — сказаў Браціла і дастаў з-за пазухі невялікі мяшечак. Не спяшаючыся, нахмурыйшы цёмныя бровы, развязаў яго, асцярожна, двумя пальцамі, дастаў тонкія светла-зялёныя сцяблінкі.

Латгал аж дыхаць перастаў. Памкнуўся ўзяць траву, панюхаць яе, але Браціла не дазволіў, схаваў свой цуд назад у мяшечак, растлумачыўшы:

— Нельга яе ў чужых руکі аддаваць. Сілу сваю губляе ад чужых рук. Толькі мяне яна слухае, трава гэтая заморская. І толькі наччу можа піць яе хворы чалавек, бо яна байща сонца.

— Даўк пайшлі ў апачывальню князёўны Соф'і...

Хутчэй пайшлі! Я завяду, — хвалюючыся, усклікнуў Сцегіс.

«Што ты робіш, сынок? — нечакана, у які ўжо раз, апёк Брацілаву душу голас маці. — Гэтую траву ты нарваў на тым беразе Дзвіны. Гэта наша трава, а не заморская. І не мае яна такой сілы. Спыніся, сынок».

Браціла нібы спатыкнуўся на роўным месцы, спыніўся. Сэрца білася ў грудзях, як злоўлены ў цянёты вerahей. Стала цяжка дыхаць.

— Са мной прыйшоў яшчэ адзін чалавек. Я не могу лячыць без яго. Ён павінен, толькі ён, падрыхтаваць з травы цудадзейны эліксір, — сказаў Браціла. — Пакліч гэтага чалавека з двара. Там даждж, і ён стаіць пад дажджом.

Латгал адкінуў дубовую завалу, расчыніў дзвёры. Густы шум дажджу ўварваўся ў каморку. Хліпнула і патухла свечка. Тэўтон, як халодны начны вецер, увайшоў з двара.

— Зараз я запалю свечку, — хваляваўся, няўпэўнена адчуваў сябе ў цемры Сцегіс. — Толькі знайду крэсіва.

Ён пачаў лопаць рукамі ў цемры, нечым грукаць, нешта адсоўваць. Тэўтон тым часам аддаў Брацілу шчыт і суліцу, якія той пакінуў на двары.

Нарэшце латгал выбіў іскру, запаліў свечку. Насцярожана глянуў на тэўтона, спытаўся ў Брацілы:

— Хто гэты чалавек?

— Гэта божы пілігрым з Рыгі. Хоча прыняць полацкую веру, — схлусіў Браціла.

Латгал, здаецца, паверыў.

— Вядзі нас да князёўны Соф'і, — загадаў Браціла. — Табе ж аднаму князь Вячка давярае свае ключы і запоры.

Сцегіс памкнуўся ісці, але раптам спыніўся, паказаў рукою на меч тэўтона і кап'ё Брацілы:

— Нельга са смяротным жалезам ісці ў адведкі да нявіннай душы. Можна спалохаць анёлаў, якія яе ахоўваюць. Пакіньце зброю тут.

Тэўтон пры гэтых словах кінуў маланкавы позірк на Брацілу, чакаў ягонага рашэння, сціскаючы рукаяць мяча.

— Нам можна, — упэўнена сказаў Браціла. — Мы богава воіства, і наша жалеза нікому не прыносіць зла. Вядзі, Сцегіс, калі хочаш выратаваць князёўну.

Яны выйшли з каморкі латгала, прайшли праз княжацкую трапезную, дзе пахла смажаным мясам, па вузкай каменнай лесвіцы спусціліся ў змрочнае халоднае падзямелле. Кроплі вады, зрывуючыся з нябачнай столі, часта падалі зверху на лоб, на шчокі. Латгал хуценька ішоў наперадзе, трymаючи ў руках свечку. Агенъчык свечкі, кволы, няўпэўнены, вырываў з цемры толькі невялічкі кружок, у якім можна было бачыць пад нагамі сцёрыя ад часу каменныя пліты.

«Ідзе твая смерць, Вячка, — думаў Браціла, сціскаючи вострую суліцу. — Да цябе нам не дабраща. Цябе, як псы, дзень і нач ахоўваюць верныя воі. Але мы возьмем тваю дачку, адзіную тваю дачку, мы пераплыём з ёю на той бераг Дзвіны, у чараты і хмызнякі, і ты заўтра прыбяжыш туды, прыбяжыш адзін, без дружыны, бо ты любіш сваю дачку. Я ведаю, што ты моцна любіш яе. І там, у хмызняках, цябе сустрэне смерць».

Ён, Браціла, нават не ведаў, калі б у яго спытацца, за што ён так ненавідзеў Вячку. Ён ужо прывык да думкі, што абавязкова павінен забіць яго. Але за што? За тое, што Вячка князь? Князёў шмат, і Вячка не з горшых. З Рагвалодавага корана, з полацкага дому. За тое, што Вячка малады і прыгожы? Магчыма. За тое, што ён удачлівы, смелы? Таксама магчыма. «Было б свято, а матылькі прыляяць», — казала некалі Брацілава маці. Ідуцы па змрочным падзямеллі, Браціла, здавалася яму, пачынаў разумець няпросты сэнс гэтых чутых у маленстве слоў. Ён быў матыльком, ён ляцеў на свято, каб патушыць тое свято, якое заўсёды рэзала вочы, раздражняла, псовала кроў.

Латгал раптам спыніўся, ды так нечакана, што Браціла, аддаўшыся сваім думкам, наляцеў на яго. Патухла свечка.

— Ты што, Сцегіс? — разгубіўся Браціла.

— Значыць, князёўну лячыць хочаш? — пытаннем на пытанне адказаў латгал.

— Хачу.

— Траву заморскую прывёз?

— Прывёз. Ты ж яе бачыў, Сцегіс.

— А богу ў вочы не пабаішся глянучы, калі настане твой час?

— Не пабаюся. Ты ведаеш мяне. Западі свечку, а то шыі скрутім.

— Ісці ўжо недалёка, — чамусыці прыцішыў голас латгал.

Яны зноў пакрочылі ў цемры, зноў звонка падалі кроплі вады, і раптам Сцегіс рэзка рвануўся ўбок, у нішу, якую ведаў толькі ён адзін. Браціла з тэўтонам зрабілі крок-другі ўперад, і вялізная каменная пліта паплыла ў іх з-пад ног, перавярнулася. Нават не

паспейшы спалохацца, войкнуць, яны паляцелі ўніз, у калодзеж-пастку.

II

Князь Вячка дрэнна спаў у гэту ноч. Трохі прыдрамаў на адно вока, нібы малады воўк пад кустом, і зноў пруткае моцнае цела падкінула з одра трывога. Ён устаў, да хрусту ў плячах пацягнуўся, узяў са стала срэбную карчагу з вадой, глыток адпіў, астатнью ваду лінуў сабе на рукі, апаласнуў ёю твар. Сон адразу ж адляцеў ад яго.

Апошняя ночы ён вельмі мала спаў. Хварэла дачка, пяцігадовая Соф'я. З заходу, з вусця Дзвіны, даходзілі кепскія навіны. Рыжскі епіскап Альберт са сваімі пілгрымамі і рыцарамі, мяркуючы па ўсім, зламаў супраціўленне ліваў, ахрысціў іхніх старэйшын, а сыноў старэйшын узяў у заложнікі. Тэўтоны на ніжнім цячэнні Дзвіны ліхаманкава будавалі крэпасці, каменныя замкі. Альберт, праўда, яшчэ не бярэ даніну і царкоўную дзесяціну з ліваў. Лівы пакуль што лічацца даннікамі вялікага князя полацкага Уладзіміра Валадараўіча. Але што будзе заўтра? Што прынясе новы світанак?

Вячка падышоў да акна апачывальні. Тысячамі нябачных пагрозлівых вачэй глядзела на яго цемра. Дзесьці там цякла Дзвіна, шырокая і няспынная. І цяжка было яму думаць, што за некалькі попрышчай ад Кукеиноса тэўтонскія рыцары поясць з яе коней.

Учора на забаролах воі бачылі ў небе вогненнае воблака. Ціха праплыло яно над Кукеиносам. Ціха і няўмольна. Гэта дрэнны знак для горада, для дружыны, для яго, князя.

Ён задумліва пагладзіў рукою халоднае, бліскучае ад дажджавых кропель шкло, падышоў да дачкі. Соф'я спала ў прыгожай, выразанай з моранага дубу калысцы-гушкалы, якая бельмі пяньковымі вяроўкамі была прывязана да срэбнага колца ў столі апачывальні. Светлыя доччыны валасы рассыпаліся па чырвонай падушцы. На Соф'і была жоўтая ядвабная кашулька, на правай руцэ, тонкай і смуглай, свяціўся бранзалет кіеўскага сіняга шкла з залатымі пражылкамі. Твар у дачкі гарэў.

На падлозе апачывальні, ледзь не пад самай калыскай, лежачы на мядзведжай шкуры, спала карміцелька Соф'і Тадора з абелінных халопак. Яе сухі жоўты тварык быў лагодна-шчаслівы. Яна тоненька пасопвала ў нос.

Вячку не спадабалася, што халопка сніць шчаслівы мірны сон у той час, як маленькая гаспадыня пакутуе ад хваробы. Наском зялёнага саф'янавага бота ён лёгенька наступіў на руку халопцы.

Карміцелька спалохана ўсхапілася, адвесіла Вячку паясны паклон, праспявала трэснутым сухім галаском:

— Многая лета табе, князь-бацдохна. І зноў нізка пакланілася.

— Глядзі князёйну, старая, — нястрога сказаў ёй Вячка. Ён не сумняваўся ў tym, што карміцелька, якая калісьці і яго гушкала і нянчыла, хутчэй памрэ, чым дапусціць, каб Соф'ю хоць на малюсеньку макулінку нехта пакрыўдзіў. Паслухмяная верная рабыня. Дзень і нач моліцца за князя Хрысту, не забываючы, аднак, пра Перуна і Дажджбога.

Вячка стаяў пасярэдзіне апачывальні, глыбока задумаўшыся. Старая Тадора, папраўляючы падушку пад галавой Соф'і, краем вока пазірала на яго.

Ён быў высокі, дзесяць вяршкоў росту, гнуткі ў поясе, светларусы, з кароткай барадой, якая злётку кучараўвалася. Касці быў не шырокай, але моцнай, пругткай, створанай для цяжкага мяча і паходнага сядла. Быў апрануты ў прасторную зялёную кашулю з адамашку. Залатая грыўня, знак княжацкага роду, блішчала на смуглай шыі. «Целам — чалавек, душой — анёл», — думала пра свайго маладога князя старая рабыня. Яна шчыра паважала яго, нават пасвойму любіла, але было ў гэтай любові нешта ад той, якой разумны пакорлівы сабака любіць свайго гаспадара.

— Не трывожся, князь, — яшчэ раз пакланіўшыся, сказала карміцелька. — Зеллем і малітвамі выганім хваробу з тваёй дачкі. А ты ідзі, ідзі ў сваю святліцу беладубовую.

Але тут прачнулася, заплакала князёйна Соф'я. Карміцелька ўзяла яе на рукі, прытуліла да сябе, пачала ціха напяваць песню, якая гучала і гучыць у чорных хатах смердаў над ракой Палатой, над Дзвінай і Друццю:

Люлі-люлі, баю-бай,

Засні, мая зорка.

Калі ж дзетка не засне,

Буду плакаць горка.

Люлі-люлі, трэба спаць.

Засынайце, вочки.

Будуць дзетку калыхаць

Рэчкі-ручачкі.

Люлі-люлі, трэба спаць.

Вее вецер золкі.

Будуць дзетку калыхаць

Матылькі і пчолкі.

Князёйна сцішылася, але неўзабаве зноў заплакала.

— Карміцелька, пакліч зялейніцу Домну, — загадаў Вячка.

Старая Тадора хуценька выйшла з апачывальні, паклаўшы Соф'ю ў калыску. Князь нахіліўся над дачкою, доўта і ўважліва глядзеў у змучаны хваробай тварык. Цёмныя пушыстыя вейкі малой слаба ўздрыгвалі, трапяталися. Як падобна яна была на сваю маці, княгіню-набожчыцу Звеніславу! Тыя ж вочы, блакітныя і гордыя, той жа нос з лёгкай гарбінкай, толькі зусім маленькі — яшчэ не вырас. Звенілава, нарадзіўшы Соф'ю, праз тры дні памерла ад гарачкі. Усіх ведunoў-шаптуноў сабраў Вячка з Кукеинскага княства, з Полацка былі, нават вучоны рамей быў з Царграда. Нічога не памагло, патухла маладая княгіня, як свечка. Зялейніца Домна перад самай смерцю давала ёй піць траянку — грэтае віно, змешанае з чырвонай глінай, мёдам і каровіным маслам. Не памагло. Паклалі княгіню Звенілаву ў дубовай корсце-труне на шкут пад чорным ветразем, павезлі па Дзвіне ў Полацк, у Бельчыцы, там пахавалі.

Дачка глядзела на бацьку знізу ўверж напружанымі, туманнымі ад хваробы вачамі.

— Хочаш, як і ўчора, пачытаю табе «Александрыю»? — ціха запытаў Вячка.

— Чытай, — адказала Соф'я.

Вячка ўзяў са стала жоўта-карычневы пергамен. Прамыя прыгожыя літары, старанна выведзеныя ўставам, былі як жывыя. Цяжкія старонкі пахлі мятай, на якой настойваўся кінавар. Вячка пачаў чытаць, павольна вымаўляючы кожнае слова:

— І паслаў Дарый Аляксандру са сваімі пасламі грамату, мячык, бізун і скрынку з золатам. І было ў той царскай грамаце напісана: «Я, Дарый, цар царам, радня багам і сам бог, ззяю разам з сонцам, загадваю табе, Аляксандру, рабу свайму, вяртацца да сваіх родзічаў ва ўлонне маці сваёй Алімпіяды, так як табе належыць яшчэ вучыщца і ссаць матчыну цыцку, і таму пасылаю табе мячык, палку і каўпак блазна. Выбірай, што хочаш. Мячык азначае, што табе трэба яшчэ гуляць з равеснікамі, палка — што ты павінен яшчэ вучыщца, а каўпак блазна пасылаю табе затым, каб ты забаўляў падобных табе разбойнікаў, калі яны вернуцца на айчыну. А не падпарадкуешся мне, то загадаю сваім воінам узяць цябе і распяць».

— Што зрабілі з Аляксандрам? — раптам запыталася дачка.

— Ён перамог Дарыя і заваяваў паўсвета.

— А што зрабілі з Дарыем?

— Яго забілі. Забілі ўласныя слугі.

— Шкада Дарыя, — горка ўздыхнула Соф'я. — Скажы цябе могуць забіць твае слугі?

Вячка ўсміхнуўся:

— Дрэнны той князь, на якога ўздымаюць дзясніцу ягоныя ж халопы. Слут трэба трывамаць у паслушэнстве, Соф'ечка.

— Ты добры, — сказала дачка. — І мне з табой добра. Мы будзем з табой сябраваць. Не бяры ў жонкі Дабранегу.

Малады князь уздрыгнуў, уважліва паглядзеў на дачку. Адкуль яна ведае пра Дабранегу? Недзіцячыя думкі ў яе, недзіцячыя словаи.

— Княства не можа быць без княгіні,— нарэшце парушыў маўчанне ён. — Дзе ты бачыла пчаліны рой без маткі? Баяры патрабуюць, каб я жаніўся. Дабранега будзе добрай гаспадынай Куекіноса. Яна з менскіх Глебавічаў, а яны зараз у сіле, у пашане. Вялікі князь полацкі Уладзімір Валадараўіч таксама з іхняга роду.

— Князь Уладзімір не любіць цябе.

— Ніколі і нікому не кажы такіх слоў, дачка. Чуеш? Ніколі і нікому.

— Навошта ж ён зрабіў чарніцом⁸ твойго брата, князя Васільку?

У гэты час у апачывальню ўвайшла зялейніца Домна, нізка пакланілася князю, са срэбнай карчажкі пачала пайць князёўну сваім зеллем, шаптаць святыя замовы. Старая латгалка была апранута ў доўгую туніка-падобную кашулю з вышыўкай вакол шыі, у клятчастую спадніцу, у скураныя лапці. На грудзях у яе была вялікая прыгожая брошка-сакта, на галаве — ільняная шапачка.

Значыць, дачка не хоча мець мачаху. Што ж, ён разумеў яе, вельмі добра разумеў. Ён сам зведаў холад сірочага жыцця, калі на месцы роднай маці, на месцы сонца, якое павінна саграваць дзіцячу душу, была чужая, незразумелая жорсткая жанчына, як ледзянная зорка ў марозным зімовым небе. Ён ніколі не бачыў усмешкі на прыгожым твары сваёй мачахі Святохны, дачкі князя Баляслава Паморскага. Яна, вядома, усміхалася. Усміхалася свайму мужу, бацьку Вячкі, князю Барысу Давыдавічу, усміхалася полацкім баярам і купцам, якім хацела спадабацца, усміхалася, хоць і вельмі рэдка, сваім слугам і служанкам. А вось Вячку і яго старэйшага брата Васільку яна праста не заўважала. Яны былі для яе горш, чым тыя сабачкі, якіх дужа шмат гаўкалі ў княжацкім цераме ў Бельчышах. Яна чамусыці вельмі любіла сабак. Завязвала ім ружовыя і блакітныя банцікі на шыях і хвосціках, сама варыла для іх адмысловыя стравы. Лацінянка, яна прыняла праваслаўную веру, каб супакоіць мужоў-вечнікаў, але ў душы смяялася над сваім новым богам, шануючы толькі аднаго бога, рымскага. Вячка, якому было гадоў сем, хацеў

⁸ Чарнец — манах.

аднойчы прылашчыцца да яе, але яна строга зірнула чорнымі лёдзістымі вачамі, суха спыталася: «Што табе трэба, ваўчаня?» Гэтым халодным раўнадушным пытганным яна нібы ўбрала, адсунула яго са сваёй дарогі, як непатрэбную реч. Калі полацкае веча ўдарыла ў Вялікае Біла, калі чорны пасадскі люд уварваўся ў княжацкія пакоі, яна моўчкі сустрэла смерць, толькі адно крыкнула адчайна-страсна: «Сына, сына майго Уладзіміра пашкадуйце!» Але і сына забілі разам з ёю і штурнулі яго маленъкі трупік ёй на грудзі.

Вячка, начапіўшы на пояс меч, накінуўшы на плечы барвовае карзно, выйшаў з апачывальні. Пры яго з'яўленні малады рында-целаахоўнік Няздзіл, які нёс варту ля дзвярэй апачывальні, стукнуў аб падлогу дрэўкам кап'я, выдыхнуў прывітанне, баявы кліч палаchan:

— Рубон!

— Рубон, — ціха адказаў Вячка. — Што чутно, Няздзіл?

— Усё добра, княжа, — ablізнуў пунсовыя, як у дзяўчыны, вусны Няздзіл. — У падзямеллі церама, у каменным мяшку, сядзяць два рыжскія лазутчыкі. Іх завёў туды латгал Сцегіс.

— З Рыгі? — перапытаў Вячка. — Чаго ішлі да нас?

— Невядома, княжа. Старшывой Халадок будзе вesci допыт агнём і жалезам.

— Што ж, хай пакаштуюць агню тэўтоны, — пасля некаторага раздуму сказаў Вячка. — Самі звлі вяроўку свайго жыцця.

— Там адзін нашай веры. Мураль Браціла з Күжейноса.

— Браціла? — здзівіўся Вячка. — Трапіў нарэшце пярэварацень у пастку. Гэтага асабліва строга дапытваць, агню не шкадаваць.

Няздзіл схіліў галаву ў знак згоды, і водбліск ад паходні, што гарэла непадалёку, уваткнутая ў доўгі тураў рог, успыхнуў на місюрцы — жалезнym шлеме з кальчужнай сеткай.

Вячка хацеў спускацца на першы ярус церама, але, ідуchy доўгім зацемненым праходам, убачыў жоўтую палоску святла, што вырэзвалася праз няшчыльна зачыненая дзвёры каморкі перапісчыка пергаменаў Клімяты. Ён увайшоў у каморку. Клімята сядзеў спінаю да дзвярэй і маленъкім бронзавым ножыкам саскрэбваў са старога пергамена літары, рыхтаваў месца для новых літар.

— Хто? — ціха спытаўся Клімята, не азіраючыся.

— Твая смерць, — надаючы голасу злавеснасць, прашаптаў Вячка.

— Тады пачакай, бо яшчэ не час. Я яшчэ павінен закончыць гісторыю Полацкай зямлі, — адказаў Клімята, захоплены сваёй справай, і зноў не азірнуўся.

Вячка не вытрымаў, засмяяўся. Толькі тады Клімята павярнуў галаву, убачыўшы князя, узніяўся і пакланіўся.

— Будзь здароў, князь Вячаслау.

Быў ён шчуплы, невысокі, з доўгімі бялявымі валасамі, без левай руکі — страціў у сечы.

— Значыць, не баішся смерці, Клімята? — весела сказаў Вячка.

— Смерць — нямая тайна. Сваймі рукамі трymаем
і меч свой і лёс свой.

Яны былі аднагодкі і сябравалі, хоць адзін трymаў Кукеіноску сталец, а другі, збегшы ад бацькі — багатага баярына, пакляўся напісаць полацкі летапіс. Клімята верыў у несмяротную сілу слова і сказанага мудрым мужам, такім, як Іаан Златавуст ці Кірыла Тураўскі, і напісанага кінаварам або золатам на пергамене.

— Сядай, князь, — падсунуў Клімята Вячку невялікі дубовы ўслончык. — Цесна і смуродна ў маёй каморцы, але ведай, што гэта святы пах — пах цялячай скury і пах кінавара. Ты ваюеш, ты ўвесь час у сядле, ды сіла, князь, не ў мячы, а ў мудрасці. Запомні гэта.

— Пергаменамі, Клімята, не спыніш тэўтонаў. Трэба меч, востры, гарставаны меч, які не баіцца варожай крыві.

— Праўду кажаш, князь, — згадзіўся Клімята, трасянуўшы кужэльнымі валасамі, — але аднаго мяча мала. Я таксама быў нядрэнным ваяром, я біўся, ты ж памятаеш, — з аўкштайтамі і селамі, пакуль жалеза не адгрызла мне руку. І ўсё-ткі мудрае слова мацнейшае за меч. Меч кароткі. Слова доўжыцца ў людскіх пакаленнях.

— Хай будзе па-твойму. Вы, кнігачоты, бліжэй да неба і да божага прастола. Вы лепш бачыце дарогу жыцця і мудрасці. Скажы мне, Клімята, пра што ты зараз пішаш?

Вячка ўстаў з улончыка, узяў у рукі цяжкі скрутак пергамена, трymаў яго, як бы ўзважваючы. Вочы ў Клімяты натхнёна заблішчэлі. Ён таксама дакрануўся рукою да пергамена, нібы сагрэўся гэтым дотыкам.

— Пра што пішу? Я ўжо скончыў жыцці Рагвалода, Рагнеды і сына яе Ізяслава. Пра Усяслава пішу, якога народ Чарадзеем назваў. Пра тое, як сядзеў ён У стольным Кіеве ў порубе і як вызвалілі яго з цымніцы і вялікім князем Кіеўскім абвясцілі.

— Пра мой род пішаць, — ціха сказаў Вячка.

— Не толькі пра твой род. Пра ўсю зямлю славянскую. І пра нашу Полацкую зямлю, бо яна дачка зямлі славянской. Хачу, каб не толькі ў стольных Кіеве і Полацку свой летапіс быў, а каб і Кукеінос меў яго.

— Чым я табе магу памагчы, Клімята? — запытала Вячка, збираючыся выйсці з каморкі.

— А мне нічога не трэба, — Клімята ўжо размешваў тонкай касцянай пласцінкай-мастыхінам кінавар. — Дзякуй, князь, за хлеб, за ваду і мёд, якія прыносяць твае чалядзіны. Толькі аб адным хачу папрасіць цябе...

— Аб чым? — спыніўся на парозе Вячка.

— Твае ратайныя людзі, што робяць на зямлі, часам выкопваюць з яе свяшчэнныя камяні, ідалаў, дзедаўскую зброю, касцякі невядомых жывёл. Не трэба гэта знішчаць. Захоўваць, берагчы ўсё гэта трэба, каб ведаць, што было на нашай зямлі да нас. Вочы жывых людзей не павінны быць у павуцінні. Нам трэба бачыць і глыбока, і далёка, шанаваць родную зямлю. Помні, князь: дарагі той куток, дзе рэзалі пупок. Хто скажа за нас перад богам, калі не мы самі? Так што хай не знішчаюць знойдзенае ў зямлі.

— Добра, — паабяцаў Вячка. — Аб гэтым будзе сказана ратайным старастам, цівунам і радовічам. Будзь здароў, Клімята.

— Многая лета табе, князь, — пакланіўся Вячку перапісчык пергаменай.

Вячка, шчыльней захінуўшыся ў карзно, спусціўся на першы ярус церама, выйшаў на двор. Нікога з дружынікай ён не ўзяў з сабою, не надзеў на галаву баявы шлем, бо любіў, калі расчэсвае валасы халодны суворы вецер. Ужо не першы раз да горкай сліны ў роце захацелася яму пабыць аднаму, сам-насам з нялёгкімі думкамі. Ён адчуваў, як страшэнна стаміўся за апошнія лета і вясну. Стома каменем ляжала на сэрцы, але нельга было паказваць яе ні дружыне, ні баярам, ні пасадскому люду. Паміж гвалту і шуму жыцця, паміж грукату мячоў, паміж галасу паходных труб пакрысе выспявала, налівалася болем і сумам звонкая і непрыкметная, як мужчынскія слёзы, цішыня. І ён быў пасярод гэтай трывожнай цішыні, як пясчаны бязлюдны востраў пасярод хваль Дзвіны. Ён быў адзін. Адзін як палец, адзін як вока ў лобе. Толькі старшы вой Халадок, толькі Клімята, толькі дачка Соф'я заставаліся ў яго. Ды заставалася надзея яшчэ на адну спагадлівую душу, на князёўну Дабранегу, залатакосую шэравокую прыгажуню, якая жыла ў сядзібе Свіслач, у густых дримотных лясах, што на самым сутоку Свіслачы і Бярэзіны.

Дачка Соф'я, ледзь што не па ёй, ледзь чым не ўгодзіш, плача і кажа яму, бацьку: «Не буду з табой дружыць». Быццам яе дружба, быццам увага пяцігадовага неразумнага чалавечка самая высокая ўзнагарода бацьку на гэтай зямлі! А можа, так яно і ёсць, можа, так і ёсць?

Вячка стаяў адзін у цемры, наструнена прыслухоўваўся да ўсхліпаў дажджу. Гэта быў ужо восеніскі дождж, мёртвы дождж. Ён не мог даць сілы ні зярняці, ні траве. Ужо нішто не расло пад гэтым дажджом, толькі камяні. Аб tym, што камяні растуць, рассказаў Вячку ягоны бацька князь Барыс Давыдавіч. I Вячка верыў, што камяні растуць, — і маладзенькія каменьчыкі велічынёй з арэх, і шматпудовыя валуни, якім не адна тысяча гадоў. «Зрабіцца б каменем, — падумаў раптам ён, — каб усё было каменнае, для ворагаў недаступнае. Толькі сэрца жывое. Я б скінуў тэўтонаў у мора і вярнуў Полацку Дзвіну, наш Рубон».

Чорная аграмадзіна царквы ўразалася ў неба побач з княжацкім церамам. I Вячка, як бы нешта ўспомніўши, пакрочыў да царквы. Ён разбудзіў дзяяка, які спаў у царкоўным прытворы.

— Дзе айцец Сцяпан? — спытаўся Вячка ў дзяяка, сухенькага, сагнутага, як сярпок, старога.

— Святы айцец два дні назад конна паехаў у Полацк да ўладыкі Дзяніса, — спaloхана сказаў дзяяк. Ён з маленства баяўся ўзброеных людзей.

— Адчыні царкву і запалі тры свечкі,— загадаў Вячка.

Дзяяк яшчэ болей сагнуўся, хацеў нешта сказаць, але толькі перасмыкнуў сухімі губамі і пакорліва загрымей вязкай ключоў.

Цішыня і цемра абрынуліся на маладога князя ў начной царкве. Ён запаліў свечкі, стаў на калені. Па старадаўняму звычаю ён хацеў папрасіць парады ў продкаў.

Замірала сэрца. У скронях звінела кроў.

Парыў ветру ўварваўся ў адчыненыя дзвёры. Патухла свечка.

— Ты прыйшоў, Усяслаў? Я чую цябе, — дрогкім голасам сказаў Вячка.

Патухла другая свечка.

— Ты бачыши мяне? Дапамажы. Асвяці мой розум і мой шлях.

Патухла трэцяя свечка.

— Дзяякай табе. Ты ўхваліў маё рашэнне. Я ведаў, што так будзе і што ты зразумееш мяне. Нашу размову не падслушают чужыя вушы, бо мы размаўлялі сэрцамі. Дзяякай табе, прыснапамятны князь.

Лёгкім крокам выйшаў Вячка з царквы. Крумкач трывогі зляпець з душы, вальней стала дыхаць, будучыня зрабілася святлейшаю і веселяйшаю. Праз начны дажджысты морак ён пакрочыў на гарадскі вал, да сваіх вояў. Зараз ён павінен быў быць з імі, толькі з імі.

— Рубон! — строга крыкнулі з цемры.

— Рубон! — адказаў князь. — Хто на варце?

— Старшы дружыннік Мсцібог з усім сваім сцягам⁹. І сцяг Халадка.

Вячку спусцілі лесвіцу, і ён спрытна ўзабраўся на забаролы. На самым версе землянога вала каля дубовага частаколу была выкладзена з камення вузкая сцежка — па ёй хадзілі воі-дазорцы.

— Што чутно? — спытаўся Вячка ў Мсцібога, які паверх кальчугі апрануў лісіны кажух.

— Усё спакойна, князь. Вецер і дождж ідуць з Дзвіны. Ноч золкая, і я дазволіў людзям надзею кажухі. Табе таксама загадаю прынесці.

— Не трэба, — спыніў яго Вячка. — Кажаш, усё спакойна? Ты, Мсцібог, спіш са сваімі воямі. Толькі што ў цераме злавілі двух псаагалоўцаў з Рыгі.

Мсцібог, здаецца, анямеў. І не ад страху — ад здзіўлення. Ён лічыў сябе мудрым і вастрэвокім, як начная сава. Ён хваліўся, што за некалькі попрышчаў можа пачуць свіст стралы.

— Князь, напэуна, яны былі з крыллямі і пералящелі ў горад па паветры, — нарэшце вымавіў ён разгубленым голасам. — Добра, што хоць іх усяго двое.

— І адзін камень шмат гаршкоў разбівае, — незадаволена сказаў Вячка. Прытрымліваючыся рукою за мокрыя слізкія штыкеціны забаролаў, ён пайшоў па каменай сцежцы, пакінуўшы Мсцібога ў сораме і трывозе. І ўвесь час глядзеў у густы змрок, на захад. Туды, на захад, цякла Дзвіна. Туды несліся неспакойныя думкі маладога князя.

Калі б ён зараз сеў на шкут або на лайбу, у якіх купцы плаваюць па Дзвіне, то ўжо на світанку з правай рукі ад сябе ўбачыў бы замак Ашэрадзен. А трохі ніжэй — Леневардзен. А потым — Ікесколь і Гольм і нарэшце Рыгу. І ўсюды сядзяць тэўтоны. Усе гэтыя замкі — гнёзды ненаедных каршуноў. Адсюль божыя пілігримы, несучы крыж і меч, ходзяць у паходы на эстаў Сакалы, на латгалам Таловы. Сюды яны вяртаюцца, гонячы палонных жанчын і дзяцей, коней, кароў і авечак, везучы нарабаванае добро. У самым вусці яны наступілі на горла Дзвіне, слайному полацкаму Рубону, і Вячку часам здаецца, што любімая рака задыхаецца, б'еца ў сутаргах, чарнеш і вось-вось знікне пад зямлёю, растворыцца ў пясках і балотах, абы толькі не бачыць глум і здзек, якія пасяліліся на яе берагах.

Спрадвеку была Дзвіна полацкім вадзяным ходам у Варажскую мора, на Гоцкі бераг і да паўночных людзей — урманаў. Латгалы, селы і лівы караніліся ўздоўж яе. Яны яшчэ былі язычнікамі і плацілі

⁹ Сцяг — тагачаснае вайсковае падраздзяленне колькасцю ў 50 чалавек.

палацкім князям даніну. Іхнія старэйшыны і купцы ўсё часцей прымалі праваслаўную веру, не забываючы, праўда, і сваіх мясцовых багоў і бажкоў. Які ж злы вецер прыгнаў сюды караблі тэўтонаў?

Тэўтоны прыплылі з крыжамі, схаваўшы на першым часе мячы пад сутаны. І на гэтых берагах, у гэтых палях і лясах рымскі крыж сутыкнуўся з крыжам славянскім.

Вячка павольна ішоў уздоўж забаролаў. Вoi пазнавалі князя, віталі яго. Большасць з іх Вячка ведаў у твар, помніў іхнія імёны, і дружыннікам было прыемна чуць свае імёны з вуснаў самога князя. Ён любіў сваю дружыну, ганарыўся ёю, бо дружына давала яму і славу, і сілу, і ўладу ў Кукеіносکім княстве. Без дружыны яго б не было — ён цвёрда ведаў гэта. Пакуль у яго ёсць дружына, з ім будуть лічыцца і рыжскі епіскап Альберт, і князь Герцыке Усевалад, і вялікі полацкі князь Уладзімір. Але сённяшнія ноччу смутак браў у абладу Вячкава сэрца, і ён суха і стрымана вітаўся з дружыннікамі.

Смяротны час надышоў для Кукеіноса. Лівень, агонь і серу гатовы праліць нябесы. Няўжо згарыць церам, у якім памерла княгіня Звеніслава, у якім жыве маленская Соф'я? Няўжо сэрп вайны без літасці сажне жыта на кукеіноскіх нівах і людзей, якія пасяялі гэта жыта? З трывогаю, з вялікім хваляваннем глядзеў Вячка на заход, і дождж з ветрам білі яму ў твар, зрывалі з плячэй барвовае карзно.

З горыччу думалася маладому князю, што дужа глыбокія карэнні паспелі пусціць тэўтоны не толькі ў Рызе, але і ў некалькіх попрышчах ад Кукеіноса. Спачатку прыплылі ў вусце Дзвіны брэмэнскія купцы. Потым свяшчэннік ордэна блажэннага Аўгусціна Мейнард са жменькай клірыкаў пачаў будаваць царкву для ліваў у Ікесколе. Потым пачаў будаваць каменны замак. Ды прыйшлі лівы і сямігалы з даўжэнымі карабельнымі канатамі і спрабавалі сцягнуць гэты замак у Дзвіну, каб ён сплыў у мора. Лівы вёрылі і вёраць у святую сілу дзвінскай вады. Яны прынялі хрышчэнне ад Мейнарда, але адразу ж змылі гэта хрышчэнне рабчай вадой. Мейнард памёр, стварыўшы епіскапскую кафедру ў Ікесколе і ўзвёўшы яшчэ адзін замак — Гольм.

Тэўтонам шанцуе. Лівы з Тарэйды хацелі манаха цыстэрцыянскага ордэна Тэадорыха прынесці ў ахвяру сваім багам. Але свяшчэнны конь, на якога пасадзілі манаха, пераступіў уваткнутыя ў зямлю коп'і нагой жыцця, правай нагой. І Тэадорыху, хітрай заморскай лісе, захавалі жыццё, хоць ліўскі вяшчун-вядзьмар старанна працёρ конскую спіну мокрым пяском — змыў, скінуў з яе хрысціянскага бога. Чаму так шанцуе тэўтонам?

Праўда, другога епіскапа — Бертольда, якога пасвяціў у гэты сан архіепіскап брэмэнскі Гартвін, ліў Імаўт у час адчайнай сечы навылет

прабіў кап'ём. Але прыпыліў з-за мора на 23 караблях Альберт, новы епіскап, набраўшы людзей на Гоцкім беразе, у Даніі, у Саксонії, атрымаўшы благаславенне папы Інакенція III і падтрымку карала Піліпа Швабскага. Лівы скарыліся, прынялі ў свае замкі тэўтонскіх свяшчэннікаў і прызначылі штогод на ўтриманне кожнага паўталанта жытва з плуга. Чаму так шанцуе тэўтонам?

Полацкі князь Уладзімір Валадараўіч, бачачы, што ў ліваў з'явіўся новы гаспадар, сабраў раць і ў лета 6714-^е¹⁰ спусціўся на стругах, шкутах і плытках уніз па Дзвіне, выклікаў епіската Альберта на перамовы на раку Богу, што цячэ непадаёку ад Ікесколы. Ды Альберт і не падумаў выйсці з Рыгі, вырашыў адседзецца за яе сценамі. Тады Уладзімір узяў у аблогу замак Гольм. Вячка быў там са сваёй дружынай, дапамагаў Уладзіміру, і з болем і сумам успамінаюцца яму тыя дні.

Тэўтонскія арбалетчыкі са сцен Гольма прабівалі шчыты і кальчугі палаchan цяжкімі жалезнымі балтамі. Воі Уладзіміра і Вячкі стралялі з лукаў. І хоць праўду кажуць, што стрэлы ў палаchan лётаюць хутка, але нічога не маглі зрабіць лучнікі, хоць і паранілі многа тэўтонаў.

Тады рашылі падпaliць замак. Разам з лівамі, якія прыйшлі на дапамогу, ссякалі ў навакольных лясах дрэвы, складвалі іх у велізарныя кучы. Але каменны град з тэўтонскіх камнямётай паракідаў, патушыў кастры. Князя Уладзіміра камень ударыў у калена, і воі ледзьве адцягнулі яго ў бяспечнае месца, каб перадаць зялейнікам, што залечваюць раны.

Неба ў тыя дні было супраць палаchan. Адзінаццаць дзён трымалі яны Гольм у аблозе, але са сцен замка ляцелі каменні і жалезныя балты, як смертаносны дождж. Ды ўсіх даканала навіна, якую прынеслі лівы-разведчыкі. Аказваецца, усе нівы і дарогі вакол Рыгі епіскап Альберт загадаў, як насеннем, засеяць металічнымі трохзубцамі. Як ні кінь той зубец, як ні павярні, усё роўна хоць адзін рог ды будзе тырчаць угору. Лівы пакалечылі там сваіх коней і, кінуўшы іх, кульгаючы, бо таксама не мінавалі трохзубцаў, вярнуліся ў лагер палаchan. Уладзімір Валадараўіч, лежачы ў паходных насылках, якія былі нацягнуты між двух коней, адразу спахмурнеў, пачаў маліцца і, парайушыся з тысяцкім Іарыёнам і з баярамі, даў сігнал да адступлення. Сіпла зараўлі трубы, загрымелі бубны. Баявыя лодкі-насады з воямі паплылі ўверх па Дзвіне, змагаючыся з моцным

¹⁰ Лета 6714-е — каб даведацца, які тады быў год па нашым летазлічэнні, трэба ад лічбы 6714 адняць 5508. 6714–5508 = 1206.

сустрэчным цячэннем. Конніца пайшла правым берагам ракі. На сценах Гольма тэўтоны, якія ў думках ужо сустракаліся з пеклам, радасна закрычалі, а потым заспявалі «Багародзіцу». Чаму ж так шанцуе тэўтонам?

Вячка стаяў на забаролах, і не сціхаў дождж, і шумеў вецер, і рака ў сваім адвечным руху да мора спявала дзікую ўрачыстажурботную песню. Нейкія галасы, зямныя і нябесныя, чуліся князю. Нехта яго клікаў, нехта стагнаў і плакаў, і такімі бізкімі, такімі роднымі былі ўсе гэтые гукі-зыкі, што затрапяталася сэрца, агонь пабег па жылах, захацелася, як у снах маленства, адштурхнуцца нагамі ад зямлі і палящець-папльщь пад самыя аблокі, разграбаючы рукамі золкі салодкі вецер, і закрычаць там, у начных нябесах, як вольны хуткакрылы птах, і каб крык твой, адбіўшыся ад сонных хмар, упаў на маўклівую зямлю, і каб нехта пачуў яго і з надзеяй паглядзеў на неба.

Крохыла ноч па балотных пустках, па лазняках і ракітніках, па сипучых пясках дзюнаў... Стамляўся, лялотна брыў у Варажскасе мора дождж. Алеnoch не вечная, нават самая цёмная і доўгая. І вось ужо замест сляпой сажы замігцела на небасхіле чэрненасе срэбра. Потым сталёвы водсвет з'явіўся ў нябесах, ён святлеў, ярчэў, званчэў, быццам стала награвалі ў агні. Потым пачуўся лёгкі няўлоўны хруст, нібы нехта, як хлебны каравай, пераламаў над яшчэ соннай зямлёй агромністую дажджыстую хмару. І дождж раптам сціх. І цішыня была такая густая, такая шчыльная і бясконцая, так пахла мокрай травой, мокрым дрэвам, мокрымі лісінамі кожухамі вояў, што Вячка заплюшчыў вочы і злёгку пахіснуўся. Ён доўга стаяў так — ці то драмаў, ці то думаў аб нечым. Усё цела было лёгкае, паслухмянае, бязважка-маладое. У вачах, здавалася, лёталі зялёныя мяккія матылькі і медна-залатыя пчолы. І быў пярэсты мільгатлівы кругабег зыркіх сонечных промняў.

Калі ён расплюшчыў вочы, дажджу не было, не было начнога змроку. Пачыналася раніца... Набухала чырванию неба...

Вярнуўшыся ў церам, Вячка паснедаў. Еў ён, як звычайна, мала. Кавалачак чорнага жытняга хлеба са смажаным шчупаком, некалькі лыжак паранага гароху і кубак густога светлага піва, якое літоўцы завуць «алус». Пасцельнічы Іван зняў з князя мокрае карзно, асцярожна накінуў яму на плечы блакітную, прашытую залатымі тонкімі шнуркамі світку-размахайку.

— Кліч старшага воя Халадка, — загадаў Вячка.

Праз нейкія імгненні ў святыці ўвайшоў Халадок, пакланіўся, зняў з галавы шлем з прылобкам з воўчага футра. Быў ён у доўгай

кальчузе з плоскіх каваных колцаў, у бліскучых жалезных накаленнях. На нагах былі поршні — мяккія скуранныя боты без абцасаў, завязаныя на штыкалаццы вузкім раменъчыкам. Як і Вячка, Халадок меў дваццаць трох сонцевароты з часу нараджэння, быў такі ж высакарослы, моцны целам, сінявокі. Толькі валасы з-пад шлема выбіваліся не светла-русыя, як у князя, а чэрмныя, рыжыя.

— Што кажуць начныя госці? — адразу запытаўся Вячка. Ён упрытык падышоў да старшага воя, глянуў таму ў очы.

— Гавораць, што заблудзіліся, што ішлі ў Герцыке да князя Усевалада.

— І ты, Халадок, ім паверыў? Іх, вядома ж, святы дух перанёс цераз гарадскі вал, і яны гэтага зусім не заўважылі?

— Не, князь, я не паверыў ім, — скупа ўсміхнуўся Халадок. — І мае людзі не паверылі. Мураля Брацілу раздзелі да голай скуры, на левую нагу накінулі вяровачную пятлю і ўніз галавой падцягнулі на дыбе пад столь катавальні. Пасля трэцяга ўдару бізуном ён закрычаў, што яны з тэўтонамі павінны былі ўкрасці тваю дачку, а потым забіць цябе самога, князь.

Пры гэтых словах старшага воя Вячка пабляднеў, сціснуў срэбную рукаяць мяча. Тонкія ноздры затрапятаўся, нянавісцю ўспыхнулі очы.

— Зноў прыйшлі да нас з Рыгі ржа і моль, — гнеўна сказаў князь. — Я ж ездзіў мінулым летам да епіскапа Альберта, я быў у ягоных палацах, і епіскап крыжам гасподнім пакляўся, што не мае ніякага тайнага ці яўнага зла супраць Кукейноса, што толькі бязбожных ліваў хрысціць будзе. Адпіў з аднаго са мною кубка... Не чалавек — сык змяіны! Чаму толькі адзін бог павінен быць? І толькі іхні — тэўтонскі? Чаму мы не можам мець свайго бoga, свайї дзяржавы?

Халадок маўчаў. Твар ягоны здаваўся бясстрасным, замкнёным, але, як агонь пад попедам, бушавалі ў ягонай душы слова, гарачыя, разумныя, ды ён маўчаў — раб павінен праглынуць язык, калі гаворыць гаспадар. Ён ведаў — князь нашуміцца, накрычыцца, а потым і яму слова дасць, ягонай думкай зацікавіцца.

— Чаго маўчиш, Халадок? — як і чакаў вой, запытаўся нарэшце Вячка.

— Слухаю цябе, твае мудрыя слова, — спакойным голосам адказаў Халадок.

— Што ж нам рабіць? На што надзеяцца і спадзявацца?

— Уся надзея ў чалавека на лук, меч і хутканогага каня. На свае руکі спадзявайся, князь, і на сваю дружыну. Думаецца мне, што з Полацка нам вялікай падмогі не будзе.

— Чаму? — уздрыгнуў Вячка.

— Альберт цераз тваю галаву, мінуючы Кукейнос, вядзе перамовы з вялікім князем Уладзімірам. Ганцы шнуруюць уверх і ўніз па Дзвіне. Некаторых мае дружыннікі падстрэлілі з лукаў, але некаторыя прасачыліся, як пясок між пальцаў.

Халадок растапырыў пальцы на правай руцэ. Пальцы былі моцныя, шурпатыя, як дубовыя сукі. Вячка колкі імгненняў глядзеў на гэтую руку, і яму чамусыці ўспамінаўся аднарукі перапісчык пергаменаў Кліміята. Аб чым зараз піша Кліміята? Ці напіша ён калі-небудзь пра яго, Вячку, пра Кукейнос?

— Ты думаеш, князь Уладзімір мяне не падтрымае? — ціха спытаўся ён у Халадка і, не чакаючы адказу, працягваў: — Мы ж абодва Рагвалодавічы. Кроў Рагнеды цячэ ў нашых жылах. За Полацкую зямлю, за Русь мы павінны касцымі легчы, а не пусціць заморскіх псоў на Дзвіну. Хаця не ўсе думаюць так, не ўсе... Полацкім купцам і баярам трэба сваё жыта, свой воск везці на Гоцкі бераг і далей. Срэбра ім даражэй за родную веру і зямлю. Што ім Вячка і Кукейнос? Яны ўжо сёння гатовы цалавацца з мечаносцамі, з Альбертам. Князь Уладзімір не здолеў скрышыць Рыгу і зараз будзе хітрыць, выкручвацца, як ліс. Я чуў, што епіскап Альберт паабяцаў яму плаціць даніну за ліваў, якую раней збріралі мы. Навошта тады Кукейнос і я, неразумны князь Кукейноса?

Вячка змоўк. Дзесьцыі за сценамі церама ярка ўставала сонца, і начныя птушкі хаваліся ў дуплы.

— Але ж ёсьць сіла, якая павінна нам дапамагчы, — нечакана парушыў цішыню Халадок. Вячка здзіўлена паглядзеў на старшага дружынніка.

— Я пра царкву, князь, кажу, — прыгладзіў шырокай даланёю свае чэрмныя валасы Халадок. — Не можа праваслаўная вера адступіць перад верай рымскай. Памаліся богу, святой прачыстай багародзіцы і Міхайлу, архангелу божаму, князь. Едзь у Полацк да ўладыкі Дзяніса, а калі трэба, да кіеўскага мітрапаліта. Хай у званы ўдараць. Хай усе пачуюць пра бяду нашу: і Кіеў, і Ноўгарад, і Пскоў. Сцяною станем на Дзвіне.

— Айцец Сцяпан ужо там, у Полацку, — сказаў Вячка. — Ён будзе гаварыць з уладыкам.

— Едзь ты, князь. Сам едзь.

Халадок вымаўляў гэтыя слова з такой рашучасцю, з такой настойлівасцю, так натхнёна гарэлі ягоныя вочы, што Вячка разгубіўся. Не чакаў ён такога спрыту ад старшага дружынніка. Халадок мячом умее гаварыць, а не словамі, а тут...

— Хочаш мяне ў Палацк адправіць, а сам Кукейносі сталец узяць? — праніzlіва, ранячы позіркам душу, глянуў ён на Халадка. Халадок пабляднеў, потым пачырванеў, пакутліва прыкусіў губу, рухнуў на калені, пакорліва схілўшы рыжавалосую галаву. Шырокія, абвітвыя кальчугай плечы дрыжалі. У святліцы наступіла цішыня, і гэта гнятлівая цішыня, адчуваў Вячка, з кожным імгненнем аддаляла яго ад вернага воя.

— Устань, Халадок, — сказаў ён, — не да твару палачаніну стаяць на каленях. Толькі перад богам мы на каленях стаім.

— Князь, адпусці ў Палацк, — хрыпла папрасіў Халадок, не ўзнімаючы галавы. — У манастыр пайду. Чарняцом стану. За цябе і за Кукейнос буду маліцца.

— Устань, — быццам не пачуў ягоных слоў Вячка. — Не гожа князю раба свайго прасіць, але я прашу. Забудзь мае слова. Не падумаў я, што сказаць. Як верабей, вылецела слова, і не зловіш яго. Я ведаю — ты верны мне.

Халадок павольна ўзняўся. На твары не было ні крывінкі. Ён усё яшчэ не адважваўся глянуць у вочы князю.

— Пайшлі драць пер'е з тэўтонскіх гусей, — рашуча і нават, падалося, весела выгукнуў Вячка, шырока расчыніўшы дзвёры святліцы. Яны спусціліся на першы ярус церама, прайшлі па доўгім вузкім калідоры, дзе на сценах дзень і ноч гарэлі паходні. На падлогу ад іхніх фігур клаліся чорныя пачварныя цені, зломленыя якраз пасярэдзіне. Гулкае рэха ляскатала пад змрочнымі скляпеннямі. У самым канцы калідора Вячка выцягнуў з туравага рога, што быў прыбіты да сцяны, паходню, пачаў свяціць ёю, бо па няроўных каменных сходах трэба было спускацца ў падземелле. Паветра тут было спёртае і вельмі халоднае. Адчувалася блізкасць ракі — вада буйнымі бліскучымі кроплямі сачылася па сценах падземнага хода. Вячку думалася, што так жалобна блішчаць вочы людзей, якія шмат летаў назад сустрэлі смерць у гэтым аспідным змроку. Вячка ўдарыў нагою ў нізенькія тоўстыя дзверцы і разам з Халадком увайшоў у катавальню.

Гэта быў локцяў на пятнаццаць удоўжкі і ўшыркі скляпок з камennай слізкай падлогай, з вельмі высокай столлю. У столь быў убіты жалезны масіўны крук, праз які быў прапушчаны шматлікія рамяні і вяроўкі дыбы. Печачка, складзеная з круглага палявога

камення, туліася ў самым куце катаўальні. Там на агніста-чырвоных галавешках да белага колеру награваліся абцугі, нажы, тонкія вострыя спіцы.

Спатнелы кат у высокіх чорных скуранных ботах, у чырвоным фартуху адпачываў, седзячы каля печачкі, трymаючы ў руках бізун. Яго падручны, шыракаплечы светлавалосы здаравяка, круціў ручку калаўрота, нацягваючы, наструнъваючы рамяні дыбы, на якой трашчалі косці Брацілы. Тэўтон са скрываўленай спінай ляжаў на ахапку жоўтай саломы і ціха стагнаў. Каты, убачыўшы Вячку з Халадком, пакланіліся ім у пояс.

Жорсткі быў век. Жорсткі і крывавы. Людзей дзесяткамі і сотнямі спальвалі ў велізарных драўляных клетках. Жанчын і грудных дзяцей саджалаць на палю. Жывое чалавече цела рвалі абцугамі, пратыкалаць спіцамі, распілоўвалі піламі, расціскалаць дубовымі брусамі і камяніямі. У Германіі адразалі языкі прыгонным сялянам, у Візантый вырывалі вочы парфіраносным імператарам. «Пакінем ім толькі вочы, каб аплакваць свае няшчасці!» — такі надтіс загадаў выбіць на скале пра сваіх ворагаў дахрысціянскі цар Навухаданосар. У хрысціянскі век не пакідалі і вачэй.

— Што выпыталі? — строга глянуў на катаў Вячка.

Старшы кат, кіёнуўшы галавой у бок Брацілы, які хрыпец на дыбе, сказаў ніzkім прастуджаным голасам:

— Мураль прызнаўся, што хацеў забіць цябе, князь. І князёйну Соф'ю ўкрасці.

— А тэўтон?

— Маўчыць. У тэўтона моцная скура.

Вячка падышоў да палоннага, сеў перад ім на кукішкі запытаўся:

— Хто ты?

Тэўтон глянуў на яго мутнымі вачамі, ціха адказаў:

— Граф Гадзескальк Пірмонт, божы пілігрим. Служу апостальскай царкве рыжскаму епіскапу Альберту фон Буксгейдузному.

Галава ягоная ўпала на грудзі, у горле захрыпела, заскрыгатала, і ён сказаў нібы трывнячы:

— Недасяжная мара мужчыны — памерці там, дзе нарадзіўся.

— За што ты хацеў забіць мяне? Я князь гэтага горада, кароль па-вашаму.

— Ты не кароль. Ты каралёк. Кароль Уладзімір сядзіць у Полацку. Ты — бяльмо на воку нашай царквы, а ў царквы павінен быць зрок арла, бо толькі ёй дадзена ўбачыць будучыню гэтага краю.

Вячка прыжмурый вочы, сціснуў зубы, падышоў да дыбы, на якой канай Браціла.

— З-за чаго, мураль, адзеўся ў сабачую шкуру? Хлеба і мёду было мала? Адказвай, пёс.

— Блуд найшоў,— прастагнаў Браціла. Крыававымі вуснамі ён пачаў шаптаць: — Вожа, не пакінь мяне... Умацуй душу маю... Дай сілу...

— Ты памрэш, — сказаў яму Вячка. — Ты гэта ведаеш. Ачысці душу перад смерцю. Скажы, хто мінульм летам папярэдзіў тэўтонаў аб тым, што князь Уладзімір пойдзе на Рыгу? Хто?

Кат павольна пачаў выцягваць з печачкі распаленую вострую спіцу. Браціла глянуў на ката, на гэтую спіцу. Ён успомніў пальцы маці, пяшчотныя пальцы. Калі, зусім маленькі, ён прачынаўся, мяkkія матчыны пальцы гладзілі яму шчокі. Уся ягоная знясленая плоць затрапяталася перад новай пакутай, ён кожнай клетачкай цела адчуў, што дасягнуў мяжы, пасля якой не вытрымае, лопне, як гліняны гаршчок, сэрца. Ён глуха выдыхнуў:

— Баярын Доўбня з Полацка.

— Здыміце мураля з дыбы, — загадаў Вячка. — Хай ноччу дзяяк паспавядзе яго. Хутка мураль памрэ.

Каты замітусіліся, пачалі зматваць, скручваць, як павукі павуціну, свае смяротныя снасці.

— Што будзем рабіць з тэўтонам? — запытаўся ў Вячкі Халадок.

Пры гэтых словах граф Пірмонт устрапянуўся, расплющыў вочы і нечакана для ўсіх засмияўся. Але гэта не быў смех вар'ята, калі душа ад страху ці ад болю збіваецца са светлай сцежкі. Тэўтон смяяўся весела, шырокая, і вочы ззялі розумам і нязломнай сілай. Каты і Халадок разгублены глядзелі на Вячку.

— Смяешся? — прыкусіў губу Вячка. — Няўжо табе, граф, весела паміраць? Няўжо не хочаш дажыць да старасці, да белага воласу і чорнага зуба?

Тэўтон з пагардай зірнуў на маладога князя. Потым прыўзняўся, сеў на скрываўленай саломе, сасчапіўшы на каленях загарэлія моцныя руки.

— Я не баюся смерці,— цвёрда сказаў Пірмонт. — Забі мяне, каб я хутчэй стаў перад божым прастолам. Забі мяне, брудны палахлівы каралёк.

Ён зноў засмияўся.

— І я не баюся болю. Я плюю на тваіх крыававых шкурадзёраў. Я з ордэна «Братоў рыцарства Хрыстовага». На сваім белым плашчы пад вышываным чырвоным крыжам я нашу чырвоны меч.

— Мечаносец, значыць? — з нянявісцю глянуў на тэўтона Халадок.

— Мечаносец. Я валодаю мячом так, як ты не валодаш сваёй бруднай лыжкой, сёбраючы свінячую пахлёбку.

— Князь, дазволь, і я адсяку яму галаву, — пацямнеў у твары, умольна глянуў на Вячку Халадок.

Але Вячка маўчаў. Нешта стрымлівала яго. За сваё нядоўгае суровас жыццё ён пакрысе навучыўся сцішваць свой гнеў. Так моцнай цвёрдай рукой на ўсім скаку спыняюць гарачага баявога каня, сталымі цуглямі разрываючы яму губы. Вячка слухаў пахвальбу тэўтона і маўчаў.

— Палахлівия чэрві, — пляваўся крыававай слінай Пірмонт.

— Князь, дазволь, — прасіў Халадок, павольна вышыгваючы з похваў меч.

— Я трапіў у пастку. Я прайграў не ў рыцарскім паядышку, не ў чистым полі, а ў падземнай мышалоўцы, — не спыняўся тэўтон. — Мне не пашанцевала. Але я памру як герой і атрымаю нябесныя вянцы ад Хрыста.

— Твой лёс у тваіх руках, — з халоднай усмешкай сказаў нарэшце Вячка. — Калі ты не пустабрэх, калі ты адважны вой, калі ў тваіх жылах чырвоная кроў, а не тухлая болотная вада, праз тры дні я скрыжую з табой меч і капё. Мы сыдзэмся з табой у паядышку. Хто каго стопча канём, выб'е з сядла, таго й верх. Так сказаў я, князь Кукеіноса. Маліся свайму лацінскому багу, тэўтон.

Вячка ўдарыў даланёй па рукаяці свайго мяча, упартая, як перад скакком, нахіліў галаву і, ні на кога не глянуўшы, імкліва выйшаў з катавальні.

III

Ранішніе сонца нясмела ўставала над зямлёй, наколвалася на зубцы зарэчнага лесу. Першыя яго промні ўпалі на званіцу праваслаўнай царквы, потым на княжацкі церам. Асмялеўшы, набраўшыся моцы, пачалі гуляць на вузкіх вулках Кукеіноса. Шматгалосы і бадзёры прачынаўся горад. У дружыннай кузні звонка ляскаталі цяжкія малаткі. З дзвінскага берага, дзе густа стаялі купецкія стругі, чуліся галасы арцельшчыкаў, рыпелі дошкі сходняў, па якіх паўтолія загарэлья грузчыкі насілі велізарныя шэра-жоўтыя камяні воску, кіпы звярыных шкур, крыщы сырудутнага жалеза, амфары з заморскім віном, лубяныя кашалі са свежай рыбай, зернем, соллю. Апусцілі пад'ёмны мост, і пастухі пагналі на пашу кароў, свіней, коз і авечак. Дробны стукат капытоў, гром нашыйных

званочкаў на нейкі міг заглушыць усе астатнія ранішнія галасы і гуки. Рамеснікі раздзімалі свае горны, безліч дымкоў заструменілася ў блакітнае бяздоннае неба, смачна запахла свежым хлебам. Бегалі на падворках, смяяліся і крыгчалі дзеци. Паныла спявалі жабракі, калікі вандроўныя. Суседкі снавалі да суседак, бо заўсёды цікава ведаць, што варышца ў чужым гаршку. Баярскія дочки, уздыхаючы аб жаніхах, цярплюва ўмошчваліся за верацёны, праселкі ў якіх былі з прыгожага ружовага шыферу.

У гэты час князь Вячка садзіўся на свайго баявога каня Печанега. Смольна-чорны з рудоцінкай конь сядзіта грыз цуглі. Пунсовое сонца глянула на княжацкі двор, і медныя сполахі пабеглі па гладкай конскай спіне. Продкаў Печанега прыгнадлі ў свае табуны полацкія князі, калі разам з усімі рускімі князямі хадзілі ў паўдзённыя стэпы ваяваць бязбожных торкаў.

На Вячку ззяла кальчуга, сплеценая з тоўстых кляпаных колцаў. Пад кальчугу ён апрануў сінюю пакаленную кашулю. На галаве ў яго быў высокі жалезны шалом з наноснікам, з выразамі для вачэй, з кальчужнай сёткай-барміцай, якая ахоўвала шыю і плечы. У левай руцэ князь тримаў ярка-чырвоны шчыт з выявай святога Георгія, заступніка палаchan. Шчыт быў не круглы, а міндалепадобны, са зэрзаным верхам. Ён прыкрываў князя ад падбародка да калена. На ногі князь нацягнуў кальчужныя панchoхі і вастраносыя боты з цвёрдай туравай скury са шпорамі-шыпамі. У правай руцэ Вячка сціскаў кап'ё з чатырохгранным бранябойным лязом. Кап'ё — зброя першага ўдару, і Вячка, як і ўсе палаchanе, добра валодаў ім. На поясে ў князя вісеў доўгі прамы меч у прыгожых інкруставаных жоўтым металам похвах. Гэтым мячом можна і секчы, і праколваць, прабіваць, пранізаць наборныя даспехі, якія апошнім часам замест кальчуг пачалі апранаць у сечу тэўтонскія латнікі.

Вячка ўскочыў у высокое сядло і адчуў, як наспружыніўся, затанцеваў пад ім Печанег. Добрая прыкмета, калі танцуе, ірвецца ў сечу баявы конь. Конскі крыж быў старанна прыкрыты цвёрдай скураной апонай-лічынай, на грудзях і на шыі ў каня звінелі рознакаляровыя металічныя бляхі.

Рысталішча, месца для паядынку, было выбрана на двары княжацкага церама. Вячка бачыў мышынную мітусню слуг, строгія твары сваіх вояў, густыя калматыя бароды баяр і просталюдзінаў.

Насупраць Вячкі, на другім канцы двара, нецярплюва прыўзнімаўся ў сядле граф Гадзескальк Пірмонт. Жыщё зноў свяціла тэўтону ўсімі сваімі зоркамі. Ён не сумняваўся ў сваёй перамозе над гэтым тубыльцам. Бацька ягоны, граф Годфрыд, з'еў у дзяцінстве

воўчае сэрца, уліў у кроў сваіх патомкаў сілу, хітрасць і жорсткасць. «З мячом я гуляў яшчэ ў калысцы», — горда думаў малады тэўтон, і ярасць бушавала ў ім, як грымуная майская навальніца над Рэйнам. Яму вярнулі ягоны меч, верны востры меч, на клінку якога крыху ніжэй рукаяці былі выбіты майстрам-збройнікам два магічныя слова: «Пі кроў».

Чым не рыцарскі турнір чакае яго? Ёсьць праціўнік, ёсьць стрэмя пад нагой, ёсьць меч у руцэ, ёсьць гледачы — яны шумяць, хвалююцца, як шэрае неспакойнае мора. (Чаму ўвесь гэты народ так смярдзіць кіслай аўчынай, кажухом?) Ёсьць нават гарольд, юны, зусім хлагчук. Вось-вось ён затрубіць у паляўнічы рог, дасць сігнал. Няма толькі Дамы сэрца. Няма той, да чыіх пяшчотных ножак кладуць салодкі груз перамогі. Хутчэй жа, хутчэй трубі, гарольд! У рай ідуць па лязу мяча.

Граф Пірмонт быў апрануты ў кальчугу з доўгімі рукавамі, з капюшонам-хаўберкам, які ахоўваў галаву. Паверх хаўберка ён надзеў мяккую ваўнянную шапку з тоўстым валікам. Шапку вянчала стальны кляпаны шлем, падобны на вядро, з адтулінамі для вачэй, з дзірачкамі для дыхання. Гэты даспех воі князя Вячкі садралі трох дні назад з забітага тэўтонскага латніка, калі тэўтоны спрабавалі адбіць і пагнаць у замак Ашэрадзен кукеіноскую гавяду — кароў і коз.

Заспіваў, ускрыкнуў рог. Граф Пірмонт ударыў каня шпорамі, уздыбіў яго, цвёрдай рукой накіраваў насустроч праціўніку. Камякі вільготнай цёмна-рыжай зямлі пырснулі з-пад цяжкіх капытоў. Пахіснулася, зарыпела сядло з высокай пярэдняй лукой, якая аберагае жывот ад таранных удараў кап'я.

Прыгнуўшыся, выставіўшы ўперад кап'ё, прыкрыўшы галаву і сэрца шчытамі, Вячка і тэўтон ірвануліся насустроч адзін аднаму. Быццам два смертаносныя жахлівяя адзінарогі, якія жывуць у заморскай краіне Хаан, сутыкнуліся між сабою. Стогн металу разрэзаў цішыню. Гэта быў першы саступ, першы збой, у час якога правяраецца моц рыцарскай зброі і рыцарскага плача. Абодва не пахіснуліся. Толькі ад страшнага ўдару коні прыселі на заднія ногі.

Тэўтон гатоў быў заспіваць. Баец, які ніколі не быў пабіты да сінякоў, не можа, горды духам, уступіць у адзінаборства. Хто бачыў сваю ўласную кроў, чые зубы скрыпелі пад кулакамі праціўніка, той, хто распасцёрты на зямлі, утаптаны ў яе ворагам, не траціў мужнасці, той, хто ўзнімаўся яшчэ больш непахісны, колькі б яго ні збівалі з ног, ідзе ў бой з вялікай надзеяй. Узнагароды за цярпенне выплочваюцца ў храмах перамогі.

Так думаў граф Пірмонт, паварочваючы каня, каб зноў рынущца на Вячку. Здаецца, усе мінезінгеры¹¹ Саксонії, Тэўтоніі і Швабіі спявалі яму зараз.

Ён нанёс магутны ўдар кап'ём. Так ярасная маланка б'e ў дубы. Але князь Вячка, які яшчэ юнаком гуляў з каменнямі-жарнавікамі, узнімаючы іх на грудзі і штурляючы на пятнаццаць локцяў, сустрэў удар шчытом. Шчыт быў з трох слaeў бычыных шкур, сцягнутых металічнымі пласцінамі, і ўсё-такі кап'ё праламала яго, прашыла наскрозь, нібы яечнае шкарлупінне.

Гэты ўдар, у які тэўтон уклаў столькі сілы і страсці, дорага каштаваў яму, бо кап'ё засела, завязла ў шчыце, быщам трапіла ў пашчу дракона.

Вячка размашыста, ва ўпор кінуў сваё кап'ё ў тэўтона. Кап'ё збіла шлем, і тэўтон пахінуўся ў сядле. Правай рукою Вячка ў імгненне вока выхапіў з похваў меч, ударыў па кап'ю праціўніка, перасек дрэўка. Тады і тэўтон скапіўся за меч. Сутыкнулася лязо з лязом, іскры пасыпаліся, як чырвоны дождж. Ярасць коннікаў перадалася коням. Белая pena клубілася ў іхніх ноздрах. Яны ржалі, храплі і кусалі адзін аднаго.

Улучыўшы момант, Вячка разбітым шчытом ударыў тэўтона па галаве і адначасова клінком мяча пырнуў яго ў грудзі. Кальчуга выратавала тэўтона, але ён збіў дыханне, захаўкаў ротам. Адразу ж пачаў заліваць вочы густы ліпкі пот. Уся агіда такога поту ў тым, што яго няма часу выціраць — рукі заняты зброяй, праціўнік атакуе.

І ўсё-такі граф Пірмонт не сумняваўся ў перамозе. Ад бацькі ён ведаў, што іхні графскі род пачаўся з вікінга Конрада, які захапіў Сіцылію і штурмаваў Неапаль. Конрад быў берсёркам. Гэтыя берсёркі перад бітвой знаходзілі і елі чырвоныя мухаморы. Пякучы грыбыны сок п'яніў іх, узбуджаў, даводзіў да шаленства. Яны крычалі, вылі, танцавалі з мячамі ў руках, кусалі шчыты і з дзікай неадольнай сілай кідаліся ў атаку. Адзін берсёрк, не адчуваючы ран, забіваў дзесяткі ворагаў.

У сэрцы Пірмонта кіпела кроў берсёрка, і ён біў і біў мячом, не зважаючы на стому, на горкі пот, што выядаў вочы.

Але ён недацэньваў Вячку, як і наогул усіх мясцовых людзей: палаchan, латгалаў і селаў, якіх пагардліва называў сыраядцамі. Ён не ведаў, што крывічы разам з палянамі, вялічамі, драўлянамі яшчэ за некалькі стагоддзяў да ягонага нараджэння ў баявых лоддзях

¹¹ Мінезінгеры — сяроднівяковыя вандруйныя спевакі.

пераплылі бурны Понт¹², прымусілі грэчаскага імператара выйсці са сталіцы з залатым вянком міру ў руках і прыблі свой баявы шчыт на варотах Царграда. Гэта было земляное племя, ратайнае племя, ды гордае, непалахлае, бо ў час смяротнай сечы за зброю разам з мужчынамі браліся і жанчыны.

Ужо ў дзесяць летаў Вячка, жывучы ў Друцеску, вучыўся біцца на доўгіх дубовых кіях, а потым на коп'ях з тупымі наканечнікамі. Не адзін шрам насыў ён на целе і заўсёды помніў бацькаў запавет: «Сыне, не падстаўляй пад удар спіну».

Сонца тым часам стрэльнула са свайго залатога лука, густа кінула промні на церам, на царкву, на рысталішча, вакол якога то радасна шумеў, то напружана заміраў агромністы натоўп. Усе зычылі перамогі свайму маладому князю, усе хваляваліся за яго. І ў халодным падзямеллі, у катавальні, Браціла, які дажываў свае апошнія хвіліны, прагна прыслухоўваўся, лавіў усе гэтых галасы, гэты людскі гуд. Шум рысталішча, шум бою, быў тым адзіным ручаём, які щадзіўся ў цемру ягонай турмы, звязваў яго з жыццём. Яму хацелася, каб паядывак віхурыўся бясконца.

— Дзева Мэрыя, дапамажы мне! — натхнёна крыкнуў тэўтон і зноў ударыў мячом. І ў гэту хвіліну карміцелька Тадора вынесла з церама князёуну Соф'ю. Вячка ўбачыў маленькі бледны тварык, цёмныя шаўкавістыя броўкі. Дачка спалохана глядзела на яго, яна здавалася безабароннай мяккай вавёрачкай, якая асцярожна выторквае галоўку са свайго сковішча, з дупла, якой так цікава, так край трэба зірнуць на шырокі незразумелы свет, дзе яе могуць забіць, злупіць і кінуць на зямлю яе цёплую шкурку.

Распараныя мокрыя коні сутыкнуліся грудзьмі, шыямі. Коні цяжка, са стогнамі і хрыпам, дыхалі.

Вячкаў Печанег заржаў, нібы просячы дапамогі. Вячка ўхіліўся ад удара тэўтона — меч глуха свінцую за нейкую пядзю ад галавы — і вастрыём свайго мяча кальнуў у вузкую загарэлую палоску шыпі, якая на імгненне мільганула перад ім. Тэўтон узмахнуў рукамі, выпусціў меч і потырч паляцеў з каня. Нага зачапілася ў стрэмені. Конь адразу ж спыніўся, асцярожным вінаватым позіркамі глянуў на свайго гаспадара.

Вячка саскочыў з Печанега, правай нагою прыдавіў тэўтону грудзі, цяжка ўзвіў над ім чырвоны меч. Светлыя стомленыя вочы без страху глядзелі на князя. Толькі здзіўленне і халодны сум бліснулі на момант у іх.

¹² Понт — Чорнае мора.

— Бі,— ціха сказаў тэўтон.

Радасна загуў, закрычаў натоўп, воі ўзмахнулі мячамі, тэўтон спяўся, скурчыўся на ўзаранай конскімі капытамі зямлі, і тут Вячка пачуў слова. Адно-адзіна слова з мора слоў:

— Татухна!

Гэта ўскрыкнула дачка Соф'я.

Ён азірнуўся, глянуў на яе, і меч абвяў у ягонай руцэ. Яму расхацелася абрываць нітку чужога дыхання.

— Князёўна Соф'я даруе табе жыщё,— сказаў ён Пірмонту.— Маліся за яе, тэўтон.

Пірмонт маўчай, кашляў. Ён быў падобны на чалавека, якога толькі што знялі з крыжа. Яму здавалася, што з нябёсаў, з-за белых воблакаў, глядзяць ягоныя продкі-рыцары і праклінаюць яго за свой растаптаны гонар. Чаму не грыміць, не скрыгоча зубамі гром?

Кукейносцы тым часам крыгчалі славіцу свайму князю. Натоўп любіць тых, хто перамагае. Самы слабы, самы маленькі і нікчэмны з натоўпу адчувае сябе ў такія хвіліны пераможцам.

— Слава! Слава! — грымелла наўкол.

— Рубон! — ускідвалі ўгору мячы дружынікі князя Вячки.

— Рубон! — апантана падтрымліваў натоўп.

І ўсё-такі большасць кукейносцаў была незадаволена тым, што князь не прыкончыў чужака. Яны мелі права на відовішча крыві, усе гэтая рамеснікі і купцы, баярская чэлядзь і смерды з навакольных селішчаў. Яны патрабавалі крыві, бо ад ліваў чулі, што ў вусці Дзвіны тэўтоны праліваюць чалавечую кроў рэкамі.

— Князь, вазьмі ягоны жывот! — ярасна гуў натоўп. — Забі тэўтона!

Вячка зняў з галавы шлем, трасянуў спатнелымі валасамі. Пакрысе супакойвалася ўзбунтаваная паядынкам кроў. Ён сарваў пук травы, выцер ёю меч, з хрустам загнаў меч у похвы.

— Забі! Забі! — роў натоўп.

Ён узняў ўгору дзясніцу ў баявой пальчатцы.

— Забі! — крыгчала жанчына, трymаючы на руках дзіця.

— Забіць лёгка, — сказаў Вячка, і адразу замоўк, як знямеў, натоўп. — Жыщё адлятае ад чалавека, як шпачынае пёрка. Чалавечую выю можна перашчыкнуць двумя пальцамі. Я не шкадую яго, — глянцуў князь на тэўтона, які сядзеў на пяску, абхапіўшы галаву рукамі. — Ён ішоў забіць мяне. А зараз ён як чарвяк, на якога магутным капытом наступіў пушчанскі зубр. Ён ляжыць ля маіх ног, а хацеў сядзець на маіх пляяцах і абразаць мне вушы. Там, — рэзка махнуўшы рукою, паказаў Вячка на заход, — ягоныя браты востраць

мячы, каб адсекчы нашым воям галовы, уюць вяроўкі, каб звязаць і пагнаць у няволю нашых жанок і нашых дзяцей. Там насыпаюць у скрыні зерне, каб пасеяць яго на магілах нашых дзядоў. Я, князь Кукейноса Вячаслаў, кажу: адпусцім яго, захаваем жыщё крылаваму тацию, каб там, у Рызе, пачулі нашы словы. А слова нашы такія: мы не хочам вайны ні з рыжскай царквой, ні з ордэнам тэўтонаў. Не мы да іх, яны прыплылі да нас. Хай глянуць на неба, хай убачаць божы прастол. І бог скажа ім: спыніцесь! Спыніцесь, бо анафема чакае вас і геена вогненная. Я адпускаю тэўтона, — махнуў дзясніцай Вячка.

— Слава! — закрычаў натоўп.

— Хай убачыць тэўтон, як мы ўмеем помаціць. Прывядзіце з катавальні мурала Брацілу, — загадаў воям князь.

Знясленага, знявечанага Брацілу выцягнулі, быццам бервяно, з падзямелля, паставілі перад знямелым натоўпам. Ён ледзьве стаяў, бледны, кволы, як абадраная ліпка. І тут, распіхваючы людзей, выбегла зялейніца Домна.

— Светлы князь, — упала яна ў пясок перад Вячкам, — не губі майго сына. Пашкадуй мяне, тваю чорную рабыню. У цябе ж таксама ёсць дзіцятка. Пашкадуй майго Брацілу. Я ж тваю дочачку лячыла і лячыць буду. Я вечна за цябе, светлы князь, Богу маліцца буду. Пашкадуй.

— Твой сын — таць і галаўнік. Ён хацеў забіць мяне, князя, — строга сказаў Вячка. — Ідзі ў церам, зялейніца.

Домна падпаўзла да сына, абвіла ягоныя ногі рукамі.

— Зернетка маё... Сонейка маё... А як жа ты маленькі быў і зубік у цябе першы вырас і потым выпаў, я загарнула зубік у палатно, кінула за печ і сказала: «Мышка, мышка, на табе лубяны, дай мне касцяны...» Сатлеюць твае зубкі ў сырой зямлі...

Яна загаласіла, закалацілася, пачала браць жменямі шэра-жоўты пясок, съпаць сабе на галаву. Браціла глядзеў на яе, здавалася, не пазнаваў маці, а можа, не хацеў пазнаваць. Голос, што палохаў яго ўначы, калі ён разам з тэўтонам лез цераз кукейноскія забаролы, знік. Лёгка было душы без гэтага голасу.

— Кат, — зычна сказаў Вячка, — вяршы суд і справу.

Кат са сваімі памочнікамі звязаў Брацілу руکі і ногі вяроўкай, сплеценай з конскага хваста. Потым Брацілу ўвалхнулі ў вялікі скуранны мяшок.

— Тэўтону даруюць жыщё, а майго сына забіваюць?! — ускрыкнула старая зялейніца. Яна, як раз'ятраная ваўчыца, ускочыла на ногі. Здавалася, гора памаладзіла яе, бо дзіка заблішчэлі вочы, смелымі і рапушчымі зрабіліся рухі. З галавой, пасыпанай пяском, яна

падбегла да Вячкі, стала насупраць яго, гнеўна загаварыла: — Зашывай у мяшок абодвух. І тэўтона зашывай. Хай рака возьме дзве душы, а не адну. Чуеш, князь?

Вячка маўчаў. Са здзіўленнем глядзеў ён на сваю рабыню. Загаварыў камень. Загаварыла сама зямля. Старая вераб'іха замахнулася кволым абскубеным крылейкам на льва. Цуд, дый годзе! Ды ён зараз загадае вытрасці душу з гэтых старых жоўтых мошчаў. Раб павінен маўчаць, скіліўши выю, калі гаворыць або думае гаспадар.

— Чуеш, князь? — не адступала зялейніца.

Ён бачыў шэры мох броваў, у якіх жаўцеўся пясок.

— Няздзіл, — сказаў Вячка вою, таму, хто першы трапіўся на вочы. — Гэтай жанчыне тут не месца. Завядзі яе ў церам.

Няздзіл быў малады, шыракаплечы і паслухмяны. Ягоныя губы былі бруsnічнага колеру. Ён згроб зялейніцу ў ахапак і панёс у церам. Зялейніца залівалася слязымі.

Брацілу вось-вось павінны былі зашыць у мяшок. Апошнія імгненні ззяла над ім неба. Апошні раз кратай валасы вецер, які вольна лётаў над Дзвіной, над Кукеjnосам. У натоўпе ён убачыў латгала Сцегіса. Латгал стаяў з бярэmem дроў у руках, нецярплява перасмыкаў худымі шчокамі, пэўна, спяшаўся ў час запаліць усе печы ў княжацкім цераме.

— Благаславі, ойча, — сказаў Браціла дзяяку, які ў адсутнасці іерэя Сцяпана вёў службу ў кукеjносکай царкве.

— Бог благаславіць, — хмура выдыхнуў дзяяк, але сухой шчэпаццю акрэсліў над Брацілам святы крыж. Калі доўгі нязграбны мяшок неслі да ракі, падалося людзям у натоўпе, што з мяшка, са смяротнай цемры, чуліся ціхія ўсхліпы.

Тэўтона ж адпусцілі ў Рыгу. Але не конна і нават не пеши. Змайстравалі невялічкі плыт са слупком пасярэдзіне, пасадзілі на плыт і мочна прывязалі да слупка графа Пірмонта. Ён толькі соп, апусціўши на грудзі галаву.

— Плыўі да епіскапа Альберта, — сказаў Вячка. — Калі бог за вас, тэўтонаў, то неба напоіць цябе вадой, а чайкі не выдзеўбуць вочы. Калі бог за вас, рака не зацягне цябе ў вір і лівы з узбярэжнага хмызняку не ўсадзяць у бок кап'ё. Скажы рыжскай царкве, што тут, у Кукеjносі, жывуць хрысціяне, такія самыя, як вы, і не гожа вам праліваць хрысціянскую кроў.

Вячка з дружынаю ўзышлі на забаролы і доўга глядзелі на раку, па якой плыў тэўтон. Плыт пахіствала імклівая дзвінская хвала, ён аддаляўся, змяншаўся, вось ператварыўся ў трэску, у камара, знік...

Пераначаваўшы ў Кукейносе, Вячка на золку са сцягам Халадка, з пятнаццацю латгалскімі лучнікамі старэйшыны Ніцына конна рушыў у стольны горад Полацк. Але перад самай дарогай з перапісчыкам пергаменай Клімтам ён узніяўся на пясчаную, парослую светлым бярэзнякам выспу, якая крута ўставала над Дзвіной. Тут арцель каменячосаў шчыравала над велізарным каменем-пісанікам.

Шмат камянёў спрадвеку драмала на гэтай зямлі. Іх вырваў з абдымкаў суроўых паўночных гор ледавік, прывалок сюды і, страціўши сілы, кінуў у дрымучых лясах, на зялёных лугах. Большаясь з іх сцёrlася на арэх, на гарох, але некаторыя, веліканы з веліканай, палохалі людзей сваімі незвычайнімі памерамі. На гэтых камянях полацкія князі, пачынаючы з Рагвалода, загадвалі высякаць свае імёны. Смерды і рамеснікі пісалі на бяросце, князі — на камянях.

Камень, перад якім у пачцівым маўчанні спыніліся Вячка і Кліміта, быў падобен на агромністага старога тура, што задрамаў у ціньку, пад німоўчыні шум бяроз. Шэра-рыжымі касмылямі звісаў з яго мох. Колькі чалавечых жыццяў вясновымі ручаямі адзвінела каля яго! Колькі яшчэ адзвініць!

Вячка з хваляваннем глядзеў на маўкаівую аграмадзіну. На камені быў выбіты вялікі шасціканцовы крыж і пад крыжам слова: «У лета 6714-е, у серпеня дзесяты дзень узведзены гэты крыж. Вожа, памажы рабу свайму Вячку».

З сённяшняга дня, як вянок, кінуты ў раку часу, паплыве ўдалеч ягонае імя. З сённяшняга дня ён ужо не ўладны над сваім іменем. Разбурыцца, знікне грэшная плоць, сатруцца сляды на зямлі, а гэты камень будзе ўзвышацца над ракой, над вольнай сіней дарогай. І некалі, у недасяжна далёкі дзень, паплыве тут пад белым смелым ветразем малады вой або малады купец. Аб чым падумае ён, убачыўшы гэты камень, прачытаўшы надпіс? Хоць на імгненне б адхінуць чорную заслону гадоў, глянуць у той дзень.

Кіраваліся на ўсход правым берагам Дзвіны. Тут, паміж лясоў і балот, пралягала старадаўняя дарога, па якой полацкія князі са сваімі дружынамі хадзілі браць даніну з латгаламі і лівамі. Вячка вёў вояў з вялікай асцярогаю, бо кожны момант можна было чакаць нападу літоўцаў і іх саюзнікаў-селаў, якія ў гэтых мясцінах Перапраўляліся цераз Дзвіну, каб рабіць набегі на землі эсту. Праз тры дні на супрацьлеглым беразе ракі ўбачылі высокі земляны вал Селпілса, галоўнага гарадзішча селаў. Там віднеліся слупы чорнага дыму, пэўна, селы палілі сігнальныя агні. Некалькі чоўнаў з узброенымі селамі патналіся па рацэ за дружынай Вячкі, але неўзабаве адсталі.

За Селпілсам пачаліся ўладанні герцыкскага князя Усевалада. На герцыкской зямлі было пяцьдзесят замкаў, мноства ўмацаваных узвышшаў, за сценамі і валамі якіх людзі хаваліся ў часы небяспекі. Найбольш магутнай, багатай і прыгожай між іх была сама Герцыке, шумны людны горад з дзвюма праваслаўнымі цэрквамі, з грозным княжацкім церамам, з шыкоўнымі сядзібамі баяр і купцоў. Герцыке нельга было абмінуць, дый Вячка даўно хацеў сустрэцца з мясцовым князем Усеваладам.

Начавалі пад адкрытым небам. Халадок і старэйшына латгалаў Ніцын выстаўлялі дазорцаў, загадвалі раскладці вогнішчы, рыхтаваць вячэру. Засыналі лясы. Згарнуўшыся ў клубок, засынала ў цемені лясоў звяр'ё. Неба глядзела безліччу залатых вачэй.

Нялёгкія думы гнялі Вячку, калі, падкланды пад галаву сядло, ён стараўся заснуць на ласінай шкуры, якую заўсёды браў з сабой у дарогу. Не ўзрадуеца ягонаму прыезду вялікі князь полацкі Уладзімір Валадараўіч. Скажа: «Навошта пакінуў свой уздел? Што ты ўсё бегаеш, князь? Сядзі спакойна ў Кукейносе, з тэўтонамі не задзірайся, купцоў іхніх пускай па Дзвіне. Полацк пакуль што не можа ваяваць з Рыгай. Каб толькі адна Рыга стаяла супраць Полацка. Сам Рым стаіць з папам Інакенціем, лацінскі свет стаіць са сваім рыцарствам, Свяшчэнная Рымская імперыя стаіць. Задушаць, і вокам не міргнем... Сядзі спакойна ў Кукейносе». Як быццам ён, князь Вячка, палахлівы сляпы крот. Як быццам не цячэ ў ім кроў вялікага неўтаймоўніка Усяслава, лютага на сечу, меч якога ведала ўся Русь ад Ноўгарада да Тмутаракані. Але што можа зрабіць ён адзін, удзельны князь, малодшы князь, слуга вялікага князя?

Толькі пад раніцу засынаў Вячка. З паныльных тарфянікі балотаў, з цёмных залітых расой лясоў павольна ўсплывала сонца, як чырвоны, абламлены полымем бясконцых бітваў шчыт грознага бога Сварога. Чырвоны водсвет перакочваўся па ракной і балотнай вадзе, па дрэвах, па траве. Табункі сернаў беглі на вадапой, а потым купаліся ў блакітных лясных азёрах, распрыскаючы ва ўсе бакі бліскучыя начныя зоркі, якія, пэўна ж, клаліся спаць на дно азёр. Магутныя туры нетаропка калываліся ў маўклівасці ранішніх лясоў, цёrlіся пукатымі лбамі аб камлі дрэў. Першыя птушкі ўзнімаліся на крыло.

І зноў звінела стрэмя, рыпела сядло, сядзельная торба мякка білася аб калена. Пад барвовымі плашчамі ў вояў зіхацелі кальчугі. На чырвоных шчытах, на жалезных нагрудніках, налакотніках і накаленніках, на мячах і баявых сякерах цёпла гарэла сонца.

Латгальскія луннікі старэйшыны Ніцына былі ў круглых рысіных шапках, аблямаваных меднымі бляшкамі. Сіне-чорныя плашчы былі запштлены ў кожнага з іх на плечуку спражкай-сактай.

Па правую руку ззяла ранішняя Дзвіна. Чаіцы бязладна мітусіліся ў сонечных промнях. Лось, ганарыста ўзняўшы крылатую карону рагоў, спакойна плыў упоперак ракі, разразаючы широкімі грудзьмі вірлівую плынь.

Выйшаў з вады, страсянуўся, трошкі пастаяў і рушыў у глыб латгальскіх лясоў.

Пад самы поўдзень, калі ўжо змарыліся коні, калі ў верхавых ад спякоты і доўгай траскай дарогі пачало звінець у скронях, пачуўся востры п'янлівы пах гарачага дыму. Ён гусцеў, забіваў ноздры коням. Воі пачалі церці кулакамі вочы, кашляць.

— Князь, што гэта?! — крыкнуў Халадок. Наперадзе, як размахнуцца позірку, з куп'істага чэзлага балота, проста з нутра зямлі, выбіваўся, вырываўся широкімі жоўта-сінімі клубкамі дым.

— Падземныя чэрці вараць сабе есці,— ціхім спалоханым голасам, але так, што пачуў Вячка, прашаптаў малодышы дружыннік Грыкша.

Дружыннікі спыніліся. Усе пазіралі на Вячку, чакаючы ягоных слоў.

— Гэта гарыць зямля, — хвіліну-другую памаўчайшы, сказаў Вячка. — Але хто запаліў яе?

— Запалі селы, — пераканана загаварыў старэйшына латгалаў Ніцын. — Яны не хочуць пусціць нас у Полацк. Ім трэба, каб мы вярталіся назад. Толькі селы запалілі гэтыя балоты, гэтыя праклятыя балоты...

Вячка глянуў на Ніцына, запытваўся:

— Але што маюць супроць Кукейноса селы?

— Яны саюзнікі літоўцаў.

— Ну й што?

— А Літва, як табе вядома, князь, узнімае апошнім часам галаву, хоча валодаць усёй Даўгавай. Літоўскія кунігасы гадуюць у лясах свае баявія дубіны.

Гэта Вячка ведаў. І пра дубіны літоўскія ведаў. Жадаючы зрабіць сабе зброю, ідзе літовец у лес, выбірае малады дубок. Асцярожна, каб не параніць, ачышчае дрэўца ад сукоў з верху да самага нізу. Потым рассякае ў дрэве кару і абалону. У шчыліну ўтыкае вострыя рубчастыя крамяні, якія пакрысе ўрастуюць у дрэва, ды так урастуюць, што здаецца — дуб вырас з імі з самага жолуда. Праз

нейкі час гатова баявая дубіна, якую літоўцы называюць мачуга. Не адзін тэўтонскі чэраг хруснуў, як гнілы арэх, пад літоўскай мачугай.

— Літва ўзнімае галаву, гэта праўда, — пасля некаторага маўчання сказаў Вячка. — Але нам трэба, каб яе дубіны білі не па нас, а па мечаносцах. Мы хутка будзем у Герцыке, Ніцын. А там сталець трymае князь Усевалад, васал Полацка. У жонкі ён узяў дачку літоўскага кунігаса Даўгерута. Усевалад вёрны сябра літоўцаў, і яны не нападаюць на ягонае княства. А чаму? Толькі таму, што ён зяць Даўгерута? Не, Ніцын.

Вячка пагладзіў па чорнай доўгай грыве свайго каня Печанега, які нервова перрабіраў нагамі, прынохваючыся да цяжкога смуродлівага паху гарэлай балотнай зямлі.

— Чуў я ад свайго бацькі, князя Барыса Давыдавіча, пра візантыйскі палон полацкіх князёў. Калі памёр вялікі князь кіеўскі Уладзімір Манамах, той, што ад рамейкі быў народжаны, Полацк узбунтаваўся супраць ягоных сыноў, не прыняў іх. Тады Мсціслаў, сын Манамаха, з вялікаю сілаю і з вялікім гневам рушыў на Полацк. Ішлі з ім кіяне і куране, торкі і Расціслаў Мсціславіч са Смаленска, наўгародцы, Усеваладка з Гародні, Вячаслаў з Клецка. З усіх бакоў ішлі. Спалілі Лагожск і ўзялі ў палон князя Брачыслава Лагожскага. Потым зруйнавалі Ізяслава, абклалі Полацк. Кончылася тым, што на полацкі сталец пасадзілі Рагвалода Друцкага, кіеўскага падбрэхіча, а полацкіх князёў з жонкамі, з чадамі малымі выслалі ў Візантію, у Царгород. Але не ўвесь, як казаў мне бацька, полацкі княжацкі дом быў згвалтаваны. Некалькі малодшых удзельных князёў з дружынамі падаліся ў Літву, у лясы ды балоты, там аселі, моцы набраліся, з Літвой парадніліся. И зараз у лясах літоўскіх ёсьць такія кунігасы, якія полацкай касці-крыві. Моцны полацкі корань — агнём не спаліш, мячом не ссячэш, не вырвеш.

Вячка змоўк, бо ўбачыў, як проста на яго імчышць ахоплены полыімем магутны дзікі вепр. Пэўна, звер аслеп ад агню і дыму. На ім тлела шчачціна, і ён вішчаў ад болю, і боль ягоны пераўтвараўся ў ярасны, нястрымны гнеў.

— Сцеражыся, князы! — разам крыкнулі воі. Некалькі коп'яў палацела насустрач вепру.

Вячка рэзка кругануў Печанега, і вогненны вепр, пранізываючы страшнымі ікламі паветра, прамчаўся побач са стрэмем. Халадок з усяго пляча ўдарыў звера кап'ём у вуха, зваліў на траву.

Воі саскочылі з сёдлаў, пачалі свежаваць нечаканую здабычу. А Вячка адчуў, як на пераносці праклюнуліся кроплі халоднага поту. Квік смяротна параненага вепра яшчэ звонка стаяў увушшу.

— Лепа¹³ ты зрабіў,вой,— сказаў Вячка, пад'ехаўшы да Халадка, які ў пяску адшароўваў ад крыві шырокі наканечнік кап'я. Халадок глянуў на Вячку яркімі сінімі вачамі, радасна ўсміхнуўся.

Трохі перадыхнулі, парэзала, пасалі мяса, напакавалі вяпрацінай сядзельныя торбы і рушылі далей. Дым засцілаў наваколле. З едкай дымнай імглы чуўся дробны часты стук капытоў — лясное звярё ратавалася ад смерці. Дзесьцы ў лесе рыпела надламанае дрэва, быщам клікала на дапамогу. Непадалёку плёхнуўся ў Дзвіну, нязграбна паплыў велізарны тур. Сажа лётала чорнымі пялёсткамі, садзілася на конскія галовы.

Раптам Халадок, які ехаў леваруч ад Вячкі, з шумам і трэскам праваліўся разам з канём у вогненнью яму. Польмія выела сухі торф на некалькі локцяў углыб, а зверху застаўся толькі тонкі слой злямчанай жоўтай травы. У гэтую пастку і шаснуў абедзвюма пярэднімі нагамі конь Халадка і адразу ж зламаў сабе шию.

Boi ў разгубленасці спыніліся, пачалі паварочваць коней назад. Дый самі коні, хоць ты іх забі, ні пядзі б не ступілі ўперад, бо там, у дыме, у агні, страшна ржаў, а потым захрап, паміраючы, іхні чацвераногі таварыш.

— Халадка ўзяў Жыжаль, уладар падземнага агню! Ратуймася! — спалохана закрычаў тонкі юначы голас. Гэта зноў быў Грыкша.

Boi, няшчадна б'ючы коней шпорамі, густым бязладным натоўпам хлынулі назад. Каля ямы, у якую праваліўся Халадок, засталіся Вячка, Ніцын і чамусыцы Грыкша. Пэўна, малодшы дружыннік, або дзеецкі, як іх называлі, так спалохайся, што страціў уладу над сваімі ружамі і нагамі.

Вячка напачатку як бы здрэнцевеў ад нечаканасці. Але адразу ж саскочыў з Печанега, сціскаючы ў руцэ кап'ё, прыжмурваючы вочы ад іскраў і дыму, не пабег і не пайшоў, а папоўз да ямы. Так ён не раз рабіў ранній зімой, калі лёд на Дзвіне быў тонкі і лёгкі, як дыханне, і калі разам з дружынай трэба было нечакана для селаў і літоўцаў набегчы на іхні бераг.

Ён дапоўз да ямы, канец кап'я працягнуў Халадку. Вой схапіўся за кап'ё, па пояс выстрыкнуўся з дымнай іскрыстай пасткі, і ў гэты момант кінулі аркан, смалянай пяньковай вяроўкай абвілі грудзі, выцягнулі яго ў бяспечнае месца.

Ён ляжаў заплюшчыўшы вочы і, здавалася, не дыхаў. На твар яму лілі дзвінскую ваду, якую воі прыносилі ў шаломах.

¹³ Лепа — добра.

Калі Вячка нахіліўся над ім, Халадок з цяжкасцю ўзняў кароткія абгарэлія веі, прашаптаў:

— Я цябе, князь, кап'ём выратаваў, і ты мяне... Мы — браты па кап'ю. Дзякую табе...

І знясілена прыжмурыў павекі, патушыўшы сіні агонь вачэй. Вяснушки на ягоным роўным прыгожым носе былі, як жоўтыя зорачкі мёду на белым малацэ.

Вячка адчуў, як радасць і незразумелая пяшчота мякка агортваюць сэрца. Ён заўсёды любіў адважных, прыгожых людзей, бо сам быў з іхняга семені, і ён сказаў, лёгка паляпваючы, нібы гладзячы воя па плачы:

— Мы — браты па кап'ю.

Змайстравалі паходныя наслікі — між двух коней нацягнулі перавітыя яловымі лапкамі рамяні — і, спусціўшыся да самай Дзвіны, накіраваліся ў бок Герцыке. Рака пакорна лізала абдымленыя конскія капыты.

На трэці дзень дарогі мінулі Асоцкае гарадзішча, дзе сядзелі воі герцыкскага князя Усевалада, або Вісвальда, як называў яго Ніцын са сваімі латгаламі, і нарэшце ўбачылі Герцыке. Яна, хацеў бы гэта прызнаць Вячка або не хацеў, была і прыгажэйшая і буйнейшая за Кукейнос. Горад велічна ўзвышаўся на стромым беразе, ззяў чырвоным золатам царкоўных купалоў, шумеў багатым людным торжышчам. Пасад быў апаясаны высокім земляным валам з дубовымі забароламі. На пасадзе шчыльна цясніліся сядзібы рамеснікаў і гандлёвых людзей, весела дыміліся іхня лазні. Царква пракляла лазні, назвала паганскай забаваю, бо ў іх не толькі абмываюць грахоўную плоць сваю. У святыя дні простыя людзі прыносяць у лазні, хаваючыся ад папоў, яйкі і масла і пакідаюць сваім нябожчыкам. З'ядуць мышы падарункі, не пакінуць ні крошкі, а ўсе думаюць, што ў лазні продкі смачна вячэралі, нашчадкай сваіх хвалі. Як бы там ні было, а лазні ў Герцыке дыміліся весела, і ўсім было відно, што жыве тут вясёлы здаровы народ, бо толькі вясёльих любіць пякучая лазня.

Для дружыны князя Вячкі апусцілі падёмы мост, затрубілі ў баявыя трубы на забаролах. На высокай надваротнай вежы, якая ахоўвала ўваход у горад, узвіўся сцяг Усевалада і Герцыке — чырвоны, з белым крыжам. Гэта не вельмі каб спадабалася Вячку. Ён падумаў: «Свой сцяг завёў князь Усевалад, хоць, як і я, падданы Палацка. А я сваіх вояў вяду ў сечу пад старадаўнім полацкім сцягам — белым, з харобрым коннікам, які ўздымае дзясніцу з мячом».

Князь Усевалад з княгінай-аўкштайткай¹⁴, маладой, прыгожай, светларусай, сустрэлі Вячку на высокім ганку свайго церама. Вакол князя тоўпіліся баяры, у багатых сукнях, у сабаліных шапках, хоць добра прыпякала сонца.

Вячка, пакінуўшы каня воям, ішоў да ганка, і халопы князя Усевалада раскочвалі, рассцілалі перад ім цудоўны рамейскі кілім, на якім золатам былі вытканы львы і арлы. «Багата жыве Усевалад», — думаў Вячка, цвёрда стаўляючы ногі ў запыленых паходных поршнях на заморскія дзівосы. Яму ўспамінаўся драўляны церам у Кукеіносе, хворая дачка Соф'я, дзікія вочы пераможанага тэўтона і нянавісць у гэтых вачах.

«Адсюль далёка да Рыгі,— думаў Вячка,— але не настолькі далёка, каб на пазалочаны дах Уладзіміравага церама не ўпалі іскры з тэўтонскіх кастроў».

Князь Усевалад спусціўся з ганка насустреч Вячку, абняў, пацалаў у шчаку, сказаў хрыплаватым голасам:

— Вітаю цябе, брат мой. Хлеб і мёд Герцыке будуць тваімі.

У князя былі шэрыя стомленыя вочы, пакамечаны бяссонніцай твар. Затое ярка зязла на князю наборная сталь, падарунак епіскапа Альберта. Яна складалася з некалькіх дзесяткаў прамавугольных і квадратных пласцін, злучаных між сабою раменьчыкамі. Грудзі закрывала стальная круглая бляха, якую тэўтоны называюць умбонам. У тэўтонаў у Рызе ўжо ёсць цэлы атрад вояў, апранутых у наборную браню. Імя ім — жалезаносцы.

— Mip табе, князь, — сказаў Вячка Усеваладу, потым павярнуўся да прыгажуні княгіні, схіліў перад ёю калена:

— Mip табе, княгіня Юрга. Пакланіўся баярам:

— Mip вам, мужы княжыя, людзі вятышыя¹⁵. Рукою ў баявой пальчатцы шырока павёў наўкруг сябе:

— Mip табе, слайны град Герцыке.

Як толькі ён скончыў, у княжацкай царкве ўдарылі ў звон. Урачыста сустракаў князь Усевалад князя Вячку.

Надворныя чаляднікі павялі коней у стайню, кукеіноскіх вояў запрасілі ў малую трапезнную піць мёд, гуляць у косці. Князя Вячку і латгалскага старэйшыну Ніцына частаваў у вялікай трапезнай сам Усевалад. Перад гэтым княгіня Юрга паліла ім на руکі з залатой карчажкі, паднесла льняныя ручнікі.

¹⁴ Аўкштайты — жыхары паўднёва-ўсходняй Літвы.

¹⁵ Вятышыя — лепшыя, багатыя баяры.

Яна была апранута ў белую шаўковую сукенку з вышываным срэбным узорам. Плечы аблягала блакітнае, затканае золатам карзно. Вялізная залатая грыўня ззяла на тонкай пяшчотнай шыі — Вячка ўбачыў сінюю жылку, што ўздрыгвала, пульсавала на шыі. Абута княгіня была ў чырвоныя саф'янавыя боцікі. На свае светльяя, злёгку кучараўістые валасы павязала белую палатняную павязку, якую літоўцы называюць нуаметас. «Сумуе па радзіме», — падумалася Вячку. Але за столом княгіня Юрга была вясёлая, выпіла крышачку хмельнага мёду, заружковілася, як летні яблычак. Вячка не-не дый лавіў закаханыя позіркі, якія князь Усевалад, суровы грубаватывой, кідаў на сваю прыгажуню жонку.

Так, ён моцна кахаў яе. І калі епіскапу Альберту, вераломнай рыжскай лісе, удасца схапіць княгіню Юргу разам з яе дзецымі і служанкамі, кінуць у халодную цямніцу, князь Усевалад, як паранены журавель, прыляпіць у Рыгу, аддасць Альберту сваё княства, багацце, свой гонар, адмовіцца ад прадзедаўской праваслаўнай веры, стане рабом епіскапа, абы толькі выратаваць сваю жонку, абы толькі бачыць зялёныя сумныя любімымі вочы. Але гэта будзе пазней, а ў гэтых серпенцкі вечар, у лета 6715-е, княгіня Юрга, весела смеючыся («Яе голас як ручаёк», — думаў Вячка), налівала з карчагі п'яны густы мёд.

— Ад прышлых тэўтонаў усе нашы няўдобіцы, — сказаў Вячка.

Ярка гарэлі вітыя свечкі ў срэбных падсвечніках. Воск са слабым трэскам сплываў па свечках. У князя Усевалада быў добры ружовы твар.

— Што ж будзем рабіць, князь Вячаслаў? — спытаўся ён. — Мы з табой васалы. А васал, калі моцна прыпячэ, можа знайсці сабе новага гаспадара.

— Не тое кажаш, князь Усевалад, — успыхнуў Вячка. — Мы Палацку служым, а не Уладзіміру Валадаравічу. Сваёй зямлі служым. Яна не даруе нам слабасці, хітрасці, крывадушша. Я на мяжы сяджу, я сваёю шкураю адчуваю тэўтонскі агонь.

— Што ж рабіць? — глянуўшы на жонку, перапытаў Усевалад.

— Меч на меч, косць на косць трэба ісці.

— Дружына ў мяне слабая. Жалеза і хлеба ў мяне мала, — паскардзіўся Усевалад. Патрэскуючы, пускаючы сіненькі дымок, паміралі свечкі.

— У літоўскіх лясах думаеш адсядзецца? — адсунуў ад сябе карчагу Вячка.

Але Усевалад не пакрыўдзіўся. Ён быў чалавек памяркоўны, асцярожны, жыццё на літоўскім парубежжы навучыла яго

разважлівасці і цярплівасці. Слова ў яго ішло наперадзе мяча. Ён быў старэй за Вячку на пятнаццаць сонца варотаў і ў душы злёткую пасмейваўся над штанячай гарачлівасцю маладога князя.

— Я ў Полацк іду, — не дачакаўшыся адказу ад Усевалада, страсна загаварыў Вячка. — Да князя Уладзіміра іду. У новы паход супроць тэўтонаў трэба ўзнімацца. Пра паход з вялікім князем буду размову весці. Рыхтуйся і ты, князь Усевалад. Усе ведаюць мужнасць тваіх вояў, сілу тваіх харалугаў¹⁶. Калі ж не пойдзеш на Рыгу — загінеш. Спачатку Кукейнос растопчуць тэўтоны, а потым і да Герцыке іхня коні давягутць. Рыхтуйся, князь. І цесця свайго Даўгерута кліч з усёю Літвою.

Усевалад зноў, як мудры ліс, увільнуў ад адказу. Замест гэтага сказаў княгіні Юрзэ:

— Княгінечка, загадай, каб прыйшлі сюды гудошнікі, дудары і гусляры. Хай граннем сваім нас пацешаць.

Увайшлі музыкі, селі на лавах, абабітых звярынымі шкурамі. Стары сівагаловы гудошнік лёгка ўскінуў да пляча свой трохструнны гудок, ударыў па струнах смыком. Смык быў зроблены з галінкі вербалозу і конскага воласу, нацёртага смалой-жывіцай. Пранізлівы голас падхапілі дудка і гуслі, падхапілі мякка, але зладжана і надзейна — так шырокая рака прымае ў свае абдымкі гарэзу ручаёк.

І нібы поле ўбачылася Вячку. Нібы вецер паляцеў з таго бязмежнага туманнага поля. І такая шыр, такая прастора былі наўкол. Маленкія вочки азёр трывожна ззялі на далёкім небасхіле. Дзікія гусі крычалі пад хмарамі. Касцёр, шумлівы, іскрыста-залаты, падміргваў са змроку. І нечая постаць бачылася ля кастра... Жанчына... Маці... У яе бледны заплаканы твар і тонкія крылатыя бровы... Навошта ты так рана памерла, мама?

Хачу я цябе, князь Вячаслаў, да кунігаса Даўгерута запрасіць, — сказаў як бы між іншым Усевалад. Пры гэтых словах княгіні Юрга ўскочыла са свайго месца, весела запляскала ў ладкі:

— Да татулі едзем! Да татулечкі! І пацалавала Усевалада ў шчаку.

Назаўтра на пяці шкутах пераправіліся на паўднёвы бераг Дзвіны і нібы ў пельку праваліліся, згубіліся ў бясконцасці суровых дрэмучых лясоў. У Герцыке застаўся Халадок, якога пачаў лячыць ад апёкаў мясцовы зялейнік, і латгаліскія лучнікі. Латгалаў князь Усевалад не захацеў браць з сабою.

Княгінія Юрга, як і ўсе, ехала на баявым войскім кані. На светлых валасах прыгожа сядзеў маленкі пазалочаны шлем з доўгім

¹⁶ Харалуга — меч.

пяром шэрай чаплі. Княгіня смяялася, жартавала, твар свяціўся шчасцем.

У Даўгерута не было пастаяннага горада або замка, у якіх бы ён сядзеў з дружынаю. Няўтомны кунігас, як хутканогі алеń, бегаў па бязмежных пушчах і балотах — сёння быў тут, заўтра там. Толькі сляды ад паходных кастроў пакідаў за сабою.

Але князь Усевалад, мяркуючы па ўсім, добра ведаў сцежкі свайго неспакойнага цесца, бо ўжо на трэці дзень, быццам прывіды, выскачылі з лесу на калматых моцных конях аўкштайты, узялі, як яны гэта звычайна робяць, у кола вояў Усевалада і Вячкі. Цэлячыся з лукаў, размахваючы мачугамі і баявымі сякерамі, яны насіліся на конях узад-уперад, усё тужэй сціскалі кола, і справа б скончылася вялікай крывёю, калі б літоўцы не пазналі княгіню Юрку, сваю Юрку.

Даўгерут, з цяжкай стальной сякерай у руцэ, з капой светлых, як у дачкі, валасоў, быў сумны. Дні чатыры назад каля Гольма тэўтонскія арбалетчыкі падстрэлілі яго вернага ваяводу, і ваявода паміраў, захлынаючыся ўласнай крывёю, якая цякла і цякла з горла.

Са святліцы, у якой канада ваявода, вынеслі ўсё насенне — жыта, гарох, бо насенне, пабыўшы побач з нябожчыкам, загіне, ніколі больш не ўзыдзе. Ваявода паміраў, і ніхто ў цэлым свеце, нават сам Пяркунас і Крыва-Крывейта¹⁷, не мог зрабіць так, каб зноў запалала сонца ягонага жыцця.

Пасля смерці цела ваяводы вымылі ў лазні, апранулі ў белую доўгую кашулю, пасадзілі на высоке драўлянае крэсла. Кунігас Даўгерут з кубкам піва ў руках, усхваляваны, сумны, звярнуўся да нябожчыка:

— П'ю за цябе, незабыўны сябра. Помніш, як добра мы білі тэўтонаў, як хадзілі на эстай? Помніш, як па некалькі начэй не злазілі з сядла, як спалі на снезе і пад дажджом? Помніш, як ты засланіў мяне ад стралы? Ты — шчаслівы. Пра цябе будуць спяваць нашчадкам галасістыя вайдэлоты¹⁸.

Мёртвы ваявода сядзеў на крэсле і, здавалася, вельмі ўважліва слухаў словаў свайго сябра. Голас у кунігаса зазванчэй:

— Навошта ты нас усіх пакінуў? У цябе ж была добрая жонка, дзеци, добрыя сябры. У цябе было шмат жывёлы, адзення. Кланяйся на тым свеце свайму і майму дзеду, свайму і майму бацьку, нашым воям, якія палеглі ў сечах. Жыві з імі ў згодзе.

¹⁷ Крыва-Крывейта — легендарны літоўскі першасвяшчэннік.

¹⁸ Вайдэлоты — літоўскія жрацы.

Нябожчыка перапаясалі баявой сякеры, на шыю завязалі ручнік, у які кінулі некалькі манет. У магілу паклалі хлеб з соллю і піва, каб ваявода пасля жорсткіх бітваў на нябесных дарогах (у небе ж таксама бываюць бітвы!) мог падсілкавацца харчамі з роднай зялёной Літвы.

На ахвярным каstry спалілі каня і сабаку, якія верна служылі ваяводзе, лук, калчан са стрэламі, меч.

Потым паклалі рысіны і мядзведжыя кіпцёры, каб нябожчыку было добра залазіць на гару, на якой сядзіць Той, што судзіць мёртвых.

Толькі пасля пахавання ваяводы кунігас Даўгерут усміхнуўся сваёй дачцэ і зяцю, усміхнуўся Вячку. І аказалася, што ў яго вельмі прыгожая ўсмешка і што ён добра ўмее частаваць гасцей.

— Госць у доме — бог у доме, — сказаў ён Вячку. — Мы з Палацкім княствам суседзім і стараемся жыць з ім у міры.

— Дзякую за добрыя слова, кунігас, — усміхнуўся Даўгеруту Вячка. — Пад адным небам мы жывём, з адных рэк баявых коней поім, адны пушчы нам шумяць. І так будзе да скону веку. Хай будуць моцныя Палацк і Літва. Але час нам усім глянуць на заход. З мора вылез вурдалак, які хоча пажэрці нашы нівы і нашы борці, праглынуць нашых дзяцей. Час браща за меч, кунігас.

Пры гэтых словах Даўгерут пасуровеў, надоўта задумаўся.

— Што ж маўчыш, кунігас?

— Чатыры сонцавароты таму назад разам з Усеваладам я хадзіў на Рыгу, — нарэшце парушыў маўчанне Даўгерут. — Коней тэўтонскіх, што пасвіліся за валам, у палон забраў. Рыцараў рыжскіх пабіў, якія рыбу ў рацэ лавілі. А чатыры дні назад ужо тэўтоны на маю зямлю набеглі, ваяводу майго на той свет адправілі.

— Даўгерут здзіўлены! — выгукнуў Вячка.

— За ваяводу я ім адпоміну, але трошкі пазней. Раны трэба залячыць, сілу сабраць у адзін кулак.

Вячка нахмурыўся, сказаў рашуча і рэзка:

— Чуў я, кунігас, што зноў хочаш ісці на чудзь, на эстаў. Чуў я, што багаты ўраджай думаюць сабраць эсты ў свае свірны.

Даўгерут злосна бліснуў цёмнымі вачамі.

— Але ж і ты, князь Вячка, бярэш даніну з ліваў. Хіба я пакінуў цябе гэтай данінай? Бяры, калі бог за цябе і калі маеш сілу. У кожнага свой корм.

— У кожнага свой корм, — згадзіўся Вячка. — Яшчэ мае прадзеды, полацкія князі, хадзілі па Дзвіне браць даніну. І лівы плацілі даніну. І дапаможнае войска, калі Палацк ваяваў, выстаўлялі.

— Чаго ж ты хочаш ад мяне? — пранізліва глянуў на Вячку Даўгерут.

— Не ідзі сёлета на эстаў. Разам з Полацкім княствам, разам з Ноўгарадам, разам з зяцем сваім Усеваладам, са мной і з эстамі ідзі на Рыгу. Выкінем псоў у мора!

— Не магу. Рыга пачакае, не зляціць у неба.

— Кунігас, кунігас, не такія слова я хацеў пачуць ад цябе. Пастарэў ты, кунігас.

— Я пастарэў?

Даўгерут выцягнуў з похваў шырокі літоўскі меч, сказаўшы Вячку «Ідзі за мною», выйшаў са святліцы. На двары каля дубовага тыну расла бярозка. Даўгерут сашчэрый зубы, прыжмурыў цёмныя вочы і, глуха гахнуўшы, шырока махнуў мячом, адным ударам ссек бярозу пад корань.

— І ўсё роўна пастарэў ты, — сказаў Вячка. — Сэрцам пастарэў. Адвагай сваёй пастарэў.

Надвячоркам таго ж дня Вячка, не вяртаючыся ў Герцыке, праз лясы і балоты рушыў на Полацк. Трывожна зязлі пад святылом маладзіка шлемы і шчыты вояў. Глуха грукалі конскія капыты па каранях пракаветных дрэў. У стружлельых пнях звіваліся клубком гадзюкі. Таіліся ў дуплах совы і пугачы.

Раздзел другі

I

Хлопчык ганяўся за матыльком. Матылёк быў вялікі, дужа прыгожы, з шырокімі цёмна-чырвонымі крылцамі, на якіх бачыўся незвычайны малюнак — сінія і зялёныя рыскі спляталіся ў адзіны вузел, і нібы чалавечы воблік праступаў з гэтага хітра заплеценага вузла. За свае дзесяць сонцаваротаў хлопчык такога матылька сустрэў упершыню і таму вельмі хацеў спаймаць яго, хацеў несці яго ў руках, склаўшы далоні кубарыкам, пагуляць з ім, пацешыцца, а потым паказаць маці.

Яны мітусіліся на цёплым сонечным лужку, між травы і кветак. Матылёк як бы дражніў малога. То высока ўзвіваўся ўгору, нібы іскра з вогнішча, то, робячы шырокія плаўныя кругі, раптам садзіўся на якую-небудзь аблюбаваную кветку і сам рабіўся кветкай, і нялёгка было зноў убачыць яго.

Хлопчык то прыпадаў да самай зямлі, заміраў і чуў, як усухвалявана трапецацца разагрэтае вяёлым паліваннем сэрца, то кідаўся на кветку з матыльком, сціскаў галоўку кветкі ў далонях, але ў самы апошні міг, з-пад самага носа ў яго, матылёк вырываўся ў неба.

Горача свяціла сонца. Быў яркі летні поўдзень з мяккімі белымі воблачкамі ў сінім небе, з лёгкім ветрыкам. Мясціна, дзе гулялі хлопчык з матыльком, знаходзілася на невысокай травяністай выспе, у самым сутоку дзвюх рэк. Якраз тут залатая ад сонца Свіслач улівалася ў срэбную ад сонца Бярэзіну. Чуўся плёскат вады. Лётала мноства прыгожых стракоз. Але матылёк быў адзін, адзін на цэлым свеце, і толькі за ім цікавалі радасна-насцярожаныя карычневыя вочы хлопчыка.

Маці ішла непадалёку, несла ў белай кужэльнай посцілцы вялізнае бярэма лугавых і ракных кветак, духмяной сакаўной травы. Дома яна разбярэ ўсю гэту прыгажосць на тоненых пучочкі, будзе сушыць да самых маразоў, і тады іхняя невялікая хатка напоўніцца такімі багатымі, такімі дзівоснымі пахамі, што аж бычыны пухір, якім засяяні акно, разадзыме свае поўныя шчокі і нібы засмяеца.

Часам маці спынялася, здымала з плячэй клунак, нізка нахіліўшыся, нешта шукала ў траве. Потым узні-мала галаву, прыклаўшы ад сонца стрэшкай далонь да вачэй, гукала сына:

— Мірошка!

— Я тут, — ціха азываўся хлопчык, каб не спудзіць прыгажуну матылька, які зноў уладкоўваўся на залітую сонцам кветку.

Нарэшце Мірошку пашанцевала. Ён кінуўся грудзымі ў траву, тварам упаў у гарачыя кветкі і схапіў, злавіў матылька. Радасць распірала грудзі. Ён перавярнуўся на спіну, убачыў над сабой сакавіты блакіт. Мірошка захлынуўся ад шчасця.

— Мама, паглядзі! — закрычаў ён. — Я злавіў!

Маці здзіўлена азірнулася, трymаючы ў руках зялёны пук травы. Срэбная гарошына поту кацілася па смутлым ілбе сына.

— Я злавіў! — крычаў Мірошка.

Сынаў голас, падалося ёй, разлятаўся над Свіслаччу і Бярэзінай, над сінімі заречнымі лугамі і лясамі, над усім светам. Сынаў голас, падалося ёй, аж да аблокаў даляцеў.

— Ты што, сынок? — ціха спыталася маці. А ён ужо бег да яе, босы, русагаловы, у расхрыстанай палатняной кашулі. Медны крыжык агніста блішчэў на загарэлых грудзях.

— Паглядзі...

Ён асцярожна, вузенъкай шчылінкай адкрыў цесна сплеценыя далоні, быццам нёс у іх ваду і баяўся праліць нават краплю.

— Ён жывы, — часта дыхаючы, сказаў Мірошка і глянуў маці ў вочы: — Прыгожы?

Але вочы маці, такія добрыя, такія светлыя, у адно імгненне пацяньнелі, спалохаліся, зрабіліся калочымі і непрыгожымі. Мірошку

страшэнна ўразіла, усяго скаланула такая раптоўная перамена ў матчыных вачах.

— Што ты нарабіў, сынок? — бялеючы ў шчоках, прашаптала маці. — Ты загубіў душу продка. Вой-вой... Мне аж зімна робіцца. Ты душу продка забіў.

Клунак упаў у яе з плячэй. Плечы паніклі. Вочы патухлі. Мірошкa, як аглушаны громам, з непаразуменнем глядзеў на маці. Адчуванне нечага жахлівага, непадуладнага разуму зрабіла мяккімі, як не сваімі, ногі. Успацелі далоні рук, і ён расчапіў далоні, і матылёк, нязграбна махаючы крылцамі, як бы кульгаючы, паляцеў у бок ракі.

— Ты пакалечыў душу продка. Але, дзякай богу, яна жывая.

Маці апантана перахрысцілася, ухапіла Мірошку за руку, ускінула на плячо клунак з травою і амаль бегма пашыбавала дадому, у Гарэлую Весь.

Яны хуценька ішлі праз лес. З густога хмызняку, лопаючы крыллямі, раптам сплохайшыся іх, ірванулася сава — вялікі знобкі цень махнуўся над імі. Мірошкa з маці аж прыселі з перапуду. Сава праляцела нізка над сцежкаю.

Прайшоўся па вяршалінах верхавы вецер. Цёмны лес ажыў, загуў, замахаў галінамі-рукамі. «Ты пакалечыў душу продка», — нібы чулася Мірошку ў гэтым густым гняўлівым гудзе, і хлопчык уздрыгнуў, яшчэ мацней прыляпіўся да матчынай рукі, яшчэ шпарчэй замільгалі чорныя цвёрдыя пяткі. «Хутчэй бы дадому, — думалася яму. — Хутчэй бы ўбачыць браціка з сястрычкай і бацьку».

Сцежка прадзіралася праз яловую і асінавую гушчэчу. Магутныя дрэвы засланялі сонца, і ў лесе панаваў срэбна-шэры пайзмрок. Маці не казала ні слова, моўчкі праставала ўперад. Сэрца ў Мірошкі калацілася ад страху і ад стомы.

Нарэшце запахла цёплым дымам, забрахалі сабакі, забекалі авечкі — з-за дрэў паказалася Гарэлая Весь. Пятнаццаць або дваццаць дворышчай паўкругам ляпіліся на дзірвановым узлобку, які вытыркаўся пасярод яловых і бярозавых лясоў. Некалі Пярун кінуў вогненную стралу з неба, і весь узялася полымен, згарэла датла. Доўга людзі, продкі Мірошкі, ваявалі з агнём — закідавалі яго зямлёй, хвасталі яловымі лапамі, выганялі са старых пнёў, з дуплаў дрэў. Нанова адбудавалі весь і назвалі яе Гарэлай Бессю.

Лес-драмняк, што з усіх бакоў аточваў весь, вельмі пацярпеў ад вогненнай буры. Агонь злізаў з дрэў кару, і яшчэ й зараз не-не ды ўбачыши чорны дуб альбо чорную бярозу.

У весі спакон веку жылі абшынаю па ўставах і ўроках князёў свіслацкіх смерды-рольнікі. Мёдам, воскам, бабрамі і куніцамі

распложуваліся яны з князямі, давалі коней для княжацкіх паходаў. Затое ніводная суседская абшчына, баючыся князя, не кратала, не перачэсала іхня межавыя знакі, што сякераю высякаюцца на дрэвах, і сядзелі смерды на прадзедаўскай зямлі, і зямля гэта іх карміла.

Тры, чатыры, пяць летаў радзіла зямля, але паступова сіла яе слабела, як бы замірала. І тады ўсёй абшчынаю наступалі на лес, высякалі і палілі яго, карчавалі пні, рыхтавалі новую раллю. А пакінутае поле пакрысе зарастала хмызняком, лядзела.

Хаты ў Гарэлай Весі былі зрублены з асінавых круглякоў, чатырма вугламі стаялі на камяніях-рагавіках. Крылі хаты дранкай, але пасля вялікага пажару некаторыя сём'і вымушаны былі з-за нястачы карыстацца саломаю і чаротам.

— Дзе ты так доўга была, Настасся? — запытала Рацібор, бацька Мірошкі. Ён сядзеў на замшэлым валуне каля іхніх хаты, з вялізной кучы нарэзанай лазы выбіраў доўгія гнуткія лазіны, падў дзверцы для ёза. Гэтым ёзам перагарджаюць раку ў час лоўлі рыбы. На бацьку была такая ж, як на Мірошку, белая палатняная кашуля, з рудымі плямамі ад поту пад пахамі.

— На Звонкім беразе зелле рвала, — адказала Настасся і пачягнула Мірошку за рукаў: — Ідзі ў хату, стань на калені перад бажніцай і прасі ў бога, каб дараваў табе грэх.

Мірошка, халадзеючы сэрцам, ступіў у паўзмрок хаты. Падлога ў хаце была вымашчана з шырокіх асінавых дошак. Паҳла вымытымі дубовымі лаўкамі, якія стаялі ўздоўж сцен, ільнянымі ручнікамі. Пад закуранай столлю вісела калыска, у якой спаў маленъкі брацік Мірошкі Дамажыр. Печ займала амаль чвэрць хаты. Насупраць печы ў сцяне было прасечана валакавое акно для дыму, якое засоўвалася шырокай дошкай. Для сонца і святла было ў хаце чырвонае акно, большае і весялейшае за валакавое. Свяцец з абсмаленай лучынаю тырчаў з бэлькі. Ад печы да глухой сцяны былі напіткаваны палаткі, на якіх так добра спіцца, калі галосіць спандворку восеньская халадэча, На сценах і на столі маці панавешвала вяночкі з васількоў і рамонкаў, букецкі з сушаных траў, якія пахлі соладка і дурманна.

Мірошка, ступаючы на пальчиках, каб не разбудзіць брата, прайшоўся ў чырвоны кут, стаў перад бажніцую на калені. Маці запаліла жоўтую тоненъкую свечку. Асвяціўся божы твар на іконе. У бога былі строгія вялікія вочы, якія пранізвалі душу навылёт, нібы стрэлы вояў князя Рагвалода Свіслацкага. Мірошка асцярожна стукнуўся лбом аб падлогу.

«Вожа, выратуй душу прадзеда. Навошта ты яе зрабіў матыльком? Матылёк жа такі слабы, безбаронны. Яго можа кінуць у раку вецер, скляваць птушку. А град? А снег? Куды хаваюца ўзімку матылькі? Вожа, зрабі дзедаву душу лясным голубам або мядзведзем. Лепей мядзведзем, бо людзі паважаюць і баяцца яго».

Мірошка гутарыў з богам, і нечаканыя, незразумелыя сабе самому думкі захліствалі галаву. Ён баяўся гэтых думак, але яны накочваліся, як хвала на бераг, і не было ад іх паратунку.

Які бог галоўны? Гэты — у хаце, на абразах, ці той, які хаваецца ў лесе і які вычасаны з высокага дубовага кругляка? Маці моліцца гэтаму богу, бацца яго, але часам ходзіць і да таго бога, ляснога. Ходзіць крадком і падарункі яму носіць. Як ён, Мірошка, ні прасіўся, маці ні разу не ўзяла яго з сабой у адведкі да ляснога бога. Усё-такі, пэўна, гэты, хатні бог галоўны, бо лясны стаіць пад дажджом і снегам, з непакрытай галавою, стаіць унаучы, і ніхто не паліць перад ім свечак. На ляснога бога, пэўна ж, запаўзаюць мурашкі, садзяцца стракозы... А хатняму богу заўсёды цёпла і ўтульна.

Раптам за спінаю ў Мірошкі нешта грукнула. Ён спужана азірнуўся — падалося, што вылазіць з-пад печы дамавік Чур, дух мёртвых продкаў. Мірошка ніколі не бачыў яго, але кажуць, што ў Чура на галаве рожкі, на руках і нагах не пальцы, а капыткі.

Ды замест Чура перад Мірошкам стаяў стрый¹⁹ Якаў, трymаючы ў руках лук. На поясে ў Якава вісёу скураны тул²⁰ са стрэламі. Якаў быў старэй на шэсць сонцаваротаў за Мірошку, але яны сябравалі, не было ў іх між сабою тайнаў. Мірошка вельмі ўзрадаваўся Якаву, бо страшна было аднаму ў змрочнай ціхай хаце.

— Нехта парушыў нашы борці,— сказаў, усміхаючыся, Якаў.— Ці ліхі чалавек, ці мядзведзь. Ты хочаш, Мірошка, есці мёд? Гайда са мною — праверым, хто любіць наш мёд.

— Пайшлі, Якаў,— не хаваючы радасці, усклікнуў Мірошка. Багі — і хатні, і лясны — ужо трохі надакучылі яму, ён баяўся іх і рапшы хутчэй пайсці ў лес, каб, абміраючы душой, не думаць пра багоў, не чакаць іхняга гневу.

Ён любіў Якава і зайдзросціў яму. Ён хацеў хутчэй вырасці такім спрытным, дужым, адважным і вясёлым, як Якаў.

Выйшлі на двор. Ярка-белыя дробныя трэскі валяліся на зямлі. Мірошкаў бацька выгэсваў плечавіны для ёза. Бледна-залаты шар

¹⁹ Стрый — дзядзька па бацьку.

²⁰ Тул — калчан.

сонца дасягнуў у небе вышэйшай кропкі і пачаў скочвацца ўніз. Гулі чмялі і пчолы.

Якаў ішоў наперадзе, высокі, гнуткі, хуткі. Мірошка ледзь паспяваў за ім. Загаласілі, запішчалі вечаровыя камары.

Якаў, хоць быў дзядзькам Мірошкі, братам ягонага бацькі, жыў у іхній хаце, у іхній сям'і. Бацькі ягоныя загінулі ў часе вялікага пажару, сваю сям'ю ён яшчэ не займеў, і даводзілася перабівацца па чужых кутках. Мірошкаў бацька апошнім часам усё часцей хмурыўся, усё глыбей уздыхаў, але пакуль што маўчаў.

Яны ішлі па вечаровым лесе, і Якаў казаў Мірошку:

— Хочаш, вунь у тое дрэўца патраплю стралой? Хочаш, з елкі шышку саб'ю?

І стравяў, і трапляў у дрэўца, і збіваў шышку, і смяяўся. Мірошка захапляўся яго спрытам і зайдросці ю.

Нарэшце падышлі да бортных дрэў. Жыхары Гарэлай Весі ставілі на бортных дрэвах, кожны на сваіх, «зnamёны» — знакі, якія гаварылі ўсім навакольным людзям, каму належыць тое ці іншае пчалінае гняздо. Мірошкаў бацька звычайна высыкаў на дрэвах дзве стралы, што перакрыжоўваліся адна з адною.

Няпростая справа прывабіць пчол, вольных мітуслівых працаўніц, у свой вулей. Трэба папрацаваць, трэба апрырскаць сваю борць настоймі з пахучых траў і кветак, мёдам, воцатам. Асцярожныя пчолы высылаюць ва ўсе бакі разведчыкаў, якім трэба адшукаць для пчалінай сям'і жытло. Паселяцца пчолы ў борці, пачнуть насіць мёд, мацнець, набіраць сілу, ды раптам прыходзіць вялікі ласун, мядзведзь са сваёй заграбастай лапай. Супроць мядзведзя робяць падкуры — укопваюць каля дрэва вострыя тоўстыя колікі, навешваюць каля вулляў гладкія цяжкія бярвенні. Кране мядзведзь бервяно лапай, хоча адкінуць яго ўбок, а яно вяртаецца і балюча б'e мядзведзя па галаве. Аж раве мядзведзь, шалее, б'e бервяно лапамі, ды бервяно, як жывое, адказвае ўдарам на ўдар.

Мірошка з Якавам якраз і ўбачылі такога мядзведзя. Грозна равучы, ён лез на падкур па мёд. З дрэва злупілі перад гэтым кару, яно было голае, лапы ў мядзведзя слізгалі, ды мядзведзь (хто толькі яго навучыў?) цёрся лапамі аб лясную зямлю, набіраў на кіпці ігліцы і пяскі і зноў спрабаваў забрацца на дрэва.

Якаў нацягнуў цеціву лука, і страла са свістам упілася мядзведзю ў сцягно. Ён ярасна зароў, зваліўся з падкура, узніяўся ва ўвесь рост, пагрозліва памахаў усаму наваколлю лапамі, але ўсё-ткі забыўся пра мёд, борздзенька пабег у свой бярлог.

— Будзеш ведаць, як хадзіць у чужы мёд, — смеючыся, сказаў Якаў. — Мядзведзь разумней за некаторых людзей. Лезе, лезе на дрэва — бух! — зваліўся. Ні стогну, ні енку — сам вінаваты. Але ідзе па лесе, шышка з елкі ўпадзе, стукне па лбе — як падскоча мядзведзь, як зараве, як зазлуе! Смяхочце, дый толькі.

Падышлі да ляснога ручая. Мірошка прыклаўся губамі да струменьчыка, папіў вады. Ружовыя промні вечаровага сонца мякка асвятлялі палянку, на якой прыпыніліся Якаў з Мірошкам.

Па беразе булькатлівага ручая, прадзіраючыся праз хмызняк, дабраліся да Свіслачы. Мноства баброў працавала тут. Бабры рэзалі дрэўцы, сплаўлялі іх уніз па цячэнню.

— Глядзі,— раптам зашаптаў Якаў і рукою, у якой трymаў лук, паказаў на раку. Нізка седзячы ў вадзе, з супрацьлеглага берага плыў човен. Малады светлавалосы хлопец, стаўшы на левае калена, часта і моцна гроб шырокім вяслом. За спінаю ў хлопца сядзелі двое мужчын у высокіх магерках²¹ з белай воўны, насыярожана ўзіраліся ў надрэчны хмызняк, дзе затаіліся Якаў і Мірошка.

Човен вузкім носам урэзаўся ў шархатлівую асаку. Незнамцы выскачылі на бераг, похапкам азірнуліся, выцягнулі з чоўна чалавечы труп і, ломячы зялёны чарот, па калена правальваючыся ў твань, хуценька панеслі яго ў глыб лесу. Хлопец-вясляр застаўся ля чоўна. Праз нейкі час мужчыны ў белых магерках вярнуліся, пакінуўшы труп у лесе. Човен панёсся туды, адкуль толькі што прыплыў.

Мёртвы стары з вялікай лысай галавою ляжаў на пясчаным пагорку. Зялёная муха поўзала па маршчыністай шчацэ. Страна з абраманым апярэннем тырчала ў старога ў грудзях.

— Хто яго забіў? — шэптам спытаўся Мірошка.

— Людзі з таго берага, — не зводзячы вачэй са старога, таксама шэптам адказаў Якаў. — Але яны, ты бачыў, прывезлі труп сюды, на зямлю нашай абшчыны. Яны хочуць, каб наша абшчына заплаціла князю Рагвалоду Свіслацкаму дзікую віру. Бяжым у весь, Мірошка.

«Дзікая віра! Дзікая віра!» — панеслася па Гарэлай Весі пасля того, як туды прыбеглі Якаў з Мірошкам. Гэта былі страшныя слова. Стогадовыя дзяды разам з маленькімі карапузікамі, якія толькі што навучыліся хадзіць, пачуўшы гэтые слова, шчыльней зачынялі дзвёры хат, з асцярогаю пазіраючы на пацямнелыя вечаровыя вокны. З навакольных лясоў і балотаў паўзла ў весь трывога, нават, здавалася, паветра было насычана ёю. Галасілі жанчыны. Ніхто не мог заснудць. Самыя адважныя мужчыны, узяўшы сякеры і рогвіцы, з якімі ходзяць

²¹ Магерка — мужчынская шапка.

на мядзведзяў, запалілі каля дубовага крыжа, што стаяў на ўскрайне Гарэлай Весі, вогнішча, гуртом сядзелі ўкругт яго.

Чаму ж так напалахала ўсіх дзікая віра? Не з-за грыўняў, якія кожная сям'я, кожны дым²² павінны былі заплаціць за тое, што на зямлі абшчыны знайдзена мёртвае цела, а забойца невядомы. Грыўні, як бы ні было нявыкрутна, можна адшукаць. Жахлівым было тое, што нябожчык нёс праклён абшчыне і зямлі, на якой ляжалі. Дакрануўшыся да зямлі Гарэлай Весі, нябожчык як бы атручваў усю гэтую зямлю, яе ваду і траву. Заўсёды пасля такога чорны мор навальваецца на жывёлу і на людзей. Што ні рабі — закопвай труп, спальвай, кідай у рэчку, вязі на чужое поле — пячатка праклёну застаецца. Раней, яшчэ калі не было грэчаскага бoga, а людзі маліліся драўляным балванам на капішчах²³, прыносілі чалавека ў ахвяру, і цёплая чалавечая кроў змывала праклён. Але новы бог, Хрыстос, забараняе пазбаўляць чалавека жыцця.

— Трэба зарэзаць чорнага казла, кроў разліць у ваколіцах весі, а рогі закапаць пад святым крыжам, — парай абшчыннікам самы стары жыхар весі Гняздзіла. Ягоны дзед калісьці быў вешчуном. Знайшлі чорнага казла, пры святле вогнішча адrezалі яму галаву, усё зрабілі так, як навучыў Гняздзіла. Трывога трохі адпусціла людзей.

Выдзеўблі з тоўстага дуба труну, і пад покрывам ночы самыя адважныя з мужчын, і Якаў паміж імі, узялі нябожчыка, паклалі ў труну, як у човен, і аддалі хвалім Свіслачы, сказаўшы: «Вада дае, вада бярэ».

Мірошка, стаўшыся на палатках, не мог заснуць. Даўно заснулі бацькі; пахныкаўшы, як звычайна, заснулі брацік Дамажыр і сястрычка Тэкля, а ён, лежачы ў цішыні, зноў і зноў успамінаў твар старога нябожчыка, калі яны з Якавам убачылі яго. Зялёная муха, што паўзла па шчаце старога, неадчэпна мільгацела ўваччу, і, як ён ні заплюшчваў вочы, як ні варочаўся з боку на бок, не было ад яе паратунку. «Няўжо я таксама памру? — думаў Мірошка. — Няўжо і мяне засыплюць некалі зямлёй? Як жа гэта? Я ж так люблю маці з бацькамі, і Дамажыра, і Тэклю. І стрыя Якава люблю. Я люблю слухаць, як булькочукъ Свіслач з Бярэзінай, як лес шуміць увесну і ўвесень. Люблю на дождж глядзець. Калі дзяятлоў вельмі чуваць, будзе дождж. Сыг крычыць па начах на дождж. Я ўсё гэта ведаю, ад бацькі ведаю. Дык няўжо я памру?»

²² Дым — падатковая адзінка ў старадаўні час.

²³ Капішча — месца пакланення паганскім багам.

З вялікім трапяцтвеннем у душы, з вострым страхам і такой жа вострай цікаўнасцю ён звяртаўся ў думках да таго, хто трymае ў сваіх руках усё жывое, хто дае і адбірае жыццё, каму моліцца маці. «Зрабі, каб мы ўсе жылі і ніколі не паміралі,— прасіў ён. — Зрабі, каб прадзедава душа, якую я сёння пакалечыў, не са злосці пакалечыў, не пракляла мяне. Калі ты ўсё можаш, завядзі дзікую віру ў дрыгву, у пясок-плывун, каб яна не знайшла дарогі ў Гарэлую Весь».

Мірошка пачаў ужо засынаць, ужо думкі рваліся, блыталіся ў галаве, як павуцінне пад ветрам-свежаком. Але раптам крокі пачуліся спанадворку, лёгкія, хуткія. «Гэта Якаў вяртаецца з лесу, ідзе адтуль, дзе аддавалі рацэ нябожчыка», — адразу ж усхапіўся Мірошка. Ён таропка, але бясшумна спусціўся з палаткаў, адкінуў дубовую завалу на дзвярах, выйшаў пад начное неба. Перуноў Шлях²⁴ ззяў над Гарэлую Вессю. Абложна, з усіх бакоў, шумеў лес. На балоце чуўся чэкат дзікіх качак.

— Стрый, — ціха паклікаў Мірошка, — Якаў!

І раптам яму зрабілася так страшна, аж мароз па скуры пайшоў, аж падалося, валасы ўзвіліся дыбком і пачалі тонен'ка патрэсваць на галаве. Ён зразумеў, што гэта не Якаў, што Якаў яшчэ на рацэ, а ў трох-четырох сажнях ад яго чарнеюцца нейкія чужыя, маўклівыя людзі, быццам прывіды, што ўсталі з пракаветных здзірванельных курганоў. Мірошка хацеў ускрыкнуць, хацеў ірвануцца назад у хату, але неадольная млявасць прыляпіла ногі да зямлі.

— Бяры малога, — ледзь чутна прагучай старэчы голас, і Мірошку накінулі на галаву нешта мяккае, халоднае, шчыльнае (напэўна, мяшок), ускінулі на плячо і панеслі, як воўк носіць авечку. Усё гэта адбылося хутка-хутка, як воласу перагарэць.

— Прынясем трэбу²⁵ дзікай віры, і яна пашкадуе весь, — данёсся да Мірошкі ўсё той жа голас.

Дык вось што хочуць з ім зрабіць? Яго ж, пэўна, зацягнуць у гушчар, да ляснога бога, там заб'юць і ягонай крывёю змажуць сухія вусны драўлянаму лясному богу. Дээ ж сапраўдны бог, нябесны бог, чаму ён не дапамагае?

— Хутчэй, хутчэй, — падганяў таго, хто нёс Мірошку, усё той жа агідны голас.

Мірошка праз мяшок з усім адчаем, з усёй злосцю ўпіўся зубамі ў чужое ненавіснае плячо, кругнуўся ўсім целам. Сіла, якую выгнаў з цела страх, зноў вярнулася.

²⁴ Перуноў Шлях — Млечны Шлях.

²⁵ Трэба — ахвяра.

Незнаёмецвойкнуў ад болю, Мірошка з мяшком на галаве плёхнуўся на зямлю. Ён імгненна ўскочыў на ногі, садраў мяшок, закрычаў на ўсе грудзі, прарэзліва, адчайна:

— Мама! Якаў!

Ірынуўся ў цемру, на нейкі міг апярэдзіўшы злыя страшныя руکі, якія гатовы былі зноў схапіць яго.

— Трымай малога! — закрычаў стары, і Мірошку падалося, што гэта голас Гняздзілы.

Але хіба можна было ўтрымаць Мірошку! Як на крылах імчаў ён да матчынай хаты, страла з лука не змагла б дагнаць яго. Ён дабег, далаицеў да хаты, бухнуўся ў ніzkія дзвёры і на парозе сутыкнуўся з маці.

— Мама! — толькі й крыкнуў Мірошка, і зямля паплыла з-пад ног, перакуліўся, пачарнеў срэбны Перуной Шлях і патух, быццам не было яго на небе.

Доўга хварэў Мірошка. Чорная ліхаманка пасялілася ў ім. Ни зелем, ні шэлтам, ні святой вадой нельга было яе выгнаць. І нікто не ведаў, што будзе з ім, бо чалавеку не дадзена ведаць свой час. Рыбы трапляюць у невад, птушкі заблытаўшыца ў сіло, сыны чалавечыя робяцца ахвярай сваіх вёснаў і зім. Той, хто нарадзіўся, павінен памерці. Такі непарушны закон прыроды, але ж Мірошку было ўсяго дзесяць сонцаваротаў. І аднойчы ён адчуў, як зноў наліваўшца сілай рукі і ногі, як вочы, што звыкліся з паўэмрокам хаты, прагнуць глянуць за небасхіл, увабраць у сябе сонечныя промні, начныя зоркі.

— Сынок, — шчасліва заплакала маці, — мы ж ужо думалі, што ты грабніцай пахнеш, памрэш. Жыві, сынок, і моцна пацалавала Мірошку.

За час, калі хварэў Мірошка, у Гарэлую Весь прыязджаў княжацкі вірнік са сваім памочнікам. Яны прышыніліся на пастой у бортніка Чырвона. І заплаціла весь дзікую віру, бо, як гаворыцца ва ўставах князёў свіслацкіх, «у іхний зямлі, у іхний вэрві²⁶ галава ляжала». Акрамя таго, заплацілі смерды за чырвоную рану трыщцаць грыўняй і за сінюю рану пятнаццаць грыўняй. Акрамя таго, дала весь вірніку і памочніку ягонаму корм на сядміцу²⁷: сем вёдзэр соладу, сыр, хлеба колькі могуць з'есці, курэй па дзве на дзень, аўса для чатырох коней, і рыбы мноства вялікае, і мёд. Чухалі патыліцы смерды.

²⁶ Вэрв — абшчына.

²⁷ Сядміца — тыдзень.

Ужо зіма гула над пушчай, калі ачуняў Мірошка. Мараз-ядрэц камяніў зямлю. Снег заваліў усе дарогі, усе самыя вузенъкія сцяжынкі. Дрэнна было звярам вялікім і малым — зямля ўжо не хавала іхня сляды. Мядзведзі, патлусцеўшы за лета, клаўся спаць. Ваўкі бегалі гайнёю, і лютыя галодныя ваўчыцы былі ў іх за павадыроў.

Маці сядзела за прасніцай каля маленькага, закаванага празрыстым лёдам акна і співала:

А на тым двары ды стаяць горы,
Ды стаяць горы высокія;
А на тых гарах ды ляжаць брусы,
Ды ляжаць брусы цясовыя;
А на тых брусах ды стаяць стаўбы,
Ды стаяць стаўбы маліваныя;
А на тых стаўбах ды вісяць катлы,
Ды вісяць катлы адліваныя;
А пад катламі ды гарашць агні,
Ды гарашць агні ясненъкія,
Ды ідуць дымы сіненъкія,
Там сядзяць дзядкі старэнъкія.

Мірошку дужа цікава было ведаць, дзе знаходзіцца гэткі двор, дзе можна ўбачыць гэтых горы, брусы, стаўбы і катлы. Але маці толькі сказала:

— Так мая бабка пяяла.

Прыйшоў Якаў, весела ўсміхнуўся Мірошку, скінуў з пляча на падлогу маладую забітую казулю. У казулі былі прыгожыя масляністадёмныя вочы.

— На Звонкім беразе падстрэліў,— пахваліўся Якаў.— Гайды, Мірошка, нешта пакажу.

Мірошка апранаў тоўстую карычневую світку, поршні з цёплымі анучамі на ногі, шапку-аблавушку з воўчай футры.

Зіма разбліла Гарэлую Весь. Усё было засланы снегам, ды якім — пушыстым, мяккім, бязважкім! Снег, калі прыгледзецца, быў сатканы з маленьких прыгожых белых зорачак. Мірошка браў гэтых зорачкі на далонь, і на цёплай далоні яны пакрысе пачыналі плаваць, як плавае свіны тлушч на разагрэтай патэльні, а потым знікалі — толькі бліскучая кропелька вады заставалася ад іх.

— Я табе канёк зрабіў,— сказаў Якаў.— Добры канёк, касцяны. З бычынай косці вытачыў. На Свіслачы будзем катацца, там ужо лёд пластом ляжыць.

Мірошка з радасцю схапіў канёк, валовымі жыламі прыкруціў яго да нагі. Так і пабег да рэчкі па снезе з каньком на правай назе.

У самым сутоку Свіслачы і Бярэзіны знайшлі месца, дзе амаль не было снегу, і Мірошка, адштурхнуўшыся левай нагою, ездзіў на каньку ад берага да берага, выразаючы на лёдзе мудрагелістыя блытаныя ўзоры. Якаў ляпіў снежкі і цаляў імі ў Мірошку. Весела і горача было абодвум.

Раптам на стромым беразе Бярэзіны, які быў густа засыпаны снегам, Мірошка ўбачыў тонкі струменьчык дыму. Ён спыніўся, прыгледзейся пльней. Так, дым быў, і выходзіў гэты дым як знутры зямлі, з нейкай высока ўзнятай над ракою нары, што здалёку здавалася маленькай чорнай кропляй.

— Што там такое? — здзіўлена спытаўся Мірошка ў Якава.

— Дым.

— Я бачу, што дым. Але хто там што паліць?

— Там жыве чалавек.

— Чалавек? У снезе?

— Там жыве пустэльнік. Прыйшоў на гэты бераг, як я яшчэ цыццук ссаў, выкапаў сабе нару і жыве.

— А што ж ён еаць?

— Калі рыбіну голымі рукамі спаймае, калі карэнъчык салодкі з зямлі выкапае. А летам яшчарак ловіць. Яшчаркі любяць на гарачым пяску грэцца.

— Яшчарак?

Мірошка аж рот разявіў ад здзіўлення. Ніколі не чуў ён пра такое і не бачыў такога. У норах жывуць лісы, краты, барсуکі, але каб чалавек, ды яшчэ ўзімку...

— Хлусіш ты, напэўна, стрый, — недаверліва сказаў Мірошка.

— Я ніколі не хлушу, — пакрыўдзіўся Якаў. — Буду я табе хлусіць... Ды глядзі — вунь ён з нары вылазіць.

І сапраўды — нейкая дзіўная істота на чацвярэньках выпаўзла з-пад зямлі. Пэўна, пустэльнік прывыкаў да дзённага святла, бо колькі імгненняў, апусціўшы, унурыйшы галаву, стаяў на чацвярэньках у глыбокім снезе. Ён быў абкручены звярынымі шкурамі. Вось выпрастай спіну, ўзняй галаву з доўгаю грываю сіва-шэрых валасоў.

— Ён босы, — сказаў Якаў.

— Босы? Дык жа снег, мароз...

— Мінулай зімою я бачыў там сляды босых ног. Кажуць, некалі ён быў княжычам у Чарнігайскай зямлі. Ды з князем-бацькам

заспрачаўся, і князь пракляў яго. Так ён зрабіўся ізгоем²⁸ і прыблукаў у нашы мясціны. Вяшчун ён. Паганскому Перуну моліцца.

— Можа, падымемся да яго? — нясмела прапанаваў Мірошка.

— Не трэба. Ён не любіць людзей. Хаваецца, калі ўбача людзей. Ён толькі з богам размаўляе, а не з людзьмі.

Мірошку адразу расхацелася катацца. Ён скруціў канёк з нагі, засунуў яго ў кішэню світкі. Зноў глянуў уверх, але пустэльніка ўжо не было. І дыму не было.

— Давай, Якаў, хлеба яму хоць акрайчык прынясё�. Ён жа, пэўна, даўно не еў хлеба.

— Даўно, — згадзіўся Якаў. — А ты, Мірошка, добры. Сэрца ў цябе добрае. Я й сам хацеў пустэльніку гэтаму хоць нешта занесці. Шкада яго. Але не возьме ён хлеб.

— Не возьме? — панік, супущіўся Мірошка.

— Не возьме. Ён жа ад людзей, ад белага свету, ад хлеба і мёду ўцёк. Назаўжды ўцёк.

— Як гэта можна ад хлеба ўцячы, жыць без хлеба? — шчыра здзівіўся Мірошка.

— Звяры ж без хлеба жывуць.

— Дык ён жа чалавек.

Яны замоўклі, паціжу ішлі кожны са сваімі думкамі. А доўгавалосы худы чалавек, сцяўшыся ў камяк, сядзеў у сваёй нары, глядзеў на чорны мёртвы попел, што застаўся ад невялічкага цяпельца, хукаў на руکі і пакрысе як бы дранцвеў, засынаў, каб зноў пабачыць ува сне зялёную вясну, спякотнае лета, залатавокіх імклівых яшчарак на сыпучым сонечным пяску. Ува сне ён сам рабіўся вёрткай яшчаркай, увінчваўся ў сухі, такі мяккі і такі цёплы пясок.

Прайшло некалькі дзён. Гулі завірухі, круціўся снег; знянацку, як птушка з мокрымі крыламі, прыляцела адліга. Набліжаліся каляды. Мірошку, што б ні рабіў, усё ўспамінаўся, заплываў у думкі і сны пустэльнік у сваёй халоднай няյутульнай нары. Як ён там жыве? Аб чым марыць, седзячы каля маленъкага цяпельца? І Мірошка не выгрымаў — крадком ад маці ўзяў паўбохана хлеба, жменю шэрый солі, якую прывозіць з Галіча, і пайшоў да пустэльніка. Нават Яакаву ён не сказаў пра гэта.

²⁸ Ізгоі — асобы, якія страцілі сваю сацыяльную прыналежнасць — выйшлі з абшчыны, выкупіліся з халопства, разарыліся і г. д.

Трымаючы клуначак з хлебам і соллю, ён узбіраўся па заснежанай строме, і сэрца калацілася ад вышыні і страху. Як сустрэнэ яго таямнічы пустэльнік? Што скажа?

Вось і нара. Снег каля ўваходу прытаптаны, прыплясканы босымі нагамі. Валюющца касмылі сухой травы, дробныя галінкі дрэу. Ад цішыні звініць увушшу. Мірошка прыпыніўся ў разгубленасці.

Пустэльнік вынырнуў з нары нечакана. Ён не здзівіўся, убачыўши Мірошку, сеў на снег, падклаўши пад сябе сасновы чурбанчык. Быў ён ахінуты калматай туравай шкурай, якая мацавалася на шырокім скуранным рамяні, што апярэзваў ягоную шыю. Доўгія шэрыя валасы падалі на плечы, закрываючы вочы, і вочы мігцелі з-пад валасоў, як сінія вугалі. Пустэльнік быў босы і нават пальцаў не падкурчваў ад холаду — шырокія цёмныя ступакі стаялі на снезе спакойна, не варушачыся.

Мірошка развязаў клуначак, паклаў перад пустэльнікам на снезе хлеб з соллю. Іскрынка здзіўлення ўспыхнула ў сініх спакойных вачах.

— Хто ты? — ціха запытаўся пустэльнік, не дакранаючыся да хлеба і солі.

— Я Мірошка, сын Рацібора з Гарэлай Весі.

— Чаго ты хочаш?

— Я прынёс табе хлеб. І соль. Еш.

— Хлеб? — Пустэльнік глянуў на клуначак, потым на Мірошку. — Я раздам яго птушкам. Зі мой птушкі галодныя.

— Еш сам, — сказаў Мірошка.

Але пустэльнік замоўк, нібы не пачаў ягоных слоў. Пэўна, думкі ягония лёталі далёка і ад Мірошкі, і ад гэтага берага, і ад нары, у якой ён зімаваў. Ён пазіраў на неба, на слайлія ледзяныя воблакі. Ён сам здаваўся Мірошку самотным шэрым воблакам, якое прыплыло з халоднага неба, упала на гэтую снежную строму, і няма ў яго болей сілы, каб зноў узвіща ў неба.

— Хочаш ведаць, што тут будзе праз дзясяць сонцаваротаў? — нарэшце глянуў на Мірошку пустэльнік. — Свіслач пацячэ назад, да сваіх вытокаў пацячэ. Зямля пераверненца. І на месцы нашай зямлі стане рамейская зямля, а на месцы рамейскай — нашая. Дрэвы будуць расці каранямі ўверх. Звяры пакрыюцца перем, а птушкі — поўсюду.

Мірошку зрабілася страшна. Ён зразумеў, што бог узяў у пустэльніка розум. Ён хацеў спускацца са стромы ўніз, але пустэльнік з нечаканай пастешлівасцю скліп юго за руку, зноў загаварыў:

— І на лузэ вырастуць жалезнія кветкі. І будуць сыны піць мёд з чарапоў сваіх бацькоў.

— Дзядзечка, пусці,— усхліпнуў Мірошка. — Мяне маці чакае. Памаліся, дзядзечка, за Гарэлую Весь, каб не прыйшла ў яе дзікая віра.

Але вочы пустэльніка гарэлі незямным іскрыстым святлом. Ён усё мацней сціскаў руку Мірошкі і гаварыў, гаварыў:

— Чарапаха народзіць пеўня. У ваўка вырасце пятая нага. У калодзежах будзе не вада, а малако. Людаед з жалезнімі пальцамі і вогненнымі вокам на патыліцы будзе хадзіць па гарадах і весях.

Пустэльнік раптам зарагатаў, закідваючы назад вялікую доўгавалосую галаву. Мірошка рвануўся, кулём пакаціўся ўніз. А ўслед яму рагатаў і крычаў пустэльнік:

— Сонца будзе ўзыходзіць ноччу, а месяц днём. І будзе чалавек шукаць чалавека.

Мірошка пабег па заснежанай рацэ. Праразліва рыпей пад нагамі снег, як бы рагатаў разам з пустэльнікам. Страх гнаў Мірошку, не даваў прыпыніцца.

— Стой! — крыкнулі раптам за спінаю. Мірошка ад нечаканасці аж упаў. Калі ён узніяў галаву, то ўбачыў двух верхавых, што на стомленых, шэрых ад поту конях ехалі цераз раку. За кожным з коннікаў беглі зменныя коні, таксама вельмі здарожаныя. Сядзельныя торбы былі не надта тоўстыя. Пэўна, не адзін дзень верхавыя сядзелі ў сёдлах.

Яны дагналі Мірошку, і сінявокі рыжавалосывой спытаўся:

— Адкуль ты, хлопчык?

Ён глядзеў на Мірошку са спагаднай усмешкай. Паверх кальчугі ў яго быў накінуты прыгожы бабровы кажух. Ззяла пад зімовым сонцам капё.

Мірошка маўчаў. Як і ўсе жыхары Гарэлай Весі, ён не вельмі рады быў сустрэчы з узброенымі людзьмі. Але ве́рхавы па-свойму зразумеў ягонае маўчанне.

— Ганарысты, — сказаў верхавы. — Носа крукам не дастанеш. Кату па пяту, а горды.

— Ды спалохаўся ён, Халадок, — умяшаўся ў гаворку ягоны спадарожнік, маладзенъкі, бялявы.

— Маўчы, Грыкша, калі кажа старэйшы, — перапыніў яго Халадок. Ён саскочыў з каня, падышоў да Мірошкі.

— Не бойся нас, малы.

— Я не малы, — адным духам выпаліў Мірошка і смела глянуў у вочы Халадку.

— Ого! — засмяяўся Халадок. — Дык, можа, ты тутэйшы князь? Можа, ты Рагвалод Свіслацкі? Тады мы да цябе і да тваёй дачкі — красуні князёўны Дабранегі. Бяросту²⁹ вязем ад князя Вячкі.

Мірошка адразу ж упадабаў Халадка. Добрых людзей, хто б яны ні былі, заўсёды няцяжка ўбачыць. Добрый людзі не хітруюць, не спываюць салоўкамі, не шыпяць гадзюкамі. Яны заўсёды такія, якія ёсць на самой справе.

— Значыцца, ты не князь? — абсіверанымі пальцамі круціў на Мірошкавай світцы драўляны гузік-бірульку Халадок. — Дык, можа, ты вялікі баярин? Або князеў цівун?

— Я Мірошка, — раптоўна засаромеўшыся, апусціў вочы і ціха адказаў Мірошка.

— Мірошка? А я — Халадок. Скажы нам, Мірошка, дзе вашага князя знайсці, дзе сядзіба ягоная?

— У Княжым сяльцы, — шмыгнуў скалелым носам Мірошка.

— А дзе гэтае Княжае сяльцо?

— Няўжо ты не ведаеш? — здзівіўся Мірошка. — За Гримучым борам. Я й то ведаю. Я туды з татам самоў, якіх у Свілачы спаймалі, на чоўне вазіў. Вялізныя самы былі, доўгія, аж хвасты па вадзе за чоўнам валачыліся.

— Дык ты і самоў умееш лавіць? — пляснуў сябе даланёю па калене Халадок. — Чаго ж ты ў бацькі на печы сядзіш? Ты ж —вой. Бяры меч і гайду ў дружыну князя Вячкі.

— Я б у дружыну пайшоў, — ахвотна згадзіўся Мірошка, — маці не пусціць.

Тут Халадок з Грыйшам не вытрымалі, засмяяліся. Засмяяўся і сам Мірошка, але адразу ж спахмурнеў, зразумеў, што пацвельвающца над ім воі.

— Дык у якім баку Гримучы бор і Княжае сяльцо? — адсмяяўшыся, спытаўся Халадок.

— Там, — махнуў рукою Мірошка.

— Дзякую табе, Мірошка, — сказаў вяёлы вой. — Бяжы да маці, а то нос на марозе адваліцца. Будзем вяртацца назад, забярэм цябе ў дружыну князя Вячкі. Князь у нас харобры, як леў. Пойдзеш у дружыну?

Мірошка нічога не адказаў, але сэрца затрапятало, як хуткарылы стрыж над рачной стромаю. Воі, вяёлы, прыгожыя, ударылі коней шпорамі, гікнулі, прыгнуліся і памчаліся ў бок Гримучага бору. Снежныя воблачкі вырываўся з-пад капытоў.

²⁹ Бяроста — ліст, пасланнє.

Мірошка глядзеў ім услед, пакуль яны не зніклі. І пустэльнік са сваёй нары таксама глядзеў услед воям.

II

На падвор'е князя Рагвалода Свіслацкага прыпойз, прабіўся праз снежныя сумёты вялікі абоз зімніх гасцей — кіеўскіх купцоў. Тры дзесяткі цяжка груженых саней, запрэжаных конямі і валамі, адолелі доўгую небяспечную дарогу і спыніліся каля княжацкага церама. Бароды ў купцоў заледзянерлі на марозе. Купцы злазілі з коней, аддавалі іх сваім служкам і няўпэўненымі крокамі — ногі ў страмёнах адвыкаюць ад зямлі — ішлі да высокага дубовага ганка, на якім ужо стаяў, усхваляваны і радасны, князь Рагвалод.

Абоз, асабліва ў зімовы час, заўсёды радасць для дробных уздельных князёў, іхніх баёр і чэлядзі. Яшчэ з раніцы выла завіруха, шэры калючи снег насіўся хмарамі над церамам, сядзіта роў пустынны чорна-белы бор, сабакі і надворныя халопы хаваліся ад раз'юшанага ледзянога ветру ва ўсе шчыліны хто куды, у князя тупа ный гнілы зуб, і раптам — гэты абоз!

Купцы пакланіліся князю. Хутчэй хацелася ў цяпло, у зацішак.

— Што прывезлі, госці? — з расцяжкаю, каб не выдаць сваёй радасці, спытаўся князь.

Купцы пакланіліся яшчэ раз. Старэйшына абоза, пошлы³⁰ купец Нажыр, выйшаў наперад, сказаў:

— Чалом б'ём табе, князь-хрысталюбец. Мы людзі рускія, кіеўскія, купцы нізаўскія. Вязем соль і віно рамейскае, волова і медзь для рукадельных людзей³¹, чырвоны шыфер з Оўруча, тканіны багатыя, стужкі парчовыя, бранзалеты шкляныя для маладых прыгажунь.

— А чаго хочаце? — чмыхнуў у раскошны сівы вус князь.

— Хочам срэбра твойго княжацкага. Хлеба, мёду і воску. Шкур бабровых і сабаліных. А я, купец Нажыр, хачу рабыню маладую, прыгожую, каб мой старэчы сон берагла-ахоўала.

— Адчыніце вароты! — загадаў надворнай чэлядзі князь Рагвалод Свіслацкі. — Упусціце гасцей, накарміце іхніх коней, а гасцей я сам кармішь буду.

Нажыр пакінуў на ноч каля абоза варту, а сам з купцамі пайшоў у княжацкую трапезнью. Да самай раніцы лілося з вялізных гліняных

³⁰ Пошлы — ад «пошліна», г. зн. старына. Пошльня купцы — радавітая багатыя купцы з купецкай вярхушкі.

³¹ Рукадельныя людзі — рамеснікі.

амфар хмельнае віно, ап'янелыя купцы рассказывалі князю пра далёку небяспечную дарогу, пра санны шлях па засыпаным снегам Дняпры, пра грозныя непраходныя пушчы, у якіх віруюць лютыя воўчыя зграй, пра зледзяnelыя зоркі ў чорным зімовым небе, пра вогненныя слупы і крыжы, што ў самую глухую поўнач нечакана загараюцца над зямлёй. Шмат пра што рассказвалі купцы...

А ў гэты самы час князёуне Дабранезе сніўся незвычайны радасны сон. Мроілася ёй, што разам з карміцелькамі і служанкамі сядзіць яна ў сваёй белай святліцы. Карміцелькі кудзелю прадуць. Служанкі казкі баяць. І раптам у слюдзяное акно святліцы нібы вецер ударыў. Такі вецер вясною са Свіслачы налятае. Расчынілася расхінулася акно, ды не вецер быў за ім, а сокал залатаракрылы. Кожнае пёрка, як жар іскрысты, гарэла. І былі ў гэтага сокала чалавечыя вочы і чалавечы голас, і кіпцюры меў ён вострыя, чэпкія. Падлящеў сокал да князёўны. Карміцелькі і служанкі ад вялікага страху на падлогу падпадалі, вушы заткнулі, вочы заплюшчылі. Схапіў сокал князёуну Дабранегу, схапіў мякка, ды не вырвешся, і вынырнуў у акно, памчайся ў начое неба над пушчамі і балотамі. Страшна Дабранезе, жудасць мову адбірае. Хоча крыкнуць яна, ды цёплія сакаліныя пёры крыкнуць не даюць, рот закрываюць. Хутка-хутка імчыцца сокал, марозны вецер свішча і разбіваецца аб крылі, зоркі, як залатыя пярсцёнкі, коцяцца па гладкім небе, і няма ім спыну. І вось віднець пачынае, святлець. Ружовыя промні сонца змрок нябесны запалі. І бачыць Дабранега, што на агромністай залатой хмары стаіць-плыве залаты палац. Не цёмны, не дубовы, як бацькаў, а залаты, бліскучы, аж вочы слепіць. Ударыўся сокал белымі грудзьмі аб залатую хмару, нават іскры з хмары пасыпаліся, і ператварыўся ў сінявокага высокага юнака незвычайнай прыгажосці. Моцна абняў правай рукою юнак Дабранегу, засмяяўся, хацеў пацалаваць, але тут князёуна прачнулася.

Была шэрэя зімовая раніца. За слюдзяным акном, шчыльна зачыненым на зіму, выў вецер, выў, як галодны воўк. Дабранега, абапёршыся на локаць, хуценкім позіркам акінула сваю спачывальню, падлогу, ложак. Залатых сакаліных пер'яў нідзе не было. Выў вецер за халодным слюдзяным акном. Яна сумна ўздыхнула, паклікала карміцельку:

— Параскева!

Служанкі, маўклівыя праставалося дэёукі, апранулі яе і заплялі касу. Яна надзела на шыю жоўта-карычневыя бурштынавыя каралі, на тонкія запясці рук — срэбныя бранзалеты. Загадала служанцы, і тая прынесла залаты вяночак, аздоблены каштоўнымі камянямі,—

бацькаў падарунак. Служанка, стоячы на каленях, трымала ў руках люстэрка, астатнія дыхнуць не смелі — глядзелі, як іхня ўладарка любуеца сабою ў люстэрка. Раптам цень набег на светлае аблітча Дабранегі, нешта ёй не спадабалася ў сваім твары, і яна ўдарыла служанку па шчацэ. За слюдзяным акном нясмела разгараўся світанак.

З самае раніцы ажыло, запшумела, загаманіла Княжае сяльцо. Бегала, мітусілася надворная чэлядзь з пунсовымі ад марозу і таўханіны тварамі. Брахалі сабакі, іржалі коні. Звінела жалеза. На ўсю зіму рабіў запасы князь Рагвалод Свіслацкі, трэба было накупляць усялякага брашна³² аж да самай вясны, да чыстай цёплай вады, калі паплывуць па Свілачы і Бярэзіне караваны купецкіх стругаў. Не шкадаваў князь срэбра, але кожную рэч, кожную амфару з віном, кожны локаць заморскай тканіны абмацаў уласнымі рукамі.

Паміж гэтай сумятні толькі старэйшына Нажыр быў спакойны. У якіх толькі краях ён не пабываў за сваё доўгае купецкае жыццё! Быў у Ноўгарадзе, у Смаленску, у Літве і Прусах, у Полацку і Менску. І вось такіх мядзведжых куткоў, як гэтае Княжае сяльцо, нямала пабачыў, палічыць — пальцаў на руках не хопіць. Ён стаяў у бабровым, да пят, кажусе, і на поясе ў яго вісей скураны футарал з дарожнай вагаю і гіркамі. Срэбра без вагі не ходзіць. Кожную грыўню купцы ўзважваюць, калі трэба, адсякаюць кавалкі цымяна-белага металу. Для разлікаў ёсць у купцоў і грыўні, і скруткі срэбнага дроту, і дырхемы, і дынары³³.

З княжацкіх паграбоў выкочвалі чалядзіны дубовыя кадоўбцы³⁴, у якія быў наліты густы, цягучы, светла-жоўты, як летнія сонца, мёд-ліпец. Выносілі вязкі сушанай рыбы, грыбоў. Выкідвалі скруткі звязыных шкур — чорных, сівых, карычневых, рудых. Замест гэтага добра на самае дно паграбоў асядалі амфары з віном, а ў свірны, якіх у князя было мноства, клаўся цяжкі тавар — жалеза, медзь, волава.

Калі нарэшце скончылася мена і абодва бакі былі ёю задаволены, Нажыр, пакланіўшыся князю, падараваў яму вялізны залаты бранзалет-абярэг. Бранзалет быў сплещены ў выглядзе гнуткай змяі з дзвюма галовамі. Нажыр сказаў, лісліва ўсміхаючыся:

— Чуў я, князь, што ёсць у цябе дачка-прыгажуня. Аддай, надзень ёй на белую руку гэты бранзалет. Ён aberажэ князёўну ад

³² Брашно — дабро, багацце.

³³ Дырхемы, дынары — манеты таго часу.

³⁴ Кадоўбцы — дзежкі, дзежачкі.

ліхога вока, ад бяssonня і бясплоддзя, ад гарачлівых думак і чорнага смутку.

Рагвалод Свіслецкі дужа ўсцешыўся, загадаў халопцы, каб паклікала са святліцы князёўну Дабранегу. Русавалосая, цемнавокая Дабранега пакланілася купцу, паднесла яму кубак мёду, настоенага на карэннях і травах вакольных лясоў. Потым пілі віно і мёд, слухалі дудароў, каталіся на санях з рачнога абрывістага берага.

Дабранега доўта не магла заснудзь. У змроку святліцы ззяў на запясці залаты бранзалет. Купец сказаў, што бранзалет аберажэ яе ад гарачлівых думак. Праўду сказаў купец ці склусіў? Ведаць бы. Яна ціхенъка ўсталала з пуховага ложка, на дъбачках падышла да акна. Зімовая няўтульнасць, мароз і снег былі на двары. На дзесяткі попрышчаў наўкол Княжага сяльца — лясы і лясы... Зараз яны мёртвыя, нерухомыя, страшныя. Вецер, як злы дух, пагрозна галёкае ў лясах, калочым снежным клубком коціца па ледзянай Свіслачы. Усё змятае на сваім шляху вецер. Кусцікі мёрзлай асакі, што тырчаць са снегу, жалобна шэпчуць аб нечым, скрушліва ўздыхаюць. Якая бясконцая нача! Як таемна і невыносна страшна гудуць лясы!

Дабранега паглядзела ў начное неба, і холад працяў яе сэрца. З-за абрывікаў-лахманоў хмар то паказваўся, то зноў знікаў месяц. Ён здаваўся жоўтым чалавечым чэррапам, які нячысцікі выкапалі на начных могілках і закінулі ў бязмежнае марознае неба. Дабранега ўздрыгнула, адышла ад акна, хуценька лягла пад цёплую пярышну.

Купец казаў, што бранзалет аберажэ ад гарачлівых думак... Няпраўда! Што можа зрабіць гэты жоўты халодны метал? Хіба ён пачуе, як, соладка заміраючы, горача і бяssonна б'еца яе сэрца? Хіба ён зразумее яе, Дабранегу, якой нядайна споўнілася шаснащца³⁵ летаў?

Дзе ж той, адзіны, харобры, прыгожы, які павінен прыйсці альбо прыехаць і забраць яе з сабою? Чаму яго так доўта няма? Можа, здарожыўся конь, можа, зімовы вецер асляпіў, павёў не ў той бок?

Халопкі, чалядзінкі, усё чорнае смердава племя жыве весялей за яе, князёўну. Шмат робяць, мала спяць, галадаюць, але ж толькі выпадзе вольная часіна — як спываюць, як скачуць! У кожнай большіменш гожай дзяўчыны ёсць свой хлопец, і яны (Дабранега бачыла на Купалле) мілуюцца, цалуюцца. Хлопцы расплятаюць дзяўчатаам косы. Дзяўчата ўюць хлопцам вянкі. Дзе той, што распляце касу ёй, князёўне? Князь-бацька ўсё чакае сватоў з Полацка, з Друцка. І ў Літву б дачку аддаў, каб толькі за княжую кроў.

³⁵ Шаснащца летаў — у старадаўнай Русі выходзілі замуж нават у 12 гадоў.

Чаму яна, Дабранега, не чалядзінка? Ёй так хочацца салодкага грэху, хочацца, каб мужчына біўся за яе з другім мужчынам.

Ды не, не! Яна — князёуна! Усе яе бабкі і дзяды — род па кудзелі і род па мячы — усе з княжацкай крывёю ў жылах. Не знайдзеца жаніх — ісці ёй чарніцаю³⁶ ў святы манастыр. Не адна князёуна патухла за глухімі манастырскімі сценамі, як свечка... Злітуйся, божа, не карай, бо не хочацца Дабранезе быць чарніцай, богавай нявестай. Хоча яна нарадзіць сына, а потым дачку. Дзе ж ты, нарачоны лёсам?

Надышлі доўгачаканыя каляды. Ад каляд сонца паварочвае на лета, а за доўгую зіму голад па сонцу грызе чалавечую душу.

Калядныя святы пачаліся куццёю. Старанна мыліся ў лазні, пасля заходу сонца селі за стол, які стаяў у куце трапезнай. На голыя дошкі паслалі сена, закрылі сена белым абрусам, на абрус паставілі куццю з грэчкі і ячменю і мядовую сыту.

Князь Рагвалод радасным вокам глянуў на сваю княгіню, на дачку, на ўсіх дамачадцаў, даў усім куццю з сытою, павіншаваў жывых з божым святам, успомніў нябожчыкаў, з вялізной драўлянай лыжкі сыпніў куццю ў кут — пачаставаў снежнавалосага Зюзю, бога маразой. Усе загукалі: «Дзяды, дзяды, ідзіце куццю есці!»

Дабранега, накінуўшы на плечы кажушок, выбегла на цёмны двор, палахліва азіраючыся, паставіла гліняную міску з куццёю ля глухой сцяны церама. Зоркі глядзелі з неба, як нечыя сумныя вочы. Раптам хруст снегу пачуўся ўдалечыні. Аж горача зрабілася. Гэта дзяды ідуць з краіны мёртвых куццю есці. Дзед Судзіслаў, якога ўгры³⁷ забілі, дзед Васілёк, што ўтапіўся ў Бярэзіне. Усё бліжэй і бліжэй снежны хруст... Ужо быццам лёгкія крокі чутны... Дабранега стрымгалоў ірванулася ў церам, на дубовы засоў зачыніла дзвёры.

Князь Рагвалод запусціў руку пад абрус, выцягнуў з-пад яго пучок сена, уважліва разглядаў, круціў у пальцах кожную сяннінку, задаволена сказаў:

— Добры лён зародзіць.

А потым шумнай гурбою вываліся на двор, пільнымі вачамі ўзіраліся ў наваколле. Шмат сцежак пратоптана на двары — багатая грэчка вырасце. Шмат зорак у небе — добра жывёла расплодзіцца. Густая шэртань на галінках лягла — ад яблыкаў, ад ігруш дрэвы да самай зямлі прыгнуцца.

Дабранега з чалядзінкаю Кулінай, бо адной было боязна, забегла за церам, прыслухоўвалася — з якога боку сабакі брэштуць. Але сабакі

³⁶ Чарніца — манашка.

³⁷ Угры — венгры.

чамусыці маўчалі, пэўна, спалі, і нельга было даведацца, адкуль жаніх прыедзе. Тады дзяўчата, хаваючыся ад чужога вока, прыгінаючыся, пачалі бегаць пад вонкнамі чорных курных хат, у якіх жыла чэлядзь надворная. Вострае вуха і чуйнае сэрца патрэбны ў такой справе. Кожная дзяўчына радуецца, калі пачуе, што ў хаце кажуць позняму госцю: «Ну ідзі, ідзі, браце, досьць сядзець». Значыць, і яна не заседзіцца, выйдзе неўзабаве замуж. Адчайваецца дзяўчына, калі чуе, што госця ўпрошваюць яшчэ пасядзець. І зусім жудасна, калі гавораць у хаце пра дошкі, свечкі і папа — смерць, як ні круціся, падкосіць.

Але ў гэты вечар нічога не пачулі Дабранега з Кулінаю. Вецер свістаў, лес шумеў, сэрцы ад хвалявання моцна тахкалі.

Сумная вярталася Дабранега ў церам. Ішла паволі, у глыбокім одуме, нават забылася, што трэба дзядоў баяцца. Ды хто сказаў, што трэба баяцца дзядоў? Дзед Судзіслаў, як памятае Дабранега, такі добры, такі ласкавы быў з ёй, унучкаю. Аднойчы зайчыка ў лесе злавіў, прынёс у паходным шаломе.

— Ідзі спаць, — строга сказала Дабранега Куліне.

Чалядзіна пакланілася князёўне, бяспечна знікла. Гэтае смердава племя жыве непрыкметна і бяспечна, як мышы, як ніцая трава пры дарозе. «Няўжо яна гэтаксама, як я, можа какаць, чакаць, хвалявацца?» — падумала пра Куліну Дабранега.

Раптам у цемры забрахаў сабака. Колікі іх брэша заўсёды! Цэляя гайнія сабак носіцца па сядзібе. Але ж сёння быў асаблівы дзень, асаблівая ноч, зараз гэты брэх быў святым знакам, сігналам — рыхтуйся, дзяўчая душа, наступае твой запаветны міг.

Дабранега напачатку падумала, што ёй падалося. Але зноў азвайся сабака. Брахаў, мяркуючы па тонкім вісклявым голасе, зусім маленъкі сабачка, шчанюк.

Дабранега адчула, як усё цела, ад кончыкаў пальцаў ног да вачэй і вушэй, затапляе трывожная і ў той жа час шчымліва-салодкая хваля. Такога з ёю яшчэ не было. Князёўна зняможана прыхілілася, прыпала да марозлівай дубовай сцяны церама і ўсё глядзела, глядзела ў той бок, адкуль павінен быў прыйсці яе лёс.

Цішыня павісла над Княжым сяльцом, над усім светам. Здавалася, зверху, з неба, чулася трымценне зорак. Палахлівая мыш востранькімі зубамі асцярожна, як спрабуючы, тачыла дрэва. Цішыня была глыбокая, як калодзеж, як дзяўчочы сум.

Няўжо не было ніякага сабачкі? Няўжо зноў цэлы сонцаварот чакаць, таемна плакаць? Няўжо не будзе белага вэлюму, а будзе чорны клабук³⁸ манашкі?

Тупат пачуцься з цемры. Зафыркалі коні. Зазвінелі цуглі. Нехта сказаў ціха і радасна, з палёгкаю:

— Прыехалі.

У Дабранегі як бы хто падрэзаў ногі. Яна ўпала ў снег і страціла прытомнасць.

Ачуняла ў сваёй святаіцы. Заплаканая маці-княтіня націрала ёй скроні нейкім смуродлівым пякучым зеллем. Князь Рагвалод у разгубленасці стаяў каля ложка. Перапалоханыя чалядніцы бязладным роем снавалі ўзад-уперад: прыносілі цёплую ваду, прымочки, прыпаркі. Адна з іх трymалася за чырвоную шчаку, пэўна, маці-княгіня адваяла на ёй душу, а рука ў княгіні цяжкая.

— Дзе ён? — адразу ж запыталася Дабранега.

— Хто? — не здагадалася, чамусыці спалохалася маці. Яна, калі палохаецца, робіцца надзіва непрыгожай.

— Ён... — знясілена прашаптала Дабранега, і князь Рагвалод зразумеў дачку.

— Гукніце кукеінскіх вояў, — загадаў князь чаляднікам.

Увайшлі воі. Адзін высокі, сінявокі, з чэрмнымі валасамі, другі ніжэйшы, бялявы. Ужо не было на іх паходнага даспеху, твары былі свежыя, вымытыя, але ўсё роўна пахла ад іх снегам, дымам, дарогай.

— Як клічуць вас, воі? — прыбuzняўшыся на локаць, запыталася Дабранега.

— Я — Халадок, — весела адказаў чэрмнавалосы. — Ён — Грыкша. Занядужала, князёўна? Ад нашага гаспадара, ад князя Вячкі Барысавіча, што трymае сталец у Кукейносе на дзвінскім парубежжы, паклон табе, князёўна Дабранега, паклон тваім бацькам-князям. Слава князёў свіслацкіх дакацілася да Кукейноса. Меч моцны плячом, а плячо ў князёў свіслацкіх, як мы чулі і ведаем, заўёды было моцнае. За зямлю полацкую, за веру дзядоў нашых непарушна стаяць яны на паўдзённых межах, як мы, людзі Кукейноса, стаім на заходзе.

Пры гэтых словах князь Рагвалод Свіслацкі паружавеў ад задавальнення, заўsmіхаўся, раздзымуў сівяя вусы. Любіў ён сечу, любіў хмелъны мёд, а яшчэ любіў слова мяккае, ліслівае.

— Бяросту мы прывезлі ад князя Вячкі, — гаварыў далей Халадок, і вочы былі вясёлыя, бліскучыя. — Нізка кланяеца ён тваім бацькам, — тут воі пакланіліся ў пояс, — і просіць іх, каб дазволілі яму

³⁸ Клабук — галаўны ўбор манаҳау.

злюб³⁹ з табою ўзяць, князёўна. Калі будзе тваіх бацькоў і твая згода, то наш князь на вадохрышча⁴⁰ сватоў прышле. Сам ён зараз у Полацку, з вялікім князем Уладзімірам перамовы вядзе.

Халадок змоўк, і ў святліцы наступіла цішыня. Усе глядзелі на Дабранегу. А ў Дабранегі душа спявала, вочы свяціліся, нейкі салодкі невядомы голас клікаў яе. Толькі яна чула гэты голас, яна адна.

— Я ведаю князя Вячку, — сказаў Рагвалод Свіслацкі. — І бацьку ягонага, вялікага князя полацкага Барыса Давыдавіча ведаў. Моцнае племя. Добрае семя. Але скажы мне,вой, — дзе жонка князя Вячкі, княгіня Звеніслава?

— Бог паклікаў яе, — ціха прамовіў Халадок. — Памерла княгіня Звеніслава, пакінуўшы ў скрусе князя і дочачку Соф'ю. Пяць сонцеваротай малады князь сэрца і вусны смутку аддаваў, на белы свет глядзеў без усмешкі. Але жывому — жыць, сонцу — свяціць, дрэву — расці, сэрцу — спадзявацца. І таму князь Вячаслав Барысавіч, ці Вячка, як кліча яго ўвесь люд кукейноскі, павесялеўшы сэрцам, глянуў, нібы малады голуб, нібы месяц ясны, у ваш бок. За гарамі, за лясамі, казалі нам, што ў вас ёсць галубіца. Дык ці нельга злучыць нашых галубкоў? Колькі б ад іх было галубочкаў, белых, залатых, алмазных! Як будзе ваша згода, князь Вячка гатоў святы крыж цалаваць на сыноўню вернасць вашаму дому, на вернасць, да сырой зямлі і дубовай труны, князёўне Дабранезе. Рашай князь Рагвалод Свіслацкі. А пакуль прымі падарунак ад слайнага горада Кукейноса. Наша мора бурштынам плача. І шле табе князь Вячка бурштын — марскія слёзы. Грыкша, нясі бурштын.

Грыкша прынёс у святліцу вялікі скураны мех, развязаў яго, высыпаў каля ног Рагвалода Свіслацкага і княгіні Мар'і цэлую гару бурштыну. Усе анямелі ад захаплення і здзіўлення. Жоўта-карыйчневай прамяністай вільгаццю мякка ўдарыла ў вочы. Быў тут і мядовы колер, і чырванавата-буры, і агністы, як восеніськае кляновае лісце. Бурштын зіхацеў, пераліваўся самымі нечаканымі адценнямі, лавіў дзённае свято і хаваў яго ў самую сваю глыбіню. Не холад, не падводны сум выпраменіваў бурштын. Цеплыня смалы, што бліскучым жывым ручайком цячэ па разамлелай ад сонца хваёвай кары, была ў ім.

Дабранега асцярожна ўзяла круглу ружова-залацістую гарошыну, паднесла да вачэй. Унутры празрыстай гарошыны, у самай сарцавіне, быў навекі замураваны зялёны вусаценькі жучок.

³⁹ Злюб — шлюб.

⁴⁰ Вадохрышча — царкоўнае свята.

Нават падалося, таемна блішчыць ягонае вочка — малюсенькая кропелька, іскрынка сонечнага свята, якое ззяла над зямлёй яшчэ да сусветнага патопу. Колькі людскіх пакаленняў знікла, згарэла ў полымі часу, а маленъкі жучок, скаваўшыся ў кавалак бурштыну, глядзіць адтуль на людзей і як бы нешта хocha сказаць ім.

«Багата жывуць у Кукеіносе», — думаў князь Рагвалод Свіслацкі, не адрываючы вачэй ад іскрыстага бурштыну. І хоць не жадаў, бачылася яму пясчаная нішчымная зямля свайго княства, незадаволеная хітрыя баяры, якія ўсё часцей шэпчуцца аб нечым за спінаю, абдзёртая дружына, якую можна трymаць у паслушэнстве толькі віном і мясам.

— Я ведаю князя Вячку. І бацьку ягонага, вялікага князя полацкага Барыса Давыдавіча, ведаў,— пасля нядоўгага роздуму паўтарыў князь Рагвалод слова, якія ўсе ўжо чулі. Усе хацелі пачуць новыя слова, і князь цвёрдым голасам сказаў іх:

— Аб табе, дачка мая, думаю. Аб тваім шчасці клапачуся. Хочаш за князя Вячку? Хочаш быць княгінай Кукеіноса?

Усе позіркі скіраваліся на Дабранегу. Кукеіноскія воі затаілі дыханне. У князёўны горача ўспыхнулі шчокі. Яна ўспомніла, як сярдзіта і сумна шуміць зімовы начны вецер, як хутка коцяцца дні. Яна зноў глянула на ружова-залацістую гарошыну. Вусаценъкі зялёны жучок вечным сном спаў унутры гарошыны. І была гэта гарошына прыгожай бліскучай турмой.

— Хачу за князя Вячку, — дрыготкім голасам сказала Дабранега і стала перад бацькам і маці на калені. Княгіня Мар'я ўсхліпнула, аксамітным рукавом змахнула з вачэй слязу. Рагвалод Свіслацкі радасна і шырока, нібы зерне ў раллю кінуў, перахрысціў дачку.

— Вось вам маё слова, воі,— урачыста абвясціў ён Халадку і Грыкшу. — Князёўна Дабранега згодна ўзяць з люб з вашым князем. Я і княгіня Мар'я даем ёй сваё бацькоўскае благаславенне. Усё ў волі божай. Амінь.

Слова было сказана. Усе з палёгкай уздыхнулі, як камень з плячэй звалілі. Дабранега, апусціўшы русую касу, ўсё яшчэ стаяла на каленях. Чалядніцы, перахапіўшы нецярплівы позірк свайго князя, таропка збіralі ў мех бурштын. Князь Рагвалод весела паляптаў Халадка па плячы:

— Я шчодра цябе ўзнагароджу. Князі свіслацкія ніколі не забываюць сяброў.

— Будзь, князь, здаровы, як лёд калядовы, — пакланіўся Халадок.

Радасць, вялікая лепасць прыйшла ў Княжае сяльцу. Радаваўся князь Рагвалод Свіслацкі з княгінёю Мар'яй, радаваліся баяры, дружыннікі, чэлядзь надворная, смерды з вакольных селішчаў. Усе казалі, хоць амаль ніхто не бачыў на ўласныя вочы князя Вячку, што дужа добра га, надзвычай знакамітага зяця знайшоў сабе Рагвалод Свіслацкі, што дасць Вячку за Дабранегу багатае вена⁴¹.

У княжацкім цераме да глыбокай ночы ігралі музыкі, служкі ледзь паспявалі ўскрываць запячатаныя сургучом амфары з віном, на вялізных ражнах смажыліся цяляты, бараны, дзікі, зайцы. Усё выпівалася, усё з'ядалася, і зноў застолле пачыналася. Даўно не было так шумна і весела ў Княжым сяльцы.

Шчасцем ззялі вочы ў Дабранегі. Са срэбным вяночкам на галаве, у сукенцы з празрыстай светлай кімкі⁴², яна падлівала і падлівала віно і мёд у кубкі Халадку і Грыкшу, пыталася:

— А ці прыгожы ваш князь?

— Наш князь — камяк чыстага золата, — ганарліва і весела адказваў Халадок. — Наш князь як алеń хутканогі. Ляціць на гарачым кані, і пушча яму ў пояс кланяеца. Затрубіць у паляўнічы рог, і лісце з дрэў валіцца.

— А ці прыгожы Кукеінос?

— Святы Рубон у нас цячэ — Дзвіна. Лясы ў нас бязмежныя. Лугі аксамітныя. У нас вясною столькі птушак спявае, колькі кропель у самага густога дажджу.

— А неба ў вас якое? — дапытвалася Дабранега.

— Неба ў нас не вышэйшае, не прыгажэйшае, але не такое, як ва ўсіх, — мядовай рэчкаю разліваўся Халадок, — неба ў нас як блакітнае шкло з твайго бранзалета, князёўна. Неба ў нас...

— У нас дажджы часта ідуць, — ублытаўся раптам ў гаворку Грыкша. Халадок няўцягна зірнуў на яго, ды так і застаўся з раскрытым ротам. Зблісі думкі ў Халадка. Дабранега да слёз на вачах рассміялася.

— Якія дажджы? — нарэшце ачомаўся Халадок. — Ты што вярзеш, Грыкша? Ну, няхай сабе ідуць. Божы дожджык зямлі патрэбен. Але навошта пра гэта князёўне казаць?

— Не баюся я дажджу, воі, — наліла мёду ў срэбныя кубкі Дабранега. — Сама ў дождж нарадзілася.

— Ці не зашмат ты, Грыкша, зубамі звоніш? — не сунімаўся пакрыўданы Халадок, хоць Грыкша не вымавіў болей ні слова.

⁴¹ Вена — выкуп за нявестьу.

⁴² Кімка — тканіна з Візантыі.

Надвячоркам прымчаў на ўзмыленым кані ў Княжае сяльцу старшы конюх Канопліч, грымнуўся на калені перад церамам, скінуў у снег шапку, закрычаў-загаласіў:

— Бяда, княжа! Бяда вялікая!

Сівая барада Канопліча была ў крыва і з левага боку нібы трохі выскубаная.

Рагвалод Свіслацкі борзда выкаціўся з-за хмельнага стала, выбег на двор у белай кужэльнай кашулі, грозна стаў з абвіслым жыватом над конюхам.

— Бяда! — зашываў вочы ў зямлю, баяўся глянцуць на князя Канопліч. — Пустэльнік з нары вылез. Смердаў, чэрнь узбунтаваў. Усім тайны знак паказвае, вядзе натоўп вялікі сюды.

— Які тайны знак? — трасянуў старшага конюха за бараду князь.

— На левым плечуку ёсць у пустэльніка вялікая карычневая пляма, што зарасла сівым воласам. Ён кажа смердам, што гэта знак Перуна і што быў яму, пустэльніку, у самую поўнач голас патаемны. З неба прагрымеў голас, абвязціў, што праз сядміцу сканчэнне свету настане, пойдзе вада на цвердзь зямную, рыбы марскія, гадзюкі балотныя ў хаты да людзей заплывуць, выї людзям перагрызуць. Неба рухне, і будзе канец жывому.

Канопліч нарэшце адважыўся глянцуць на князя, зачэрпнуў у жменю снегу, выщер ім кроў з барады.

— Гавары, сабака! — нецярпліва тыцніў яго вастраносым саф'янавым ботам князь.

— Кажуць, у пустэльніка гэтага з рота агонь вырываецца, — прыцішваючы голас, палахліва глянуй на Рагвалода Свіслацкага старшы конюх.

— Агонь? — здзівіўся князь. — Які агонь?

— Чырвоны. Пякучы. З іскрамі.

Пры гэтых словах Канопліча Рагвалод Свіслацкі пабляднεў, разгублена глянуй на сваіх баяр, на Халадка з Грыкшам, што стаялі побач. Хмель адразу пакінуй яго. А як добра б было сядзець зараз за шырокім вясёлым сталом, піць мёд са сватамі!

— Ты сам бачыў агонь? — нахіліўся ён да конюха, зноў намерваючыся трасянуць яго за бараду.

— На свае вочы. Іскры з рота роем ляцяць. Смерды аж шалеюць. Зараз усім скопам пайшлі на Стары курган. Пустэльнік усіх павёў.

— Што ім рабіць на Старым кургане? — недаўменна азірнуўся, як бы просячы дапамогі і падказкі, Рагвалод Свіслацкі. Але ўсе маўчалі, і князь, зноў ударыўшы конюха, закрычаў:

— Трубіце ў трубы! Склікайце дружыну!

А тым часам людскі чорны вір захліснуў Стары курган, што спрадвеку паныла стаяў за два попрышчы ад Княжага сяльца. Некалі тут было паганскае капішча, ды яшчэ дзед Рагволада Свісласцкага пасек, спаліў драўляных ідалаў-балванаў, а вешчуной, якія служылі гэтым ідалам, зялёнай дзеразою іх апляталі, загадаў утапіць у балоце. Летам і вясною тут было зелёна, вецер, налятаючы са Свіслачы, кучаравіў маладзенъкія бярозкі. Увосень жа і асабліва зімою нейкая нуда, нейкая трывога навісала над Старым курганам, і ніхто з навакольных смердаў не адважваўся ўзысці на яго, бо раптоўна падкошваліся ногі, вочы пачыналі слязіщу, сэрца білася, як верабей у цянётах. Толькі ваўкі гулялі, вылі тут. І зараз, убачыўши на сіняватым снезе ланцуг глыбокіх ваўчыных слядоў, смерды ў вялікім жаху спыніліся, пачалі хрысціцца, крок за крокам падаваща назад, нібы дзьмуў у твары моцны вецер, які нельга было трываць.

— Чую Перуна! — пранізліва ўсклікнуў пустэльнік і, выпусціўши з рота клубок іскраў, адважна ўзышоў на самую вяршыню Старога кургана, сеў проста ў снег. Быў пустэльнік, як звычайна, босы, абкручены звярынымі шкурамі. Грыва сіва-шэрых валасоў стаўбуном устала пад парывам ветру. Пустэльнік сарваў з рукі драцяны бранзалет, высока ўзняў яго над сабою, натхнёна бліскаючы ярка-сінімі вачамі, закрычаў знямеламу натоўпу:

— Кажа Пярун: вазьміце сваё! Кажа Пярун: нікчэмныя рабы, станьце ўладарамі! О, громабойца ўсясьльны! Дыханне тваё праліваецца на ўсё жывое, як вільгаць нябесная на сухую траву.

Пустэльнік адным рыўком, як паранены тур, ускочыў са снегу, уладна загадаў усім:

— Збрайце сухое ламачча, вецце, карчы! Людзі, старыя і дзеци, рынуліся ва ўсе бакі, пачалі ламаць хмыз, выдзіраць з зямлі струхлелыя пні, і праз кароткі час на самай вяршыні Старога кургана грувасцілася цэлая гара дроў.

Пустэльнік чэкнуў крэсівам аб крэмень, але іскра не выбівалася. Тады ён шырока, аж пасінелі, надзымуў шчокі, рэзка выдыхнуў, і лук агністых іскраў вылецеў у яго з рота. І адразу ж запалаў касцёр. Людзі пападалі на калені. Жанчына ў чорным кожусе забілася-заторгалася ў істэрцы.

— Пярун! — завывёў натоўп.

Яны былі з розных весяў, з розных абшчын, яны ўпершыню сустрэліся, і сабраў іх у адзін кулак, зрабіў іх адзінай нястрымнай ракой незразумелы доўгавалосы страшны чалавек, які сядзеў на снезе перад яркім вогнішчам і вострым цвёрдым позіркам узіраўся ў

віхурлівае полымя, нешта шэпчучы. Жанчына ў чорным кажусе падпаўла да пустэльніка, пачала цалаваць ягоныя босья халодныя ногі. Ён нават не глянуў на яе, не схамянуўся. Здавалася, душа ягоная была зараз там, у полымі, курчилася разам з пасмамі чырвонага агню ў найвялікшай пакуце і ў найвялікшай асалодзе.

Чакалі, пакуль дагарыць касцёр. І вось ён знясілеў, патух, памёр, і тады пустэльнік чэпкімі бледнымі пальцамі з даўжэзнымі пазногіямі ўпіўся ў памякчэлую ад агню зямлю, пачаў ліхаманкава капаць яе. Так параненая ліса, ратуючыся ад смяротнай небяспекі, капае сабе нару.

Узбуджэнне натоўпу ўзрастала з кожным імгненнем. Усе неадрыўна глядзелі на вузкую спіну пустэльніка, на ягоныя рукі, што так і мільгалі, выграбаючы на белы снег жоўта-буры пясок. Вочы пустэльніку заліваў едкі пот, і ён моршчыўся, матаў галавою, нават вішчаў, але не спыняў свой занятак. Нарэшце задымілася ад поту спіна. Пустэльнік зняможана каўтнуў шырока раскрытым чорным ротам паветра, на нейкі міг перастаў капаць зямлю.

Стогн расчаравання пачуўся ў натоўпе. Усе так чакалі, так спадзяваліся, што вось зараз адбудзеца цуд, а цуду не было. Некаторыя нават заплакалі. Жанчыны высока ўзнімалі сваіх дзяцей, худых, брудных, і дзеці з усіх бакоў глядзелі на пустэльніка, і ў іхніх вачах свяціўся нямы дакор.

— Цішэй! — раптам пранізліва закрычаў пустэльнік. — Цішэй! А іначай Пярун ператворыць вашы смакоўніцы ў сухія жэрдкі.

Ён прыклаўся вухам да зямлі, нешта доўга, уважліва слухаў, потым радасна, як дзіця, засмияўся, крыкнуў: «Ёсцы!» і зноў з яшчэ большай хуткасцю пачаў капаць зямлю. Натоўп як анямеў.

— Ёсцы! — аж заенчыў пустэльнік, ускочыў на ногі, узвіў над галавою, трymаючи ў абедзвюх руках, каменнью сякера. Яна пацямнела ад часу і цемры, бо не адно стагоддзе ляжала ў магіле невядомага, забытага людзьмі і богам воя. Пустэльнік выкапаў і чэррап гэтага воя. Адна з жанчын уздзела чэррап на доўгі кій, высока падняла над натоўпам.

— Перунова сякера! Перунова сякера! — зашумеў, захваляваўся натоўп. — Баявая сякера продкаў!

Вочы ў людзей ззялі шчасцем, твары ў адзін міг памаладзелі. Каменная сякера, якую выкапаў пустэльнік, усіх надзяліла сілай.

— Вядзі нас, памрэм за цябе! — загукаў, завыву натоўп.

Людзі хлынулі са Старога кургана ўніз, і паперадзе ўсіх, пускаючы іскры з рота, прытанцоўваючы, размахваючы каменны

сякерай, лёгкімі нагамі ішоў пустэльнік, былы княжыч з Чарнігаўскай зямлі.

У Княжым сяльцы ўжо чакалі гэтую чорную раць. Рагвалод Свілацкі загадаў зачыніць вароты, дружыну і ўсю чэлядзь надворную, узбройшы, паставіў на вал. Чаляднікі без супынку палівалі вал вадою, пакуль не заблішчаў на ім голы слізкі лёд. Насупраць княжацкага церама на вялікім вогнішчы кіпяцілі ў чорных бронзавых катлах смалу.

Халадок з Грыкшам, надзеўшы баявыя даспехі, таксама сталі на вал. Дзыму парывісты вецер. Снежны лес тапырыўся зледзянелымі галінамі. Хмары варон, прадчуваючы крыававую сечу, з вэрхалам кіраваліся ў бок Княжага сяльца. Рагвалод Свілацкі паглядзеў на неспакойных крыйклівых варон, сказаў баярам:

— Замарац напала на смердаў. Ну, пачакайце, сырядцы, — мёрзлай зямлёю накармлю.

Вялізны шумны натоўп выліўся чорнай ракой на шырокую заснежаную лугавіну перад Княжым сяльцом. Смерды ішлі з дубінамі, віламі-трайчаткамі, косамі. Але большасць мела толькі голыя кулакі. Шмат было жанчын і дзячей.

Натоўп набліжаўся. Тады княжацкія дружыннікі пачалі біць смердаў з лукаў. Стрэлы ляцелі з тонкім свістам, упіваліся ў чорную людскую сцяну. Некалькі чалавек упала. Натоўп, нібы спатыкнуўшыся, прыпініўся.

— Што вам трэба, людзі ратайныя? — крыкнуў з вала сам князь Рагвалод Свілацкі.

Ён стаяў, закрыўшыся ад барады да пят вялізным чырвоным шчытом.

— Жытніцы адчыні! Жытніцы адчыні! — пагрозліва залямантаваў натоўп.

Камяні паляцелі ў князя. Адзін цяжка грукнуўся ў шчыт, і князь пахіснуўся.

— Адчыні жытніцы! — грымелла па ўсёй лугавіне. Тады князь узвёў лук, які падаў яму дружыннік, нацягнуў цециву і пусціў стралу, мецячы ў пустэльніка. Ды пустэльнік увільнуўся ад стралы, закрычаў, засмаяўся:

— Мяне жалезы не бяруць!

Смерды зноў пайшлі на прыступ, хаваючыся за шчытамі, зробленымі з дошак, але, страціўшы не адзін дзесятак людзей, адкаціліся ад вала. Прапрэзліва енчылі параненія. Галасілі жанчыны. У князя забіла аднаго воя — камень пацэліў у скронь.

І тут Рагвалод Свіслацкі схітраваў. Самыя галасіствы воі пачалі кричаць смердам з вала, што жытніцы будуць адчынены, толькі трэба дя я гэтага спачатку правесці перамовы. З Княжага сяльца на перамовы выйшлі Халадок з чатырма дружыннікамі. Ішлі бязбройныя, але Халадок схаваў пад карзно шастапёр — невялікую жалезную булаву з вострымі шыпамі. Смерды для перамоваў вылучылі таксама пяць чалавек, і паміж іх быў пустэльнік.

Сустрэліся за пяцьдзесят сажняў ад вала. Пустэльнік паклаў у снег сваю каменньюю сякеру, пускаючы з рота іскры, смела падышоў да Халадка.

— Ты хто? — запытаўся ў яго Халадок.

— Вяшчун. Сын Перуна, — не міргнуўшы вокам, адказаў пустэльнік.

— Чаму агонь у роце носіш?

— Як малы быў, кавалак сонца з'еў. Сонца ўва мне гарыць.

— А ці праўду кажуць, што ты адгадваеш, бачыш будучае?

— Праўду.

— Што ж з табою будзе заўтра?

— Заўтра я буду насіць залатыя порты⁴³ князя Рагвалода Свіслацкага.

— А што з табой будзе зараз?

— Зараз я саб'ю замок з княжацкай жытніцы І дам ім, — пустэльнік паказаў бледнай худой рукою на смердаў, — хлеб.

Тут Халадок выхапіў з-пад карзна шастапёр і з усяго маху ўдарыў пустэльніка па галаве. Пырснула цёплая кроў. Пустэльнік упаў, адразу адляцела душа.

Смерды анямелі ад нечаканасці і жаху. Той, каго яны лічылі ледзь не богам, хто выхваляўся сваёй несмяротнасцю, бездапаможна і квола ляжалі на снезе, як дохлая кошка. З рота ў пустэльніка выкаціўся вялікі арэх з прасвідрыванымі адтулінамі. Замест ядра ў арэху быў чырвоны вугольчык з вогнішчам. Халадок наступіў на вугольчык, расціснуў.

Убачыўшы, што пустэльніка больш няма, дружына князя Рагвалода Свіслацкага адчыніла вароты і з радасным ярасным крыкам урэзалася ўнатой смердаў. Смерды пабеглі хто куды, і мячы дружыннікаў зачырванеліся ад іхніх крыві. Знузнікі⁴⁴ некалькі попрышчаў гналіся за смердамі, калолі іх доўгімі дзідамі, тапталі коньмі. Вялікі стогн стаяў над Свіслаччу і Бярэзінак.

⁴³ Порты — адзенне.

⁴⁴ Знузнікі — коннікі.

Адзін са смердаў, ратуючыся ад знузніка, пачаў тачыцца, лезі і ў старую барсуковую нару. Ды яго выцягнулі за ногі. Ён абліваўся халодным потам, круглымі спалоханымі вачамі глядзеў на занесеную над сабою дзіду, але маўчаў, не прасіўся. Дзіда ўдарыла ў абсівераную худую выю, і смерд упаў у снег, захлынуўшыся крывёю. Гэта быў бацька Мірошкі Рацібор.

III

Стрый Якаў на маленьких саначках прывёз мёртвага Рацібара ў Гарэлую Весь. Правая рука, задубелая ад смерці і марозу, валачылася па зямлі, успорвала снег, нібы дубовае рала, якім аруць вясною. Настасся з галашэннем узяла гэтую руку, хацела пакласці яе мужу на грудзі, але рука цяжка баўтанулася, зноў упала ў снег.

Мірошкі, маленьki Дамажыр і Тэкля стаялі каля саначак, на якіх ляжаў бацька.

— Чаму ён не ўстае? — шэптам спыталася Тэкля. — Холадна ж ляжаць...

— Ён не ўстане, дочачка, — загаласіла Настасся. — Памёр бацька наш.

Разам з ёю заплакалі Тэкля і Дамажыр. Мірошкі пакуль што трываў, але нешта вельмі сумнае, вельмі халоднае распрострвала крылы ўнутры яго, там, дзе б'еца сэрца. Зрабілася цяжка дыхаць. Ногі падкошваліся. «Гэта дзікая віра ўзяла бацьку, — думаў Мірошкі. — Яна хацела скапіць мяне, ды я ўцёк — у мяне ногі маладзейшыя. Няўжо ніколі больш не будзе бацькі?»

Тут слёзы ручаём пакаціліся ў яго з вачэй. Ён плакаў і ўспамінаў, як аднойчы, даўным-даўно, грымела жудасная навальніца. Пярун страляў з вогненнага лука, дрэвы над чорнай успененай Свіслаччу трашчалі, пераломваліся ў камлях; дробнае птаства, падхопленае бурай, каменем падала ўніз, разбівалася аб дрэвы, аб зямлю. Тады бацька з Мірошкамі скаваліся ў вялікую яму, выкапаную на стромым беразе ракі. Жоўты вільготны пясок цёк з краёў ямы, пакрысе засыпаў ногі, і калі скончылася нарэшце грукатанне грому і ацих дождж, ногі ў іх былі па калена ў пяску. Бацька, моцна прытуліўшы да грудзей, нёс тады Мірошку дадому, і Мірошкі чуў, як тахкае, б'еца бацькава сэрца. «Так-так-так...» — далятала з бацькавых грудзей.

Мірошкі стаў на калені, прыклаў вуха, пачаў, стаіўшы дыханне, слухаць там, дзе павінна было жыць сэрца. Але глухой цішынёй поўніліся бацькавы грудзі, і хлопчык, канчатковая ўсё зразумеўшы, горка заплакаў.

У Гарэлай Весі не было свайго папа. Раней пры розных патрэбах прыязджаў з Княжага сяльца айцец Сямён у парчовай, тканай золатам рызе, але свежай крывёю было адрэзана Княжкае сяльцо ад селішчаў смердаў, і Рацібора, не адпываючы, аддалі сырой зямлі. Пахавалі яго на ялані⁴⁵, там, дзе ўжо былі магілы абшчыннікаў з Гарэлай Весі. Зрэзалі лапатамі дзірван, паклалі Рацібора на пясок, галавою на захад, туды, куды спяшаецца сонца. Каля правага пляча пакінулі нябожчыку жалезны нож, каля левага сцягна — крэсіва і кавалкі крэменю. У нагах паставілі гліняны гаршчок з гарохам і жытам. Насыпалі над Раціборам сажань мёрзлага пяску, і ўсё, як і не было ў Мірошкі бацькі.

Цяжкае жыщё пачалося ў Настассі. Трэба было без карміцеля ўзнімаць на ногі троє малых дзяцей. Добра яшчэ, што Якаў дапамагаў, дый Мірошкі з кожным днём усё больш уцягваўся ў працу, якой у тых, хто жыве з зямлі, ніколі не пераводзіцца. Зімой, пакуль зямля адпачывае, чакаючы новага насення, заняту таксама хапае. Смерды гнуць палацы, дуті, абады, рыхтуюць восі, аглоблі. З дрэва робяць вёдры, крукі, граблі, карцы, міскі, пакрываючы ўсё гэта прыгожай разъбою. Ідуць на замёрзлыя рэкі і азёры і, грукаючы па лёдзе дубовымі доўбнямі, глушаць рыбу. Палуюць на тураў, ласёў, дзікоў, барсукоў, зайцоў...

Чалавек як бы растворяеца ў кругабезе няспынных дзён. Толькі зробіць адно, як навальваеца другое. Але на ўсёй Палацкай зямлі сонцеварот для смерда пачынаеца з калядаў. А там ён ужо цвёрда ведае, што ад калядаў да звеставання 12 сядміц, да Юр'я — 16, да Міколы — 20, да Купалы — 26 і да калядаў таксама 26 сядміц. Вось і ўвесь клубок часу, у які кароткай ніткай уплечена чалавечас жыщё.

Чалавек асабліва не задумваеца, дзеля чаго ён нарадзіўся на свет. Не ён першы, не ён апошні. Былі дзяды-прадзеды, будучы праўнукі. Гэтак жа сама, як людзі, нараджаюцца і праз нейкі час знікаюць назаўсёды пакаленні птушак, дрэў, грыбоў... Усё злучана, звязана, знідавана між сабою. Паспрабуй хоць карэнчык вырваць з гэтай бязмежнай величнай пушчы!

Але ж зімою ўсё-ткі болей выпадае вольнага часу. Зашуміць на некалькі дзён завея, замуруе пухкім снегам усе сцяжынкі, стрэльне ў камлях дрэў мароз-ядрэц, і збіваюцца людзі ў цесныя цёплія хаты, і які-небудзь хрышчаны ў Княжым сяльцы дзед з белай барадою, седзячы на печы, трymаючыся аслабелай рукою за «каня»⁴⁶, пачынае

⁴⁵ Ялань — мясная паляна.

⁴⁶ «Конь» — драўляны слуп, на якім мацаваліся палаткі.

баіць пра рай і пекла, пра святых людзей, пра нябожчыкаў. Аж валасы ў слухачоў дыбам устаюць! Аж казытлівия мурашкі пад кашуляю бегаюць. А дзед гаворыць і гаворыць, зредку кашляючы ў сужі кулак, нібы сам ён відок⁴⁷ усіх гэтых жахаў і дзівосаў.

Мірошка ў такія часіны садзіўся на дубовую лаву падалей ад акна, сціскаўся ў камячок і, прагна ловячы кожнае слова, слухаў, слухаў... Гарэла сухая лучына пад задымленай столлю. Цень ад барадатага дзеда, вялізны і страшны, чарнеўся на сцяне, і калі дзед, кашляючы, падносіў кулак да рота, здавалася, нейкі вурдалак замахваецца на Мірошку цяжкай кіпцюрыстай лапай.

Што толькі не пачуў Мірошка! Ды асабліва ўразіў, апёк сэрца сказ пра тое, як багародзіца разам з архангелам Міхаілам спускалася ў пекла, каб глянуць на пакуты грэшнікаў. Там навекі зняволены тыя, хто не верыў у тройцу і багародзіцу, шанаваў паганскіх баю, парушаў хрэсную клятву, а таксама праклятыя бацькамі, блудніцы, людаеды, зладзеі. Адны вымушаны стаяць у вогненнай рацэ — хто па калені, хто па самую шию. Другія ляжаць у ложках, абвітых полыменем. Трэція падвешаны на жалезных дрэвах — за зуб, за язык, за тое, што мужчыны ад старонніх вачэй хаваюць. Вечны стогн, вечны крык стаіць у пекле. Незгасальны агонь гарыць там.

Ноччу Мірошка ўскрыкваў, усхопліваўся з палатак. Здавалася, што з усіх бакоў глядзяць на яго злавесныя вогненные вочы, што жахлівия кіпцюры і зубы цягнуцца да яго. Хацелася ўцякаць, бегчы ад гэтага страхоцца, але ногі былі як не свае — блыталіся ў нейкай даўжэзнай пякучай траве або засмоктвала іх агідная хлюпоткая багна. Падыходзіла маці з карцом халоднай вады, асцярожна катурхала сына за плячук. Мірошка прачынаўся, піў ваду, прасіў маці, каб пасядзела побач, і толькі тады сон браў яго ў абладу, зноў блукаў хлопчык па таямнічых чароўных сцежках, але былі яны ўжо добрыя, вясёлыя. Там гулялі рагманыя зайцы. Там валасатыя магутныя туры даверліва бралі Мірошку да сябе на спіну, і ён імчайся ў бясконцыя лясы, у лугі, што аж гарэлі ад яркіх кветак.

— Ты, брат, чаго крычыш уначы? — смяяўся раніцой Якаў. — Ты ўдзень ідзі ў пушчу, адкрыгчыся і ноччу будзеш спаць як у бога за пазухай.

Яны і сапраўды ішлі на Свіслач, у засыпаную снегам пушчу, і крычалі, галёкалі на ўсю моц маладых грудзей:

— Ого-го-го-го! Эге-ге-ге-гей!

⁴⁷ Відок — свěдка.

Бялюткі снег тонкімі струменьчыкамі зрывалася з калматых ялін. Перапалоханыя вавёрыцы імклівымі чародкамі ўцякалі па вяршалінах дрэй. Аднойчы пагрозна зарайло, гнеўна закрактала пад яловым вываратнем.

— Уцякайма, Мірошка! Мядзведзь прачнуўся! — весела закрычаў Якаў. Яны далі такой лататы, што аж вецер свістаў уувышу.

У час сваіх лясных блуканняў патрапілі Якаў з Мірошкам на паганскае капішча. У цэнтры круглай лясной паланы стаяў высокі, амаль у трох сажні ростам, дубовы бог (папы завуць яго ідалам), упрыгожаны рознакаляровымі стужкамі, пацеркамі з жалудоў, арэхамі і сушаных ягад. Наўкол галоўнага бога, па круге, стаялі маленъкія бажаняты. Іх было, як падлічыў Якаў, дванаццаць, столькі, колькі ў сонцеварце чартогаў — месяцаў.

Да капішча з усіх бакоў лесу былі густа пратаптаны сцежкі. Снег з балвана і балванчыкаў быў старанна змечены.

— Ходзяць сюды людзі,— сказаў Якаў.— І твая маці ходзіць.

«Дык вось які ты, лясны бог», — думаў Мірошка, асцярожна падыходзячы да галоўнага ідала, узіраючыся ў цёмныя, груба высечаныя з дрэва рысы загадкавага суровага твару. У ідала не было ні ног, ні рук — толькі галава на тоўстым дубовым камлі. «Тут моліцца мая маці, суседка Праскоўя. Сюды пад покрываю цемры, каб ніхто не зауважыў, прыходзяць, пракрадваюцца людзі з усіх вакольных абшчын. Чым ты вабіш іх, лясны бог? Што даеш? Цябе б даўно пасеклі на дробненькія кавалкі і спалі князь з папом, каб толькі знайшлі. Скажы, лясны бог, як жыве на тым свеце мой бацька Рацібор? Ці добра яму там? Ці ўспамінае ён мяне?»

Якаў, відно па ўсяму, таксама быў усхвалівани нечаканай сустрэчай з лясным богам. Зняў шапку, стаяў, маўчаў, глядзеў на цемнатварага дубовага ідала.

Раптам прамень сонца, прабіўшы снегавыя хмары, упаў на твар ідалу. І адбыўся цуд — ярка і весела зазяялі, засвяціліся, як у жывога чалавека, очы ў ідала. Мірошка з Якавам так і здрэнцвелі, застылі, не дыхаючы.

Яны маглі паклясціся на крыжы, што за імгненне да гэтага ў ідала не было ніякіх вачэй, твар быў цёмны, плоскі, мёртвы, сляпы. І раптам — гэтыя очы! Сонечныя промні, як залатыя ніткі, затрапятаўся на шчоках у ідала. Здавалася, ён адначасова і смяеца, і плача.

Схавалася за хмары сонца, патух прамень, ідал зноў зрабіўся ідалам — нерухомым цёмным мёртвым кавалкам дрэва.

— Што гэта было? — беручы Якава за руку, спалохана прашаптая Мірошка.

— Вочы... Вочы глядзелі на нас, — ціхім голасам адказаў Якаў.

— А дзе яны зараз?

— Бог іх заплюшчыў. Ён убачыў нас, прывітаў і зноў заплюшчыў вочы. Ён не хocha дужа доўга глядзець на людзей, бо людзі здрадзілі яму, памянялі яго на грэчаскага бoga, якога салодкім дымам з кадзільніяў абкурваюць папы. Пойдзем адсюль, Мірошка.

Яны асцярожна па адной са сцяжынак, каб не пакідаць лішніх слядоў, пайшлі па зімовым лесе, і Мірошка ўсё бачыў перад сабой таямнічыя яркія вочы. Яны глядзелі на яго са снегу, з ѿмна-зялённых яловых галінак, з неба, нават са спіны Якава, што ішоў паперадзе.

«Што гэта было? — думаў, пакутаваў Мірошка. — Чаму маўчиць Якаў? Ён жа так любіць пра ўсё расказваць, ўсё растлумачыць, павучыць, дзе трэба і не трэба».

Якаў і праўда ведаў, што гэта было такое. На месцы вачэй у ідала былі ўвабіты два маленкія каменьчики. Іх прывезлі дужа здалёку, з цёплаға мора, да якога хіба толькі птушкі далётваюць. Ажно лашт⁴⁸ мёду і воску аддалі за іх купцам людзі з берагоў Свіслачы і Бярэзіны. Якаў ведаў пра гэта, ды чамусыці не захацеў расказваць Мірошку — хай помніцца хлопцу не камяні, а вочы, жывыя, няспечэрна-бліскучыя.

А зіма ўсё болей выхалоджвала зямлю і пушчу. Потым паваліў снег, ды такі густы, такі спорны, што за некалькі дзён Свіслач замяло па самыя берагі. Гарэлай Весь згубілася пад снегам, толькі нячастыя дымы, як звярыныя хвасты, павольна кальхаліся ў сталым небе.

Ямы, у якіх хаваюць зерне, замуравала, да іх цяжка, амаль немагчыма было прашибіцца, і голад рэзаў жываты. Звяры і птушкі некуды зніклі — ці то пахаваліся ад лютай зімы, ці то перабеглі і пераляцелі ў больш бяспечнае месца. Паляўнічыя вярталіся з ціхай пушчы з туламі, поўнымі стрэл, з рогвіщамі, якія так ні разу і не ўпіліся ў цёплы звярыны бок. У сілкі, у пасткі, у звярыныя ямы траплялі толькі снег і леташняе мёрзлае лісце.

У асабліва лютую марозную ноч на небе ўспыхнуў вялікі срабрыста-белы крыж. Ён пагрозліва ззяў над зямлём. Усе прачнуліся ў Гарэлай Весі — старыя і малыя. Усе са страхам глядзелі ў ледзянную вышыню, чакалі канца свету.

Назаўтра чорная нітака людзей пацягнулася з Гарэлай Весі ў Княжае сяльцу. Ішлі з уздыханнем і плачам, пакорліва. Слёзы на

⁴⁸ Лашт — тона.

вачах у жанчын камяnelі, ператвараліся ў бліскучыя халодныя гарошыны.

Рагвалод Свіслецкі сустрэу змарнельых смердаў мірам і ласковым словам, як бацька сустракае сваіх блудных дзяцей.

— Князь-хрысталалюбец, князь-міласэрнік, дай хлеба, — зняў шапкі, бухнуўся ў шорсткі снег натоўп. — У вачах цёмана... Дзецы пухнуць... Хоць на конскім хвасце вешайся...

— А вы парэжце сваіх коней і ешце іх, — сыта зарагатаў з вала старшы канюшы Канопліч, які не забыўся, як гэтывя ціхмянныя авечкі нядайна па валасіне выдзіралі яму бараду.

— Не тое кажаш, раб, — сярдзіта глянуў на Канопліча Рагвалод Свіслецкі. — Што смерд без каня? Хмара без неба. Дзъмухне вецер — і няма хмары. — I зноў павярнуўся да натоўпу, што безгалоса стаяў на каленях. — Сасновую кару ясцё?

— Ядзім, княжа. I мох ядзім...

— Дрэнна. Хрысціяне павінны есці божы хлеб, а не траву падножную. Я дам вам хлеба. Адчыню жытніцу. Сказана ў «Слове пра багатага і беднага Лазара»: «Ты ж, калі ўвойдзеш у палаты, калі ляжаши на ложа і паставяшь перад табой вялікую і поўную трапезу, тады ўспомні таго беднага, што блукае, як пёс, па вуліцах у змроку і брудзе і адтуль ідзе не на ложа, не да жонкі, а на саломе, быщам пёс, усю ноч вые».

— Дзякую табе ў ногі, князь-заступнік, — квола, бо не было сіл, загаманіў натоўп.

— Я дам вам хлеба, а вы майму агнішчаніну⁴⁹ Някрасу аддасцё зарэчны луг, на якім пасвілася абшчынная гавяды.

Падумалі смерды, што ўжо не першаму агнішчаніну аддаюць яны кавалак сваёй зямлі, ды не хапіла моцы пярэчыць, бо галодныя бліскайкі зіхцелі ўваччу, бо дзецы плакалі.

Княжы хлеб выратаваў Гарэлую Весь. Перабіліся, перакідаліся, перацярпелі, а там і зіма адпусціла, і сонейка пачало з неба ўсміхацца, і той, хто не памёр у маразы, ужо верыў, што неяк дажыве да вясны, да дня Барыса і Глеба, калі зерне ў раллю кідаюць, спываючы:

Святы Барыс ляды паліць,
Зямлю грэе, ячмень сее
З паўсявалачкі, з правай жменькі.
Кінеш рэдка — дасць бог густа.

⁴⁹ Агнішчанін — гаспадар пасекі, «агнішча», «княжы муж».

Ды рана радавалася Гарэлай Весь. Глыбокі снег, што заваліў яе перад гэтым, не толькі бяду і пакуту прынёс. Ён і вялікую ласку ёй зрабіў — адразаў ад усяго свету. У tym ліку і ад ворагаў, ад тацей-жывадзёраў, у якіх учэпістыйя рукі, ненаедныя жываты і злыя мячы. А толькі паменела снегу ў пушчы і на рэках, толькі змог войскі конь, не праваліўшыся ў снег па самы жывот, дабегчы да Гарэлай Весі, як прыйшла ў Свіслацкае княства дружына друцкіх князёў. Кажуць жа людзі: куды конь з капытом, туды і рак з кляшнёй.

Рагвалод Свіслацкі не чакаў такога пастпеху ад суседзяў. Сам ён у наезды хадзіў, калі зіма з ільдзінамі па рэках сплывала, калі снегу рабілася цесна на цёплай зямлі. Запёрся Рагвалод у Княжым сяльцы, дружыну на вал паставіў, чэлядзь узброіў — рашыў адсядзеца да лепшага часу. Штоноч маліўся богу ў царкве і дзядам-прадзедам сваім маліўся, на дапамогу клікаў. І думаў ці са злосцю, ці з адчаем: «Яны, дзяды-прадзеды, памерлі. Ім — добра. А тут яшчэ трэба будзе паміраць». Ставіў свечкі ўсім святым: і Ефрасінні Палацкай, і братам Барысу і Глебу, і Феадосію Пячэрскаму. Ды чамусыці нічога не лепшылася для князя.

Дручане палезлі былі на вал, але сустрэў іх Рагвалод стрэламі калёнімі, каменнямі-галышамі з камнястрэльнай машины, якую пасля бунту смердаў на двары паставіў, смалой і агнём. Крык і енк да неба далятаў.

Дручане, сэрбануўшы ліха, рассыпаліся, як таці, па ўсёй акрузе, пачалі рабаваць смердаў, не здýмаючы, аднак, алогі з Княжага сяльца, правільна рашыўшы, што не толькі смеласць гарады бярэ, — голад таксама бярэ. Сядзеў князь, як паранены вепр, за валам, глядзеў на дым і агонь, што паўсюдна небасхіл засланялі, і плакаць хацелася, бо гэта ягонае багацце, ягоная сіла дымам у неба ішлі, ворагу даставаліся.

Гарэлай Весь, ужо не першы раз на сваім вяку пабачыўшы разбой, рыхтавалася да новага разбою. Людзі заганялі жывёлу ў лес, у гушчар. Што ў каго было — зерне, добрае адзенне, посуд, золата і срэбра, — усё складвалі ў торбы, хавалі ў дуплах дрэў, у ямах.

Настасся з Мирошкам таксама нагрузіліся, подбегам пашыбавалі ў пушчу. Дамажыр з Тэкляю засталіся дома. І Якаў застаўся — нагу падламаў, за собалем на ловах⁵⁰ бегаючы.

— Хутчэй, сынок, хутчэй, — прыспешвала маці. Яны цятнулі санкі з хатнім скарбам, раз-пораз правальваючыся ў ліпкі адліжны снег. З-за Гримучага бору, адтуль, дзе было Княжае сяльцо, плылі

⁵⁰ Ловы — паляванне.

хмары чорнага дыму. Там грымеў і грымеў, аж захлынаўся, царкоўны звон.

— Што ж гэта дзеецца? — шаптала маці. — За што бяда такая?

Мірошку жудасць брала. Дрэнна, што няма побач стрыя Якава. З Якавам і страх меншы, і дарога карацейшая, і ўсе сцежкі лясныя ён ведае.

— Хутчэй, сынок, хутчэй, — адно толькі і казала маці.

Нарэшце яны знайшлі сваё дрэва з дуплом-хованкай. Кожная сям'я з Гарэлай Весі мела такое патаемнае дрэва. З дрэва папярэдне выкуруваюць трутным дымам пчол. Потым чысцяць, пашыраюць дупло, і лясны куфэрак гатовы.

— Адпачнем трохі, — калі ўсё было зроблена, сказала маці. Яны прыселі на саначкі, сцішыліся.

Маркотна шумела пушча. Дрэвы жылі прадчуваннем недалёкай вясны, і хоць замест бурлівага соку ў жылах дрэў быў яшчэ халодны лёд, і хоць карані іхня драмалі ў мёрзлай зямлі, як спруцяньельня чорныя вужакі, нешта змянілася ў дрэвах, і Мірошка адразу ж прыкметіў гэту перамену. Голос у дрэў зрабіўся мякчэйшы, весялейшы. Дрэвы глядзелі са сваёй недасяжнай вышыні на Мірошку і быццам пазнавалі яго, быццам усміхаліся яму.

«Эге-гэ-гэй, Мірошка, — чулася хлопчыку ў лясным гудзе, — ты яшчэ малы, зусім малы. Паглядзі, якія мы вялікія, тоўстыя, моцныя, як абраслі мы зялёным мохам, нібы воі Рагвалода Свіслацкага бародамі. Мы стаім сцяной. Мы нікога не прапусцім у пракаветны лясны гушчар — ногі перапляцем каранямі, вочы галінамі выб'ем. А ў тым гушчары залатая хатка стаіць. Срэбны дымок з меднага коміна ўецца. Там дзядок-лесавічок жыве. У яго вочки як бруsnічкі. У яго бровы — мяккі жоўты мох. А ў тых бровах залатыя пчолкі поўзаюць, варочаюцца. Яму вавёрыцы служаць, і куніцы, і ваўкі. Вожык дзядку-лесавічку на вострых іголках кіслыя лясныя яблыкі носіць. Адкусіць лесавік яблык, зморшчыцца, чхне, і адразу пацямненне, зашуміць, застогне пушчу. Совы закутугаюць. Пугачы заламантуюць. Гнілы зялёны туман па-над балотам павісне, і ў тым тумане, як прыгледзішся, нейкія людзі плаваюць. Руکі ў іх на грудзях складзены. Гэта — тапельцы, якіх узяло, засмактала балота. Не ідзі на балотны мох... Не ідзі на балотны мох...»

— Мірошка, — усклікнула маці. — Ты што — заснуў?

Яна трасянула сына за плячо. Мірошка борздзенька ўсхапіўся на ногі.

— Пойдзем, мамка, дадому, — папрасіўся Мірошка, бо яму чамусыці зрабілася дужа самотна, захацелася хутчэй пабачыць стрыя і

Дамажыра з Тэклай. Ён пацягнуў парожнія саначкі і ўсё глядзеў на агромністъя дрэвы, што сягалі ў нябесную бездань. «Хто гэта мне шаптаў? Чый голас я чуў? — пакутліва думаў ён. — Ці чула гэты голас маці?» Але ў маці не адважыўся папытацца — адразу прымусіць, як прыйдуць дадому, стаць на калені перад хатнім пранізлівавокім богам і маліцца.

— Дымам пахне, — раптам сказала маці і спынілася. Спыніўся і Мірошка з саначкамі.

Яны ўжо амаль дайшлі да Гарэлай Весі, трэба было толькі ўзняцца на парослы маладым хвойнікам узлобак.

— Не наш дым, — асцярожна ўцягнула паветра ў нос, прынюхалася маці. Мірошка здзівіўся: як гэта яна можа адрозніць, наш дым ці не? Дым заўсёды адноўкавы. Але маці, пабляднешы, звузіўши вочы, ступіла колькі кроکаў уперад і цяжка села праста ў снег.

— Авохці, Мірошка, — раптам сарвала з галавы цяжкую шэрратканую хустку маці, — няма нашай весі.

Мірошка, уздрыгнуўши, здзіўлена зірнуў на маці. Што яна кажа? Як гэта — няма? Весь — не лісцік з бярозы, не паляціць у неба.

Ён, не кідаючы саначак, жвава ўзбег, ускочыў на ўзлобак і анямеў. Не хаты суседзяў-абшчыннікаў убачыў ён, а вогнішчы. Замест хаты — вогнішча. І так скрэзь па ўсёй Гарэлай Весі. Слупы агню і дыму стаялі на месцы хат. Ён зірнуў туды, дзе заўсёды была, дзе павінна была быць іхняя хата, і ўбачыў вострыя чырвоныя касмылі агню. Ён распачна павярнуўся да маці:

— Мама, што гэта?

Маці не адказвала. Яна як скамянела. Бліскучыя, белыя вочы глядзелі паўз Мірошку, праз Мірошку, не бачачы яго.

— Дамажыр... Тэклечка... — шаптала маці.

Мірошка заплакаў. Але маці не ўбачыла — не ўбачыла! — ягоных слёз. Гэта было ўпершыню. Заўсёды яна, ледзь чмыхнене сын, ледзь пусціць слязу, — прыбяжыць, прытуліць, прылаштыць...

— Дамажыр! Тэкля! Дзеткі мае залатыя! — закрычала маці і пабегла, правальваючыся ў снег, да Гарэлай Весі.

— Мамачка, — яшчэ галасней заплакаў Мірошка і не ведаў — бегчы за ёю ці не, кідаць саначкі ці не.

Гарэлай Весі не было. Яна зноў згарэла, згарэла ўшчэнт. Кароў і авечак, якіх не моглі пагнаць з сабой, воі друцкага князя зарэзалаі, а мяса кінулі сваім сабакам. Зглададальня сабакі, аб'ешыся, ап'янеўши ад гарачай крыві і тлушчу, упокат ляжалі ўздоўж вуліцы, потым, калі праходзіла ікотка, калі трохі лягчэй жывот, паднімаліся і, збіўшыся ў

гайню, беглі па слядах друцкай дружыны — ад Гарэлай Весі праз лес да Свіслачы і там, па лёдзе ракі, на поўнач.

Такога вялікага варопу⁵¹ даўно не бачылі на берагах Свіслачы. І не печанегі напалі, не ўгры, не арда вандроўная, а свае аднакроўцы, аднаверцы. Ды, пэўна, так яно і вядзеца здавён, што свае б'юць балочэй, бо ведаоць, куды ўдарыць, як ударыць, ведаоць, якіх балячак ты асабліва не любіш.

Дручане, хоць іх і асцерагаліся, напалі на Гарэлую Весь знянацку. Вываліліся з лесу, як чорная хмара з-за гары. Абчысцілі кожную хату, узламалі кожны куфэрак. Забралі ўсё, што можна было забраць. А нельга было забраць толькі зямлю, неба і хаты. І тады яны хаты падпалилі, атруціўшы неба і зямлю горкім дымам.

Якаў якраз быў на двары, адграбаў падталы снег ад клеці. Хацеў скавацца, ды спрыту не хапіла, падламаная нага падвяла. Друцкія воі накінулі яму на шию драўлянае ярмо, пагналі разам з іншымі маладымі мужчынамі і хлопцамі з сабою. А каб дарэмна сіла не прападала, упраглі іх у сані, нагрузілі тыя сані баявой здабычай. Ішоў Якаў, губы кусаў з адчаю і крыўды. Ён, вольны смерд, павінен зрабіцца чалядзінам, рабочай жывёлай, якая ўмее размаўляць. Дамажыра і маленькай Тэклі няма — згарэлі ў хаце, захлынуўшыся ад дыму. А Настасся з Мірошкам нават не будуць ведаць, куды дзеўся ён, Якаў. Будуць попел разграбаць, косці шукаць.

Бывай, старонка родная. Ці ўбачымся болей? Бывай, рака шумнаецчная. Бывай, бор золатаголовы. Бывай, сцяжынка лясная, імклівая, пакручастая. Засумуюць, заплачуць па табе мае ногі далёка ад дому.

Настасся з Мірошкам, каб трохі раней выйшли з пушчы, маглі б сутыкнуцца з Якавам і яго сябрамі па няшчасцю. Ды надта глыбокі быў снег, ногі засмоктваў, блытаў, і яны ўбачылі ненатоўп нявольнікаў, а толькі сляды гэтага натоўпу. Сытыя сабакі, раунадушна глянушы на Настасся з Мірошкам, ланцужком беглі ўслед за друцкай дружынай. Часам сабакі спыняліся, адрыгвалі пад якім-небудзь кусточкам вялізныя кавалкі непераваранага каровінага мяса і трушком беглі далей.

Нярадасным было вяртанне. Толькі чорны попел, толькі дым і ярка-чырвоныя плямы крыві на снезе ўбачылі Настасся з Мірошкам. Жыщё ў Гарэлай Весі спынілася надоўта, можа, назаўсёды. Калі яшчэ народзяць новыя мацеркі новых сыноў, калі яшчэ гэтыя новыя сыны

⁵¹ Вароп — разор, знішчэнне.

прыйдуць сюды, каб дубовай двухзубавай сахой узараць, узадраць знямель дзірван?

Маці галасіла, заломвала руکі, шукала ў попеле костачкі сваіх дзяцей. Бог узяў яе розум. Яна забылася пра Мірошку і ўсё корпалася, корпалася ў попеле да самага змяркання.

Насоўвалася ноч. Трэба было клапаціца пра начлег. Ды маці, растаптаная сваім горам, не думала пра гэта, і Мірошка, абышоўшы Гарэлую Весь, знайшоў больш-менш ацалелую хатку, у якой да наезду друцкай дружыны жыў каваль-сырадутнік Чухома. Кавала пагналі з палонам, дзяцей у яго не было, і Мірошка — што ж будзе рабіць? — раштуў асталаўвацца ў ягонай хатцы.

Перш-наперш рыззём, што патрапілася пад руку, ён заткнуў аckenца, у якім быў разарваны бычыны пухір. Потым назбіраў трэсак, дошак, аскабалкаў бярвенняў, якіх пасля пагрому шмат валялася на вуліцы, кінуў ўсё гэта ў астылую печ. З папялішча прынёс у бяросце вугольчыкаў, раздзымуў агонь. Праз нейкі час весела загаманіла печ, полыміа асвяціла куткі беднай хаты. На бажніцы Мірошка не ўбачыў каляровых дошак з выявай хатняга бога — пэўна, забралі друцкія воі — і ўзрадаваўся. Не будуць гнясці душу суроўяя пільныя вочы, не трэба будзе, баючыся бога, сядзець маўчком, як рот замазаўшы.

Крыху перачакаўшы, Мірошка пайшоў на сваю сядзібу, каб адтуль прывесці маці ў хату Чухомы. Тоненъка рыштаваў пад нагамі цёмны снег. Ён быў цёмны ад змроку, попелу, сажы... Дзе-нідзе яшчэ датлявалі, свяціліся вугольчыкі на папялішчах.

Маці корпалася ў попеле.

— Мама! — ціха паклікаў Мірошка.

Яна рэзка азірнулася, і ён убачыў бліскучыя страшныя вочы.

— Дамажыр! — закрычала маці.— Ты вярнуўся, сынок!

— Я не Дамажыр, — яшчэ больш ціхім голасам адказаў Мірошка. — Пойдзем адсюль, мама.

— Хто ж ты? — уся ўстрапянулася, а потым сцялася, як бы чакаючы ўдару, маці.

— Я твой сын, — заплакаў Мірошка.

— Ты мой сын?

Маці асцярожна ўзнялася, нахіліўшы галаву, падышла на дыбачках да Мірошкі, пачала ўважліва ўглядыцца ў ягоны твар. Яна нават дыхаць перастала. Яе твар быў амаль упрытык з тварам Мірошкі, і хлопчык убачыў, убачыў упершыню, сівыя валасы ў маці на скронях, тоненъкія маршчынкі каля рота.

— Ты мой сын? — перапытала маці і дакранулася лёгкімі халоднымі пальцамі да Мірошкавай шчакі.

— Я ведаю цябе! — раптам закрычала яна. — Ты забіў душу нашага продка. Навошта ты забіў яе?

Маці, сцяўшыся ў чорны палахлівы камяк, упала на зямлю, у попел. Мірошка нахіліўся над ёю, плачуны, пачаў гладзіць ёй валасы, цалаваць руکі. Ён усё-такі ўпраесці, угаварыў маці, і яны пайшли начаваць у хатку Чухомы.

Упершыню Мірошка адчуў, што залежыць сам ад сябе, што, як ні кінь вокам наўкруг, няма яго каму абараніць — ні спераду, ні ззаду. Застаўся ён, як дрэўца ў чыстым полі. Раней думалася прыкладна так: вось жывем мы, наша сям'я, доўга-доўга жыць будзем, потым памрэ бацька, потым маці, за імі Якаў, а за Якавам ужо я, Мірошка. Жыццё здавалася вечным. Як сцяной, ён быў адгароджаны ад смерці бацькамі, старэйшымі векам людзьмі. Смерць уяўлялася страшнай казкай, сном, у якога авалязкова будзе шчаслівы канец — ён, Мірошка, прачнеца. Зараз жа, упершыню за сваё нядоўгае жыццё, хлопчык зразумеў, што людзі жывуць і паміраюць не па чарзе, што некага, маладэйшага, бог можа пакліаць да сябе раней, чым старога.

Назаўтра маці адкапала на папялішчы два маленькія чарапы — Дамажыра і Тэклі. І гэта, аж Мірошка здзвіўся, адразу ж супакоіла яе. Яна болей не плакала, не хавалася ў цёмныя куткі, вочы пацяплелі. Яна адразу ж і Мірошку прызнала.

— Вось наша сямейка, — усміхаючыся сама себе, лагодна сказала маці і паставіла чарапы на бажніцу. — Вернецца Якаў, і будзем жыць мы, Мірошка, як раней жылі. Улетку на Звонкім беразе кветкі рваць будзем.

Яна падперла шчаку тонкай рукою, знерухомела, усё глядзела і глядзела на маленькія задымленыя чарапы, і яны здаваліся ёй яе дзецымі, жывымі, вясельмі, яснавокімі. Мірошка ж ні разу не адважыўся зірнуць на бажніцу, нават не хадзіў у той кут хаты. «Маці забудзеца пра іх, — думаў хлопчык, — і я іх закапаю там, дзе бацька ляжыць».

Так і пачалі жыць Мірошка з маці, ветрам бітая, небам крытыя. А да вясны яшчэ было далёка. Зноў абрыйнуліся на пушчу і на Гарэлую Весь пякучыя завірухі. Зноў бог маразой Зюзя стравяў у камлях дрэў.

Маці нічога не рабіла, сядзела ля бажніцы, глядзела на чарапы дзяцей. Мірошка, знайшоўшы ў Чухомы трошкі гароху і рэпы, налаўчыўся варыць такую-сякую поліўку. Ён быў увесце перапэцканы сажай, збіў руکі аб гаршкі і дровы. Так цятнуліся дні. Мірошка згубіў лік гэтym дням, адчуваў, як паступова прытупляецца, цішэе душа, як ужо нецікава глядзець на прыгожае чырвонае неба на заходзе, на

срэбныя ад лёгкага снегу галінкі дрэў, на мудрагелістыя сляды розных звяроў, што ўначы падыходзілі да іхнай хаткі. Адно хацелася — спаць, заплюшчыць вочы і спаць, згарнуўшыся ў клубок.

Але аднойчы маці як бы скінула з сябе злое закляцце. Гэта было раніцою. Маці слаба войкнула, нейкім дзіўным прасветленым позіркам глянула на Мірошку, глянула на бажніцу, дзе стаялі чарапы, хуценъка загарнуўшы ў посцілку, панесла іх на ялань і там закапала. Потым прыбегла з ялані, чыста падмяла хату, пачала паліць у печы, нагатавала ў дубовыя начвы вады, распранула Мірошку, мыла яго, націрала пахучым зеллем, выцерла насуха, прычасала валасы.

— Устала я, сынок, з божай пасцелі,— радасна сказала маці Мірошку. — Думала, што памру, цябе аднаго пакіну. Але вярнуў мне Бог памяць. Памолімся, сынок.

Яны апусціліся на калені, і мо ўпершыню за доўгі час Мірошка маліўся шчыра і апантана, са светлыні слязамі на вачах.

Добра, калі ёсьць маці! Ах, як гэта добра! Чалавек, асабліва маленъкі чалавек, не можа без маці. Як сонца, узыходзіць яна над сынавым ложкам. Як белы непагасны месяц, асцярожна стаіць над сынам уначы, глядзіць, ці не мулка яму спаць, ці не млосна, ці не хоча ён папіць халоднай вады, ці цёпла ўкрыты ногі мяккай барсуковой шкурай.

«Раскажы мне, мама, казку. Хай вые за сцяной вецер, хай калоціцца наша хатка, хай нас толькі двое, толькі двое перад гэтай наччу і перад цэлым жыццём. Мы — адна кроў, адна душа, адна сляза, адно дыханне. Раскажы мне, мама, казку».

Маці прыбрала ў хаце, варыла есці, а Мірошку, з чырвонымі ад марозу рукамі, гойсаў па лесе, прыглядваўся да звярыных слядоў-хадоў, цікаваў за дупламі, адкуль можа ў любы міг выглянуць пушыстая мордачка якога-небудзь звярка. Цяжкі лук Чухомы цягай ён на правым плячы.

Аднойчы белы зайчык выскачыў, выкаціўся з невысокага, засыпанага снегам асінніку, стаў на доўгія заднія лапы, памахаў кароценькімі пярэднімі, быццам некаму пагразіў. Ён быў як гарэзлівае дзіця.

Мірошку, суцішваючы хваляванне, нацягнуў цеціву з пругкіх бычыных жыл. Свіснула цяжкая кляновая страла з алавянным наканечнікам, і заяц, разы са два перакуліўшыся, упаў, паторгаў лапамі, заціх. Мірошку, кінуўшы ад радасці лук, падбег да яго, нецярпліва схапіў першую ў сваім жыцці здабычу. Як хацелася яму, каб бачыў яго ў гэты міг стрый Якаў!

Ды ў наступныя дні паляўнічае шчасце адвярнулася ад яго. Як ён ні стараўся, як ні бегаў па зімовай пушчы, ні птушынага пёрка, ні звярынага хвосціка не ўдалося яму здабыць. Быццам нехта зачараўваў ягоны лук. Стрэлы чамусыці ляцелі ў бок ад звар'я, бяссільна ўпіваліся ў снег. Мірошка аж заплакаў аднойчы.

Пайшла на паляванне маці, але і яна вярнулася з лесу з пустымі рукамі. Голад пастукаўся ў іхнюю хатку, уладна адчыніў дзвёры ды так і пасяліўся разам з Настассяй і Мірошкам.

Аднойчы, у самую глухую поўнач, завылі ў пушчы ваўкі. Мірошка спаў, а маці прачнулася, з дрогкасцю ў сэрцы слухала пагрозлівае пералівістое выщце. Здавалася, ваўкі таксама жаляща-скардзяцца небу на голад і холад. Высокія і нізкія ваўчынныя галасы луналі над бязмежнай пушчай, над замёрзлай Свіслаччу, і ўсё жывое замірала, глыбей хавалася ў норы і дуплы.

Раніцой Мірошка ўбачыў каля хаткі вялікія глыбокія сляды і зразумеў, што за нязваныя госці знайшлі дарогу ў Гарэлую Весь. Хаваючыся ад маці, ён пачаў рыхтаваць стрэлы, яму патрэбна было нарабіць як мага болей стрэл, каб абараніць хатку ад ваўкоў. Як ён будзе ваяваць з ваўкамі, ён не ведаў, адно яго суцяшала — у яго ёсьць зброя, ён, калі спатрэбіцца, зможа пастаяць за маці і за сябе. Маці бачыла ягоныя рыхтаванні, сумна ўсміхалася.

Ваўкі, якія таксама пакутавалі ад голаду, пасяліліся ў Гарэлай Весі, зрабілі лагво, потым другое на папялішчах, пад развалінамі хат. Яны адчуваюць сябе поўнымі гаспадарамі весі. Спачатку, баючыся Настассі і Мірошкі, хадзілі па вуліцы толькі юначы, але неўзабаве, зразумеўшы, што з людзей тут жывуць усяго толькі жанчына і маленьki хлопчык, а іншыя людзі, якія ацалялі, сышлі ў белы свет, ваўкі настолькі асмяялелі, што пачалі хадзіць сярод белага дня.

У хатцы перавялася вада. Настасся ўзяла дубовае вядро, адчыніла дзвёры, каб сходзіць на крыніцу. Каля дзвярэй сядзеў воўк, худы, светла-шэры, ільдзістымі галоднымі вачамі глядзеў на яе. Настасся ўскрыкнула, махнула вядром. Воўк адбегся на некалькі кроакаў, зноў сеў. У ягоных вачах свяціўся нясцерпны голад. І жанчына зразумела, што гэта воўк-людаед, што ўсе ваўкі, якія пасяліліся ў Гарэлай Весі,— людаеды. Яна закрыгчала мацней, адчайней. Выкульнуўся з хаткі Мірошка з лукам, пусціў у ваўка стралу. Воўк падцяў хвост, адскочыў убок, ашчэрый зубы, уважліва паглядзеў на Настассю з Мірошкам, потым на стралу, прыпадаючы да зямлі жыватом, падкрайцца да стралы і панюхаў яе. Прыбегла яшчэ троє ваўкоў, адзін вялізны, рыжаваты, без левага вуха — ці адмарозіў,

ці ў бойцы з родзічамі страціў. Ваўкі селі паўкругам, перагарадзіўшы сцяжынку, што вяла да крыніцы.

Вельмі хацела піць, і Мірошка, выцягнуўшы з акенца камяк змёрзлага рыззя, якім сам калісці заткнуў яго, палэпаў рукою спанадворку, нашкроб жменю снегу, потым яшчэ і яшчэ... Снег растапілі ў печы і пілі цёплую нясмачную воду. Але аднойчы, калі Мірошка зноў хацеў такім самым чынам здабыць снегу, у акенца ўсунулася вялізная воўчая морда. З ноздраў у ваўка вырывалася цёплая пара. Воўк разявіў рот, шчоўкнуў зубамі, паглядзеў, пранізываючы позіркам навыёт, на Мірошку. Хлопчык скапіў калі печы бярозавае палена, шыбануў у ваўка. Морда адразу знікла. На вуліцы пачуўся незадаволены пагрозны віск.

Ваўкі ўзялі хатку ў аблогу. Нават на страху забіраліся, якая была засыпана тоўстым пластом снегу. Начы, а потым і ўдзень тупацела на страсе, рыпей снег пад моцнымі кіпцюрыстымі лапамі. Настасся і Мірошка, узніўшы галовы, халадзеючы, прыслухаўваліся да таго, што рабілася на страсе. Ваўкі ў любы міг маглі пачаць раздзіраць лапамі і мордамі страху.

Так прайшло некалькі трывожных дзён. Больш немагчыма было трыванаць голад і смагу. Настасся, узяўшы ў рукі сякеру, вырашыла ісці ў пушчу і пашукаць што-кольвецы з яды ў дуплах дрэў. Мірошка праз шчыліну ў акенцы бачыў, як маці, азіраючыся, хуценька крочыла па замеценай сцяжынцы. Здаецца, пашанцавала ёй, здаецца, прайшла, як раптам, нібы з-пад зямлі, з'явілася зграя ваўкоў на чале з аднавухім. Настасся адчайна ўзмахнула сякеры, але аднавухі клубком пакаціўся, ударыў ёй пад ногі, зваліў. Толькі матчыну руку ўбачыў Мірошка ў мільгаценні шэрых воўчых спін і галоў, дый рука ў той жа міг знікла.

Так ён застаўся адзін. Не было жывой душы побач. Не было паратунку. Усе слёзы былі выплаканы, і Мірошка болей не плакаў.

Ваўкі хадзілі па страсе, вылі пад сценамі хаткі. Заўсёды адзін з іх сядзеў на варце, якраз насупраць дзвярэй. Ваўкі чакалі, калі ж і Мірошка выйдзе з хаткі. Яны былі ўпэўнены, што хлопчык выйдзе.

Мірошка зусім аслабеў. Часам даставаў праз акенца жменю снегу, смактаў яго. Шумела ўвушшу. Ён спачатку думаў, што гэта шуміць лес... Халодная абыякавасць была разліта па ўсім целе, абыякавасць і страшэнная стома. Ён садзіўся на падлогу, прысланіўшыся спінаю да яшчэ цёплай печы, і нібы правальваўся ў цёмную бездань, доўга ляцеў, падаў уніз. Усё часцей яго пачаў зморваць сон. Аднойчы падалося, што твар маці мільгануў над

бажніцаю. Мірошка прыўзняўся, з цяжкасцю дайшоў да бажніцы, нават сцяну рукој пакратаў. Нікога нідзе не было...

Усё часцей у вачах пачалі ўспыхваць залатыя мільготкія бліскавікі. Па першым часе яны адразу ж знікалі, але паступова ўсё даўжэй танцавалі ўваччу. І ён прывык да іх. Яны былі прыгожыя, дробненікія, як бліскучыя мошкі. Ён ужо чакаў іх.

Было цяжка дыхаць застаятым паветрам, і Мірошка выцягнуў рыззе з аkenца ды так і пакінуў аkenца незаткнутым. Свежы вецер уляцеў у хатку. На вуліцы было сонечна. Мірошка прыпаў да аkenца. Прагна пачаў глядзець на белы свет, які быў у кроκу ад яго і ў той жа час недасяжна далёка. Ззяў снег. Кропелькі іскрыстай вады былі ўжо разліты па снезе. Нават кавалачак неба ўбачыў Мірошка. Вясёлыя ружовыя воблакі паволына плылі па небе.

Яшчэ ён убачыў сцяжынку, што бегла да Грымучага бору, а на сцяжынцы — воя на кані. Але ён не ўзрадаваўся. Ён добра ведаў, гэта яму толькі здаецца, што вой вось-вось зникне, як зник матчын твар над бажніцаю.

Вой трymаў у правай руцэ доўгае кап'ё і вёз над сабою, накалоўшы на кап'ё, вялізнае светлае воблака, якое ўздрыгвало, злёгку пагойдавалася. «Навошта воблака вою? — падумаў Мірошка. — Зараз і вой і воблака зникнуць».

Ён заплюшчыў вочы і ў дрыготкай цемры ўбачыў маці і бацьку, Дамажыра і Тэклю. «Ідзі да нас, — сказала Тэкля. — Тут добра». Астатнія маўчалі, толькі загадкова пасміхаліся самі сабе.

Не было сіл расплюшчыць вочы, і Мірошка сядзеў як сляпы. «Што робіцца з вачамі людзей у магіле? — раптам падумаў ён. — Маці казала, што яны ператвараюцца ў расу. І праўда, раніцою, як глянеш на луг, здаецца, людскія вочы свецяцца з травы і кветак».

Ён сядзеў з заплюшчанымі вачамі і чакаў смерці. Лёгкасць была ў руках і нагах. Каб з'еў хоць кавалачак хлеба, паляцеў бы пад воблакамі, як птушка.

Конскі тупат раптам пачаўся каля хаткі. Мірошка ўздрыгнуў, расплюшчыў вочы. Трымаючы ў руцэ кап'ё, перад хаткай гарцеваў на кані вой. Воблака на кап'і не было, алевой быў, той самы, вясёлы, чэрмнавалосы, якога Мірошка сустрэў на рацэ.

І тут востры страх пранізаў Мірошку. Вой можа паехаць, паехаць назаўсёды. Што яму нейкай разбураная хатка? Зараз ён ударыць шпорамі каня, і памінай як звалі. Мірошка, напружваючы апошнія сілы, крыкнуў. Толькі нейкі свіст вырваўся з грудзей, нейкае шыпенне. Алевой пачаў. Глянуў на аkenца, убачыў хлопчыка, лёгка саскочыў з каня. А па вуліцы, каля папялішчаў, каля разбураных

сядзіб, ехалі і ехалі дружыннікі ў бліскучых шлемах, з чырвонымі шчытамі.

Раздзел трэці

I

У Полацк прыйшла вясна, прыйшла дружна і нечакана. Спачатку лопнуў, узарваўся лёд на Палаце. Мутна-малочная вада з шыпеннем, грукатам і трэскам панесла зеленаватыя льдзіны ў Дзвіну. Было гэта якраз на дзень сарака мучанікаў севасційскіх, ці на саракі, як кажуць смерды.

Дзвіна яшчэ драмала, закаваная ў ледзяны панцыр, але сонечныя промні і цёплы мяккі вецер ужо ў шмат якіх месцах пратачылі лёд, нарабілі ў ім малосенъкіх круглых дзірачак. Лёд быў падобны на сіта. Ён яшчэ стаяў у берагах, чапляўся за берагі, ды ужо нараджаліся недзе ў патаемнай глыбіні ракі магутныя шырокія хвалі, якія гатовы былі зламаць лёд, на сваім хрыбце памчаць яго ў Варажскасе мора.

Крыгі з Палаты з усяго наскоку ўдарылі ў ледзяны панцыр на Дзвіне, які даўно чакаў такога ўдару. Дзвіна толькі дзеля прыліку нібы пакрыўдзілася на сваю малодшую сястру Палату, але адразу ж вялікія сілы, што ўсю зіму рыхтаваліся да гэтага дня, прачнуліся, узбунтаваліся ў ёй. Велізарныя трэшчыны ва ўсе бакі пабеглі па Дзвіне. Лёд пачаў разломвацца на кавалкі, гэтыя кавалкі, у сваю чаргу, крышыліся, разбіваліся, ператвараліся ў іскрысты звонкагалосы друз. Пачуўся густы нямоўчы шум вады. З дна да самага верху рака нібы закіпела. Падлёдныя цячэнні, віры, што заўсёды жылі ў ёй, зараз, у міг вызвалення зараўлі, затрубілі, заспявалі. На многія попрышчы разлящеўся гэты спеў, гэты радасны крык ішаслівай ракі. I, падтрымліваючы яго, званар Багародзіцкай царквы, што стаяла на востраве пасярод Дзвіны, ударыў ва ўсе званы. Няхай накладаўць на яго заўтра эпітымію⁵², няхай загадаюць дваццаць дзён і начэй стаяць на пакаяннай малітве, але сёння ён званіў і званіў, дзяліўся сваёй радасцю з усімі людзьмі.

I Полацк, старшы горад, Рагвалодава гняздо, пачуў яго. Пачулі на дзядзінцы, дзе сяміверхая Сафія, нібы свечка, узлятала ў празрыстае вясновае неба. Сабор, які заклаў і пабудаваў князь Усяслаў Брачыславіч, быў добра відзён з ракі. Сцены сабора былі выкладзены з шырокіх плоскіх цаглін — пленфы і вялізных

⁵² Эпітымія — царкоўнае пакаранне ў выглядзе паста, доўгіх малітваў і г. д.

неапрацаваных камянёў — булыг. Плінфа і булыгі чаргаваліся між сабою. Дойліды не тынкавалі сабор, і Сафія была чырвона-пярэстая.

Званара з астраўной царквы пачулі на Вялікім пасадзе, дзе жыў і працаўаў рукадзельны люд. Воўна і косць, жалеза і волава, бурштын і самшыт, гліна і дрэва, звярыныя шкүры і лён, срэбра і медзь — усё праходзіць праз руکі жыхароў Вялікага пасаду, каб зрабіцца тым, без чаго нельга жыць чалавеку.

Голос Багародзіцкай царквы даляцеў да торжышча, дзе полацкія купцы трымалі важніцу для ўзважвання свайго і заморскага грузу і тапніцу для перагонкі воску.

Вясёлага званара пачулі манашкі-чарнарызніцы ў Спаскім дзявочым манастыры, які стаіць на поўнач ад Полацка ў лукавіне Палаты і які заклала Ефрасіння, дачка князя Георгія Усяславіча, а заклаўшы, падаравала манастыру святы крыж з часцінкай «Дрэва гасподняга». Манашкі, усе як адна, паднялі сумныя прыгожыя твары да неба, і святое, а вясновае, загарэлася ў іхніх вачах. Недалёка ад ісціны быў той чалавек, які сказаў аднойчы: «Калі б не было высокіх манастырскіх сцен, усе манашкі даўно разбегліся б».

I ў Бельчыцы, у святліцу вялікага князя полацкага Уладзіміра Валадаравіча, даляцеў перазон. У князя балела спіна, якую ён, ганяючыся за аленямі, застудзіў на ловах. Ужо некалькі дзён зялейнікі, полацкія і рамейскія, націралі спіну мядзведжым салам і крывёю чырвонага пеўня, сокам шэрай пякучай крапіві і атрутай з зуба чорнай гадзюкі. Боль крыху адпусціў. Сёння князю да прастуджанага месца прыкладвалі гарачыя каменні. Князь моршчыўся, але цярпеў, бо заўтра ці паслязаўтра трэба будзе стаяць на вечы каля сабора святой Сафіі.

Уладзіміру Валадаравічу пераваліла ўжо за пяцьдзесят сонцаваротаў. Шырокая русая барада, перасыпаная сівізной, бледны тонкі твар, чэпкія светла-карычневыя очы, ладная мужная пастава — усё ў яго было ад знанай крыві, ад Рагваладавічаў, і ён хацеў не горбіцца і не моршчыцца ад болю на вечы. Хай баяры, і купцы, і ўсе палаchanе бачаць свайго князя бадзёрым, упэўненым, вясёльм.

Адчыніліся высокія, абцягнутыя рысінай шкурай, абабітые срэбнымі бляшкамі дзвёры, і ў святліцу ўвайшоў тысяцкі⁵³ Жыраслаў. Пад Гольм, на тэўтонаў, тысяцкім хадзіў Іларыён, але нядайна зусім раптоўна памёр — быў пакусаны ўласным дваровым псом. Веча выбрала тысяцкім Жыраслава, і зараз Уладзімір Валадаравіч, узіраючыся ў суровы бясстрасны твар новага кіраўніка полацкага

⁵³ Тысяцкі — вайсковы кіраўнік гарадскога апалчэння «тысячы».

гарадскога апалчэння, думаў: «За каго ён будзе стаяць? За мяне ці за баярскіх крыкуной-падбрэхічаў на вечы?»

Увайшоў служка і аб'явіў:

— Вялікі князъ, уладыка полацкі Дыянісій прыехаў.

Дыянісій быў невысокі, шчупленькі, з белым клабуком на галаве, у дарожнай расе, паверх якой на каваным срэбраным ланцуту вісёу вялікі шасціканечны залаты крыж. У руцэ ў Дыянісія горда плыў доўгі цёмнага дрэва посах са срэбнай будавешкай. Епіскап сухой ручкай акрэсліў над князем святы крыж, запытаўся:

— Усё пакутуе плоць твая, князъ?

— Пакутуе, уладыка, — прыўзняўся з набітых гусіным і цецеручынім пяром падушак Уладзімір: — Аж страх бярэ.

Епіскап Дыянісій бясшумна сеў на мяккую з гнутымі ножкамі канапу, зняў з галавы клабук, паклаў яго побач з сабой, сказаў:

— Усе людзі рабы. Адзін раб уцех плоцкіх, другі — скнарнасці, трэці — славалюбства, усе разам — рабы надзеі і ўсе — рабы страху.

Тысяцкі Жыраслаў таксама сеў, але шлем з галавы не зняў, тоўстымі цяжкімі пальцамі перабіраў па рукаяці свайго мяча. Гэта не спадабалася Уладзіміру.

— З якімі навінамі прыйшоў, уладыка? — спытаўся Уладзімір у Дыянісія.

— Усе навіны ад бога, — асцярожна дакрануўся да свайго зіхоткага крыжа, пагладзіў яго епіскап. — Хочуць тэўтонскія купцы на полацкім торжышчы сваю лацінскую царкву будаваць. Побач з нашай, праваслаўнай. Іхні старэйшына Конрад да мяне прыходзіў.

— Асінае гняздо хочуць віць у Полацку! — усклікнуў Жыраслаў і аж рукою стукнуў па рукаяці мяча.

Але вялікі князъ быў спакойны.

— І што ты, уладыка, адказаў Конраду? — уважліва глянуў ён на Дыянісія. Цяпер і Жыраслаў упіўся ў твар епіскапа праніzlівым паглядам.

— Няможна будаваць, — звонка і цвёрда сказаў Дыянісій. — Наш крыж не можа суседзіць з крыжам лацінскім.

У гэты час пачуўся ярасны гул крыгаходу. Дзвіна, што цякла зусім непадалёку ад Бельчыцаў, дзе была загарадная рэзідэнцыя полацкіх князёў, застагнала, заскрыгатала льдзінамі. Епіскап Дыянісій жвава ўсхапіўся з канапы, падбег да вялікага акна, учапіўся рукамі за алавянную раму, пачаў глядзець на раку. Твар ягоны асвяціла сонца, і ён соладка зажмурыўся, зрабіўся падобным на маленъкага разамлелага на гарачай печы катка, што, паставіўшы трубою хвост, пацягваецца і мурлыкае.

Тысяцкі Жыраслаў таксама падышоў да акна. Толькі Уладзімір з-за сваёй хваробы, абпаленай гарачымі каменнямі спіны, не мог зрабіць гэтага, і злосць успыхнула ў ім — вялікая, нечаканая. Аж уувішшу зазвінела. Але ён, задыхнуўшыся, прыкусіўши губу, прагнаў, выкінуў з душы гэту злосць, як добрая гаспадыня выкідвае з-пад курыцы-наседкі яйка-баўтун. Яму патрэбна быць асцярожным і цярплівым. Асабліва цяпер, калі мужы-палаchanе на вечы ўздымаюць галаву, калі, як даносяць верныя яму людзі, усё часцей і гучней гавораць у Полацку пра трывцаць старых, што павінны ўзяць неўзабаве ўладу. О, ён ведае гэтых «старых»! Некаторыя з іх маладзеўшыя за яго — баярскія сынкі, багацеi, гарлапаны, усе гэтые Вітановічы, Шчапановічы, Макрынічы...

Ён цяжка ўзяў ўладу — даводзілася хітраваць, чакаць, трываць удары, каб потым нанесці ўдар хутчэй, чым праціўнік. Ён скінуў князя Барыса Давыдавіча, ягоных сыноў Васілька і Вячку зняволіў, потым Васілька прымусіў прыняць паstryг⁵⁴. Вячку, малодшага, не ўдалося заперці ў манастырскай келлі. Сядзіць Вячка ўдзельным князем у Кукеиносе, шле адтуль даніну, якую бярэ з ліваў і латгалаў, прыкідваецца галубком, але бачыць Уладзімір, што не рапманы галубок, а баявы сокал распасцёр крылы над Дзвіной. Зараз Вячка ў Полацку, два разы прыязджаў у Бельчыцы, ліслівымі словамі падбухторваў ісці вайной на рыжскіх тэўтонаў. Калі ж ліслівасць не дапамагала, крычаў, забыўшыся, што ён толькі ўдзельны, малодшы князь, пра славу полацкую, пра веру праваслаўную, якую трэба зберагчы ад чужакоў. Хоча лбамі сутыкнуць яго, вялікага князя Уладзіміра, з епіскапам рыжскім Альбертам, а праз епіскапа — з папам рымскім. Пракляты род князёў друцкіх! Ніяк не ўціхнуць, захапіць прагнуть сталец полацкі, спіхнуць з яго менскіх Глебавічаў⁵⁵.

Так думаў Уладзімір, а ўладыка Дыянісій і тысяцкі Жыраслаў усё глядзелі на Дзвіну, усё слухалі гул крыгаходу, нібы забыўшыся пра хворага князя.

Вось ён — лёс князёў полацкіх! На дзядзінцы, каля самай Сафіі, ёсць палаты каменныя, багата прыбраныя. Золата і серабро там, дарагія ўборы і віно заморскае. А ён, князь Уладзімір, павінен сядзець у Бельчыцах і глядзець на горад — свой горад! — праз раку, як глядзіць мокрая курыца на багаты агарод праз частакол. І бачыш, і не ўклоненеш. Дзівосы на смецці, дый толькі!

⁵⁴ Паstryg — абраад аброзання валасоў на галаве тых хто прымае манаства.

⁵⁵ Глебавічы — князі, нашчадкі князя Глеба Усяслававіча Менскага.

Пасля Усяслава пачалося гэта. Паміраў ён і падзяліў Полацкую зямлю паміж сваімі шасцю сынамі на шэсць удзелаў: Полацкі, Друцкі, Віцебскі, Ізяславска-Лагожскі і Лукомскі. Сыны і ўнукі ягоныя з вялікай напругаю змаглі яшчэ болей пашырыць межы, стварылі ўдзелы Себежскі, Слуцкі і Барысаўскі. Вось на сёння і ўся зямля Полацкая, ды яшчэ Кукейнос і Герцыке на Дзвіне.

Цяжка быць князем, а хочацца. Прывык ён ужо да княжання. Калі баяры тлуштыя выі скіляюць у паклоне, калі народ крычыць, славіць, калі ідзеш Дзвіною па даніну, быццам нешта спявае ў душы, быццам вогненная рука з неба на цябе паказвае і незямны захмарны голас абвяшчае зямлі, вадзе і ўсяму люду: «Ён — князь! Ён — князь!» Хлапчуком-княжыгчам ён ужо адчуў салодкі хмель улады і аднойчы нават парэзаў наўмысна палец, захацеў паглядзець, якога колеру ў яго кроў,— блакітная і цырвоная.

Пясочны гадзіннік, які стаяў на стале, сыпаў і сыпаў у пузаты сіняга шкла сасуд танюсенькі струменьчык пяску. Цячэ пясок... Цячэ жыццё...

Уладзімір глядзеў на вузкую спину епіскапа, прытушыўшы ў сэрцы злосць, але ведаў адно: як толькі зноў акрэпне, возьме ў рукі Полацк, адразу ж вытурыць гэтага пса з епіскапаў. Не такія духоўнікі патрэбны яму, вялікаму князю.

— Хай ставяць лацінiane царкву, хай будуюць, — зычна сказаў Уладзімір.

Епіскап Дыянісій і тысяцкі Жыраслаў адразу ж перасталі глядзець у акно, павярнуліся да князя, і ён з радасцю бачыў у іхніх вачах здзіўленне і разгубленасць.

— Хай будуюць, — паўтарыў Уладзімір. — Крыж наш ад суседства з крыжам лацінскім плесенню не пакрыецца. А вышэй Сафіі тэўтонам храм усё роўна не ўзвесці.

— Вышэй Сафіі? — аж задыхнуўся Дыянісій і адразу надзеў на галаву свой клабук. — Ды як ты можаш так гаварыць, князь?

— Полацкія князі гавораць тое, што думаюць, — спакойна глянуў на яго Уладзімір. — Хай збудуюць свой храм за попрышча ад нашай царквы. А ты чаго крычыш, ойча? Забыўся, як пад Гольмам нас тэўтоны камянімі пачаставалі? Хочаш зноў пад камяні лоб падстравіць?

Епіскап слухаў князя і бляднеў, задыхаўся ад гневу, але Уладзімір, помсцячы за ўсё, не даваў яму рот раскрыць, гаварыў далей:

— Дзвіну ўсё роўна не перагародзіш. Будзе цячы, як цякла. А да мяне ўчора ганец прыехаў з Суздаля, ад вялікага князя. І просіць

князь суздальскі, наш з табою брат па веры, каб далі мы вольную дарогу ягонаму ячменю, воску і салу, якія людзі суздальскія ў Рыгу вязуць і далей, за мора Варажскае, у Любек і Брэмен.

Кажучы ўсё гэта, Уладзімір адчуў такую сілу бадзёрую ва ўсіх членах, што ўстаў без старонняй дапамогі, дайшоў да акна, каля якога міг назад стаялі епіскап з тысяцкім. «Хай цяпер яны на маю спіну паглядзяць», — помсліва думаў князь.

На Дзвіне гуў крыгалом. Рака, быццам спяшаючыся забыць пра доўгія месяцы зімовага маўчання, трашчала лъдзінамі, злавесна шумела зеленавата-белай водай.

Праз акно Уладзімір бачыў высокія чырвоныя сцены Барысаглебскага манастыра, які быў пабудаваны ў Бельчыцах дойлідам Іаанам. Там жа ўзвышалася царква Параскевы-Пятніцы, і там былі магілы князёў полацкіх.

— Ваша прэасвяшчэнства, — за спінаю ў князя звярнуўся да епіскапа тысяцкі Жыраслаў, — мужы-палаchanе заўтра веча склікаюць. Там і пра лацінскую царкву рашаць будуць.

— Я прыеду на веча, — адказаў Дыянісій. Як і многія свяшчэннаслужкі таго часу, ён не любіў хадзіць пешшу, а ездзіў верхам на кані.

«Не за мяне тысяцкі, — зразумеў Уладзімір. — Не мой чалавек. Баярскі пёс. Трэба асцерагацца яго».

Веча! Зноў — веча. Як бяльмо яно на княжым воку. Рукі князю вяжа, волі ягонай крылы падсякае.

Цярпі, князь. Усміхайся баярам, але не забывай пра купцоў і рамеснікаў. Яны — твая апора. Ім трэба гандляваць, у моры цёплыя і ледзяныя плаваць. Ім трэба свой тавар прадаваць, і яны з табою супроць баярства пойдуць, якое сядзіць у сваіх вотчынах, адгарадзіўшыся ад белага свету, гноіць хлеб у свірнах.

З тэўтонамі трэба змірыцца. Епіскап Альберт абяцаў плаціць Палацку даніну за ліваў. Хай плоціць. Тэўтоны ўмеюць даніну выкалочваць. Галоўнае — мір з імі. Будзе мір з Рыгай — будзеш ты, князь, на залатасёдлым кані сядзець. Пойдзеш ваяваць, паслухаўшыся гарлапана Вячкі з Кукейноса — уладу страціш і галаву.

— Пра лацінскую царкву трэба падумаць, князь, — прымірэнча, міралюбна сказаў Дзяніс.

Ага, і гэты абскубены певень зразумеў, што баяры і з яго могуць клабук садраць, у манастыры свечкі ляпіць прымусяць. Ну што ж, епіскап з тых храбрацоў, што толькі на ўласным ложку могуць кулакамі махаць, а ледзь прыпячэ, адразу ў іх заечыя ногі вырастоць.

— Мыта⁵⁶ плоцяць тэўтоны? — спытаўся ў епіскапа Уладзімір.

— Спраўна плоцяць, — адказаў за епіскапа тысяцкі Жыраслаў.

— Храмы святая пустуюць, — са скрухаю ўздыхнуў Дзяніс. — На ігрышчах бывае болей народу, чым у храмах. Пойдзеш іншы раз туды і бачыши: адны на дудках іграюць, другія скачуць, трэція барукаюцца між сабою. А ў іншых яшчэ большы д'ябал пасяліўся — сядзяць, падаюць адно аднаму знакі, пераміргваюцца, шчыкаюцца...

— Даўк і ты, святы ойча, на ігрышчы ходзіш? — зрабіў выгляд, што здзівіўся, Уладзімір. Епіскап злёгку пачырванеў, засоп маленъкім носам.

Як толькі Дзяніс і Жыраслаў паехалі з Бельчыцаў, у святліцу да князя Уладзіміра ўвайшоў ягоны верны халоп-саглядатай Станімір. У Станіміра не было носа — князь адрэзаў у хвіліну гневу. Станімір нізка пакланіўся, застыў на парозе святліцы.

— Што чутно пра князя Вячку, бязносы? — праніzlіva глянуўшы на халопа, спытаўся Уладзімір.

— Вячка з малой дружынай і з маладой жонкай Дабранегай спыніўся на падвор'і баaryна Цвердахлеба, родзіча Рагвалода Свіслацкага, бацькі Дабранегі.

— І што робіць Вячка?

— Не п'е. З мужамі-вечнікамі перамовы вядзе.

— Аб чым перамовы?

Тут Станімір задрыгжаў усім целам:

— Пакуль невядома, вялікі князь.

— Глядзі ў мяне! — злосна тупніў нагою князь. — Ты можаш стаць і бязвухім. Каб усё высачыў, вынююхаў. Пайшоў прэч, пёс!

Станімір бясшумна знік, а князь Уладзімір загадаў пакліаць да сябе вучонага рамея, што ўжо даўно жыў у Полацку і, састаўляючы гараскоп, адгадваў князёва будучае. Рамей быў смуглатаўры, чорнавалосы, з шырокімі чорнымі бровамі, якія зрасліся на пераносі. На галаве ён насіў круглую чырвоную шапачку, на нагах — пазалочаныя сандалі з вострымі загнутымі насамі.

Князь, вядома, нічога не разумеў у гараскопах. Рамей, як толькі з'явіўся ў Полацку, доўга тлумачыў яму сваю дужа мудрую навуку. Гараскопы, іх складанне, патрабуюць хоць невялікага знаёмства з небам, з астрономіяй. Трэба ведаць, што ёсць экліптыка — вялікі круг нябеснай сферы, па якому адбываецца бачны воку гадавы рух Сонца. Чалавек нараджаецца ў канкрэтны месяц, у канкрэтны дзень, і астролаг, састаўляючы гараскоп, устанаўлівае кропку экліптыкі гэтага

⁵⁶ Мыта — падатак, які браўся з купцоў пры перавозе тавараў.

чалавека на небасхіле. Пачынаючы ад гэтай кропкі, усё неба дзеліцца на дванаццаць «дамоў» — дом шчасця, багацця, братоў, радні і г. д. Зайсёды трэба мець на ўвазе становішча галоўных планет у адносіне да ўсіх «дамоў». Кожная з планет лічыцца «гаспадаром» таго ці іншага «дома». І блізкасць або, наадварот, аддаленасць планеты ад свайго «дома» ўплывае на чалавечы лёс. Адным словам, можна не толькі нагу — выю зламаць ва ўсім гэтым, але Уладзіміру падабалася таямнічасць смуглата вараага астролага, падабалася трымаша ў руках і гартаць пацямнелья ад часу тоўстыя кнігі, дзе былі намаляваны сонца і зоркі, нейкія кругі, вялікія і зусім маленікія. Князь, размаўляючы з астролагам, адпачывала душой. Далёка былі баяры і іхняе крыклівае веча, тэўтоны, літоўцы, Вячка з Кукеиноса. Уладзімір на нейкі міг зноў рабіўся хлапчуком, цікаўным, гарэзлівым, і, здавалася, з драўляных сцен менскага замка глядзеў на залітую месячным светлом Свіслач, слухаў шум вакольных лясоў.

Ён не верыў астролагу, але і сёння, як зайсёды, запытаўся:

— Ці доўга я буду князем?

Рамей хітравата ўсміхнуўся, слінячы ўказальны палец, пачаў гартаць кнігу. Яны з князем ужо не першы год, не прызнаючыся адзін аднаму, гулялі ў зразумелую, прыемную толькі ім дваім гульню. Нешта дзіцячае было ў гэтym.

— Планеты на сферы размясціліся спрыяльна для цябе, князь, — сказаў рамей і дадаў: — Твой епіскап ненавідзіць мяне.

— Што епіскапу да цябе? — лёгка прыўзняў бровы Уладзімір.

— Епіскап не любіць разумных людзей, бо...

— Бо дурны, як неабпалены гаршчок, — хуценька давёў ягоную думку да канца князь.

Абодва яны засмяяліся, а потым рамей, пасур'ё знеўшы, сказаў:

— У нас, у Канстанцінопалі, імператара шануюць, як бога. Імператар — сонца на зямлі.

Ён ведаў, на які мазоль наступіць князю. Уладзімір адразу ж пазмрачнёў, вочы зрабіліся сталёвымі, заблішчалі. Князь парывіста схапіў астролага за плячо:

— У маіх жылах таксама цячэ кроў рамейскіх парфіраносцаў. Я — князь! У мяне дружына! Веча разганю, асабліва шкодных баяр жыўцом спалю. Полацк будзе мой. Чуеш, рамей? Мой!

— Чую, — ціха адказаў астролаг. — Планеты за цябе, князь.

Уладзімір вачамі, што востра заблішчалі, як прапёк рамея.

Астролаг пайшоў са сваімі кнігамі, а князь, усхапіўшыся з ложа, забыўшыся пра хваробу, падбег да акна, прагна пачаў глядзець на золатагаловую Сафію, на дзядзінцу, на каменныя палаты за ракой.

Там ён павінен быць, гаспадаром павінен сядзець, вялікім князем. Уладзімір аж застагнаў.

Нячутна расчыніліся дзвёры, і ў святліцу ўвайшла княгіня Улляна з тоненькой свечкаю ў руках. Уладзімір глянуў на яе, і на сэрцы зрабілася цёпла і светла.

— Чаму не ляжыш, князь мой? — з вялікай спагадаю ў голасе сказала Улляна. — Ты ж хворы. Ляж, князь.

Уладзімір прыпраў галавой да яе пляча, запытаўся:

— Чаго са свечкай ходзіш, Улляначка? Яшчэ ж не вечар.

— Злы дух ад цябе адганяю, хваробу, — слаба ўсміхнулася княгіня. — Цяжка табе, балесна. Я ўсё бачу. Ночы не спіш, усё аб нечым думаеш. Я ведаю аб чым.

Уладзімір прыўзняў галаву з жончынага пляча, запытальна паглядзеў на яе. Твар у жонкі быццам свяціўся, вочы былі натхнёныя і ў той жа час жаласныя.

— Не думай, князь, пра вялікую ўладу. Бог — адзіны ўладар усяго. Ёсьць мы з табой. Ёсьць дзееці нашы. І дзееці нас любяць. Што яшчэ трэба табе?

— Ты што? — зашаптаў Уладзімір, адхінаючыся ад жонкі, нібы пякельным жарам яго абдало з галавы да пят. — Ты што?

— Пащакадуй сябе, мой князь, — умольна глядзела проста ў вочы Уладзіміру Улляна. — Усё часова на зямлі. Улада, сіла, багацце — усё пройдзе. Пра душу думай. Пра мяне думай і сваіх дзяцей. Мы — твая душа, князь.

— Ты звар'яцела, — амаль адпіхнуў яе ад сябе Уладзімір. — Хіба я не думаю пра вас? Хіба не дзеля вас пакуты мае, бяссонніца мая?

Ён глядзеў на жонку з няневісцю, але яна ведала, што ён кахае яе, і спакойна, як на шкадлівага хлапчука, пазірала на вялікага князя. Яна пагладзіла яму галаву і адчувала, як зноў хіліцца гэта галава да яе пляча. Яна асцярожна пагладзіла яму шыю, і моцная, налітая сілай мужчынскага рабілася мяккай, пакорнай.

— Чаго ж ты хочаш, Улляначка? — прашаптаў Уладзімір, і голас ягоны ўздрыгнуў.

— Не трэба табе вялікай ўлада, князь, — ціха сказала Улляна. — Зломіць яна цябе, скрышыць. Жалезнае сэрца, жалезныя рукі і ногі для ўлады трэба. А ты ж — слабенькі. Ты, як журавель у небе. Усе стрэлы ў цябе цаляюць.

Гэтые слова яна казала пра высачэznага шыракаплечага мужчыну, пра здараўяка, які на выцягнутых руках адрываў ад зямлі

кадзъ⁵⁷, напоўненую жытам. Але яна добра ведала яго, калі казала гэтыя слова. Ён быў каменем і быў воскам.

— Чаго ж ты хочаш? — зноў паўтарыў сваё пытанне Уладзімір, паўтарыў дрыготкім няўстойлівым голасам.

— Наш сын Якаў — княжыч. Дачка наша Красава за добрым мужам, баярыня. А мы з табой, князь, давай пойдзем у манастыр, за дзяцей нашых маліцца пойдзем.

Яна не паспела скончыць, як Уладзімір вырваў у яе з рукі свечку, паламаў, змяў, растаптаў нагамі. Ён, здавалася, і яе растаптаў бы.

— У манастыр захацела? — наліваючыся гарачай чырванию, закрычаў князь. — А Палацк? Каму я Палацк аддам? Ім? — Рукою, сціснутай у кулак, ён цяжка махнуў у бок Сафіі, у бок дзядзінца. — Ці, можа, рыжскому Альберту? Ці сысунку Вячку?

Княгіня спакойна сустрэла вывяржэнне гэтага вулкана.

— Мужчыны клапоцяцца, каб была крэпасць, жанчыны — каб была лепасць, — сказала яна і, нагнуўшыся, пачала збираць з дубовай падлогі камякі воску ад растаптанай князем свечкі. — Навошта святую свечку знішчыў? — дакорліва гаварыла яна князю, ушчуvalа яго. — Бог не даруе.

— Бог? — аж задыхнуўся Уладзімір. — Дзе быў бог, як полацкае веча выгнала мяне з дзядзінца, з княжых палат? Дзе ён быў, калі ў мяне на полацкіх вуліцах кідалі гразёю?

Прыгожы хударлявы твар княгіні пабляднεў, яна перахрысцілася, паклала мужу рукі на плечы, страсна зашаптала:

— Прасі ў бога літасці за неразумныя слова свае. На калені стань. Чалом богу бі, каб дараваў табе дзёрзкасць тваю!

Уладзімір палахліва, як хлапчук, глянуў на княгіню, уздрыгнуў, грузна апусціўся на калені. Княгіня падышла да сцяны, зняла з яе вялікі крыж-складзень, з крыжам у руках стала на калені побач з мужам.

— Святы божа, — ціха загаварыла яна, — у цішыні нябеснага Іерусаліма пачуй мяне, рабу сваю. Дай шчасце роду майму. Дай сілу мужу майму. Дай, каб не ўбачыла я смерць дарагіх дзяцей маіх, папялішча на месцы дома свайго.

Яны стаялі на каленях, князь і княгіня, а за шырокім акном грукатала разняволеная Дзвіна, мокрыя крыгі трашчалі, звінелі, налазілі адна на адну, і не было лёду ніякага паратунку — пад вогненным позіркам сонца ён крыштыўся на маленъкія кавалачкі,

⁵⁷ Кадзъ — бочка, старадаўняя мера сыпучых цел, якая раўнялася 14 пудам.

скакаў, як жывы, на бераг і там плавіўся, знікаў, ператвараўся ў срэбныя зіхоткія лужынкі.

Князь Уладзімір кепска спаў усю ноч. Слёзы душылі яго, халодны страх прыліпаў да сэрца. Бачылася яму, як святая Сафія на велізарнай чырвонай крызе — ці не ад крыві чырвань? — адплывае ад яго па Дзвіне. Бег князь берагам ракі за Сафіяю, руکі ў неба працягваў, спатыкаўся, а Сафія растваравалася ў тумане, аддалялася, і князь не вытрымаў, упаў, а калі ўзняў ад зямлі галаву, позірк ягоны накалоўся на рыжскага епіскапа Альберта. Стаяў Альберт па калена ў вадзе, руکі распасціраў, смяяўся, чакаў, пакуль Сафія падплыве да яго.

А раніцай ударыў на дзядзінцы вечавы звон. Выходзілі са сваіх палат баяры, спяшаліся з торжышча купцы, рамеснікі тушылі горны, клалі ўбок малаткі, абцугі, стамескі. Усе кіраваліся на дзядзінцу, на плошчу перад Сафійскім саборам. Вулічныя хлапчукі таксама джгалі туды, але варта з гарадскога апалчэння адганяла іх ад Сафіі доўгімі арэхавымі кійкамі. Дзіцячыя вуши, як і жаночыя, як і вуши халопаў, не павінны чуць, аб чым гавораць і спрачаюцца мужы-вечнікі. Дзецям, жанчынам і халопам не дадзена мудрасць, іхнія слабыя душки блукаюць у прыцемках.

Князь Уладзімір з бірычом⁵⁸ Аляксеем, з невялікай аховай на двух чаўнах пераплыў цераз Дзвіну з Бельчыцаў у Полацк. Вой адпіхвалі срэбнашэрыя льдзіны доўгімі шастамі. Сафія глядзела на князя са сваёй недасяжнай вышыні.

Князь ішоў да памосту ў цэнтры плошчы, і народ расступаўся перад ім. Некаторыя крычалі здравіцу, некаторыя, іх было шмат, насміхаліся над князем і бірычом, ледзь пальцамі на іх не паказвалі. Гула плошча. Вароны каркалі, кружыліся над ёй, нібы ў іх, варон, таксама збралася сваё птушынае веча.

Князь узышоў на невысокі драўляны памост, засланы дарагімі апонамі, зняў шлем, пакланіўся спачатку Сафіі, потым, у чатыры бакі, вечу. На памосце ўжо стаялі епіскап Дыянісій, пасаднік⁵⁹ Ратша, тысяцкі Жыраслаў, найболыш уплыўовая і багатыя баяры.

Справа ад памосту, у некалькіх кроках ад сябе, Уладзімір убачыў непарушную сцяну баяр — густыя бароды, высокія сабалінныя шапкі, доўгія шытвы золатам і срэбрам кажухі. Злева стаялі рамеснікі,

⁵⁸ Бірыч — вяшчальнік, які аб'яўляў на плошчах волю князя, памочнік князя ў судовых і дыпламатычных справах.

⁵⁹ Пасаднік — намеснік князя, вышэйшая дзяржаўная асоба ў горадзе.

рукадзельныя людзі. Апратка ў іх была бяднейшая, але гонару не менш, чым у баяр.

— Мужы-палачане, — зыгчна сказаў пасаднік Ратша. — Вялікае Біла сабрала нас усіх перад святой Сафіяй. Няхай мудрымі будуть нашы словы, цвёрдымі — душы. Па закону нашых бацькоў будзем рабіць мы ўсё, што запатрабуе ад нас бог і столъны горад Полацк.

Уладзімір глядзеў на пасадніка і думаў, што той, як і Жыраслаў, як і епіскап Дыянісій, мяккай травіцай сцелецца перад баярамі. А нядаўна ж баяўся ў очы глянуць яму, князю.

Між тым пасаднік гаварыў, уздымаючы голас, каб пачулі ўсе, далей:

— Тэўтонскія купцы, купцы з Гоцкага берага, Любека і Брэмена просяць мужоў-палачан дазволіць ім пабудаваць на нашай зямлі, у горадзе Полацку, сваю лацінскую царкву. Хочуць яны свайму Богу маліцца ў гэтай царкве. Казна ў іх ёсць, дойліды і каменячосы — таксама. Што скажаце, мужы-палачане?

Пасаднік замоўк. Уладзімір наструніўся ўсім целам, адчуў, як пачынае мацней біцца сэрца. Епіскап Дыянісій, вядома ж, ужо расказаў усім, каму лічыў патрэбным, што ён, князь Уладзімір, не супраць лацінскай царквы ў горадзе. Зараз будзе відно, што думает на гэты конт веча. Зараз усе ўбачаць, колькі ворагаў у яго, князя.

— Прэч тэўтонаў! Прэч! — закрычала адразу некалькі соценъ галасоў.

— Няхай будуюць! — насуперак гэтym галасам дружна крыкнула левае крыло веча — рукадзельныя людзі і купцы.

Адразу ўзняўся шум, вэрхал. Мужы-вечнікі махалі рукамі, кіямі, кідалі ўгору шапкі.

— Прэч тэўтонаў! — грымела на плошчы.

— Няхай будуюць! — з не меншай сілаю грымела ў адказ.

Здавалася, два віры, дзве бурныя вясновыя плыні сутыкнуліся на вечавай плошчы, і кожная хацела перамагчы, адолець праціўніцу. Баяры справа маўчалі, ды князь ведаў, што зараз не яны крычаць, а крычаць іхнія грыўні, іхняе срэбра крычыць, якое яны шчодра, не скупячыся, раздаюць тым, хто дзярэ за іх глотку на вечы.

— Прэч тэўтонаў і іх заступніка Уладзіміра! Хочам для Полацка трывіцаць старых! — загукалі раптам на плошчы.

Спачатку такое крычалі нямногія, але падобна таму, як вецер, уляцеўшы з поля ў лес, кранае і варушыць усё болей і болей дрэў, так і гэты крык паступова авалодваў амаль усёй плошчай.

— Хочам трывіцаць старых! Прэч князя! — бушавала веча.

Уладзімір пабляднеў, глянуў на бірыча, маладога рослага хлопца. Той, відно па ўсім, таксама разгубіўся, то расшпільваў, то зашпільваў сваё чырвонае карзно. Тады князь узніяў утару дзясніцу ў баявой пальчатцы. Князь прасіў, патрабаваў слова. Веча глядзела на гэтую руку і пакрысе супакойвалася.

— Мужы-палачане, — сказаў Уладзімір, — калі апошні раз гарэў Палац?

Гэтым, здавалася б, простым пытаннем ён ашаламіў мужкоў-вежнікаў. Веча яшчэ не разумела, куды гне князь. Самыя заўзятныя крыкуны прыціхлі на імгненне.

— Калі вораг паліў і руйнаваў вашы сядзібы? Калі плакала Сафія?

Князь паглядзеў на сабор, перахрысціўся. І ўсё веча глянула на Сафію. Залатыя воблачкі плылі над сямю яе вярхамі.

— Не было попелу і крыві? — дапытваўся князь. — Не цягнулі вашых жонак і дачок на ганьбу? А чаму? Чаму? Таму што я і мая дружына стаім на варце Палацка і Палацкай зямлі. Ведаецце, колькі ў мяне на целе ран? Я біўся з язвягамі і ўграмі, тэўтонамі і свеямі⁶⁰. Я тапіў каня ў жэмайцкіх балотах. Клянуся магутнасцю нашай маці-царквы, што ніхто не пераломіць кап'ё аб святую Сафію!

— Слава князю! Слава Уладзіміру! — дружна выгукнула плошча.

— Прэч баяр-мнагамцаў! — закрычалі злева, дзе стаялі рукадзельныя людзі і купцы.

Веча захвалявалася, забурліла. Замільгалі кійкі, кулакі. Ужо дралі адзін аднаму бароды, ужо баярская чэлядзь бегла біцца за сваіх гаспадароў.

Уладзімір адчуваў, што перамагае, што яшчэ хвіліна-другая, і ён зноў будзе на белым кані, зноў будзе князем-ваяром. Сафія са сваёй вышыні ўжо ўсміхалася яму, і ён, у глыбіні душы, вырастай пад аблокі, становіўся ўпоравень з ёю. За такі міг можна аддаць палову жыцця.

Раптам плошча заціхла, і гэта цішыня была такой нечаканай, што князь уздрыгнуў. Рассякаючы натоўп, да памосту ў цэнтры плошчы ішлі трох ці чатыры чалавекі. Веча расступалася перад імі.

Яны падышлі да памосту, і ўсе ўбачылі парванае адзенне, твары ў крыві. Галоўны паміж імі, сівабароды стары, узніяўся на памост, адвесці вечу паясны паклон.

⁶⁰ Свеі — шведы.

— Я Дабраслаў з Крывіцкага ста⁶¹, — сказаў стары і пахіснуўся. — Мы плылі на Гоцкі бераг. У Земгальскай гавані на нас напалі тэўтоны. Стырнавога і карабельшчыкаў забілі. Тавар забралі. Глядзі, Полацк, на раны сыноў сваіх! Глядзі, Сафія!

Стары купец хрысціўся на Сафійскі сабор і плакаў. Ягоныя сыны, параненые, знявечаныя, стаялі каля памосту, глядзелі на бацьку.

Уладзімір зразумеў, што нечаканае іхняе з'яўленне вельмі пашкодзіць яму. Зноў белы конь уцякаў ад князя, насмешліва ржаў здалёку.

Але гэта быў не самы балючы ўдар. Галоўнае выпрабаванне чакала князя наперадзе. Ледзь толькі пачало супакойвацца веча, убачыўшы і паслухаўшы абрааваных купцоў, як на плошчы з'явіўся князь Вячка з дзесяткам сваіх вояў. Светла-русыя валасы развязаў вецер. Цёмныя бровы былі строга зведзены на пераносci.

«Што тут хоча рабіць гэты сысунок? — з шаленствам падумаў Уладзімір. — Яго даўно трэба было замураваць у манастыры, як брата ягонага Васілька. Вожа, клянуся табе, як толькі сплыўць чорныя хмары, як толькі зноў цвёрда стану на полацкім дзядзінцы, адразу ж выганю яго з Кукейносa, выкіну ў Ноўгарад, у Пскоў, да эстаў, куды змагу, толькі б не было яго побач».

Вячка падышоў да памосту, але ўзбірацца на яго не стаў. Пакланіўся князю Уладзіміру, пасадніку, тысяцкаму і епіскапу, потым пакланіўся ўсім вечнікам. З-за высокага росту Вячку бачылі ўсе.

— Мужы-палачане, — хвалуючыся, пачаў гаварыць кукейноскі князь, — як вы можаце глядзець на крыўду вялікую вашых купцоў? Чаму вы не аслепніце ад сораму? Дзе ваш гнеў? Дзе сіла ваша? Вы мокрыя верабіці вольныя сокалы?

Вячка раптам павярнуўся тварам да сабора, стаў на калені, загаварыў гучней, і ягоны голас чула ўся плошча, хоць не ўсе бачылі яго.

— Святая Сафія! Дзе меч Усяслава? Дай мне яго, і я пайду на тэўтонаў, вызвалю Дзвіну, наш спрадвечны Рубон, пракладу дарогу да мора.

«Скамарох, — думаў пра Вячку князь Уладзімір. — Ён там здзічэў у сваім Кукейносе. Зрабіўся паганцам, рагатай сасне моліцца, а тут бач як заспываў. Скамарох!»

⁶¹ Сто — купецкая арганізацыя, якія існавалі ў старадаўніх Ноўгарадзе, Полацку і, магчыма, іншых гарадах.

Князь аж плюнуў, праўда, асцярожна, каб, крый бог, веча не ўбачыла.

А Вячка раптам, не ўстаючы з каленяў, прасцёр да яго руکі, загаварыў, звяртаючыся толькі да яго, Уладзіміра:

— Вялікі князь! Чаму не сядлаеш каня? Вядзі дружыну на Рыгу, удар кап'ём у вогненную пашчу дракону. Ты — мудры і харобры. Ты ўжо вадзіў нас на Альберта. Пойдзем яшчэ, князы!

Усё веча глядзела на Уладзіміра, сотні вачэй, як нябачныя стрэлы, працікалі яго наскроў. Глядзелі баяры і купцы, рамеснікі і воі. І ўсе чакалі.

«Што рабіць?» — з тугой падумаў Уладзімір. Упершыню за апошні час варухнулася ў душы шкадаванне, сверб незразумелы сабе самому. Каго ён шкадаваў? Сябе? Сваю недасяжную мару? Княгіню Улянью? Шкадаванне такое прыходзіла і раней, але калі ён быў у святліцы, у сваёй сям'і, з княтінню. На плошчы ж, перад вечам, перад народам, сэрца ў яго заўёды было нібы з жалеза. А сёння ўпершыню тоненъкую трэшчыну дало жалеза.

«Што рабіць?» — думаў князь. Ён сышоў з памосту, узніяў Вячку з зямлі, тройчы прылюдна пацалаваў, сказаў так, каб ва ўсе вушы заляцела:

— Устань, брат. Адна ў нас айчына — Полацк. І будзем біцца за яго, свой жывот⁶² класці.

Вячка лёгка ўзняўся на ногі, таксама пацалаваў Уладзіміра.

— Слава! — грымела на плошчы. — Слава князям Вячаславу і Уладзіміру.

Уладзімір з Вячкам, узяўшыся за рукі, узышлі на памост, і зноў вялікі радасны крый быў паўсюдна.

Уладзімір стаяў побач з Вячкам, усміхаўся яму, усміхаўся вечу, а сам успамінаў пра недарэчную жахлівую смерць свайго швагра⁶³ Арцёмія. Быў багатым хлебасольным баярынам Арцёмій, мёду і добра гаворыла слова гасцям не шкадаваў. Шмат было ў яго сяброў, але і ворагі, як вядзеца, былі. Дужа любіў Арцёмій розных звяркоў, розную пушыстую хвастатую жыўнасць. У яго па сядзібে прыручаныя вавёркі бегалі, на плечы гасцям заскоквалі. У яго выдра ў сажалцы плавала, мядзведзь хадзіў на падвор'і без ланцугоў. І вось аднойчы з Кіева прывезлі Арцёмію хамячка — цёплы светла-руды камячок, вочкі як краплі стэпавай вады. Такі быў ласкавы, такі мяккі, на руках у баярына драмаў. Не мог нацешыцца з яго Арцёмій. І аднойчы

⁶² Жывот — жыщё.

⁶³ Швагер — брат жонкі.

асабліва пяшчотна гладзіў звярка, да грудзей прытульваў. Ды ў той самы міг, як хацеў нешта загадаць чалядзінам, раскрыў рот, хамячок слізгануў яму ў самае горла. Ці то рот баярскі яму нарою здаўся, ці то навучылі гэтamu тыя, хто падараў яго баярыну. Перагрыз хамяк усе кішкі Арцёмію, у кароткі момант са свету звёў.

Сціскаў Уладзімір Вячкаву ружу, усміхаўся, а сам думаў: «І гэты прыкідваецца прырученым. А толькі разяў рот — у рот ускочыць, загрызе».

Усімі званамі грымела Сафія. Бушавала веча.

— Слава! — крычалі мужы-палаchanе.

«Крычыце-крычыце, — думаў Уладзімір, усміхаючыся вечнікам. — Дружыну пад Рыгу я не павяду, а калі і павяду, то не скора. Мне не з Альбертам насмерть біцца трэба, а з вамі. Княжую ўладу я вам не аддам».

Князю да горкай сліны ў роце захацелася як найхутчэй вярнуцца ў Бельчыцы, у сваю святаіцу, убачыць княгіню Улянну, пачытаць пергамены. Больш за ўсё ён любіў чытатць павучанні святога Яфрэма, вялікага Іаана Златавуста і Феадосія Пячэрскага, што карміліся словамі божым, як рупныя пчолы.

А веча ўжо крычала зздравіцу толькі аднаму Вячку, быццам яго, Уладзіміра, і на памосце не было.

— Слава князю кукейноскаму! — кідалі шапкі ўгору вечнікі.

— Слава Вячку! Вядзі на тэўтонаў, князь!

І раптам бедны купец Васіль з Запалоцкага ста пранізліва закрычаў:

— Меч Усяславаў — Вячку!

Плошча нібы чакала гэтага, адразу паджапіла:

— Меч Усяславаў — Вячку!

І пайшло, пайшло-пакацілася:

— Меч Усяславаў — Вячку!

Уладзімір стаяў побач з Вячкам, вымучана, змушана ўсміхаўся, а ў самога пот каціўся па скронях. Цяжка было яму слухаць такое. Толькі самаму лепшаму ваяводзе ўручаем полацкае веча Усяславаў меч, прычым кожны раз выкоўваецца новы меч і асвячаецца ў Сафійскім саборы.

Пакрычаўши, пагалёкаўши, мужы-палаchanе парашылі: за сядміцу выкаваць меч, асвяціць яго і ўручыць прылюдна князю Вячаславу Барысавічу Кукейноскаму. Меч падахвоціўся выкаваць на сваім падвор'і баярын Іван, бо ў яго былі знаныя кавалі. На tym веча і разышлося, расцякліся з дзядзінца, і толькі вароны ўсё не маглі супакоіцца, усё лёталі над Сафіяй.

II

Якава разам з усім палонам гналі на поўнач ад Княжага сяльца, ад Гарэлай Весі ў Друцкую зямлю. Палон спачатку ішоў па лёдзе Бярэзіны, і было не надта цяжка валачы сані з нарабаваным дабром, у якія ўпрыглі Якава разам з маладзейшымі нявольнікамі. Але праз дзесятак попрышчаў ваявода Зярнъко, што кіраваў друцкімі воямі, загадаў павярнуць з Бярэзіны на ўсход, у напрамку Друцка. Тут ужо трэба было ісці па цаліку, па заснежаных лясах і балотах, і сані адразу прыбавілі ў вазе, быццам былі нагружаны жалезнымі крыщамі⁶⁴.

Палону, як паддічыў Якаў, было сотні паўтары людзей. У большасці — маладыя мужчыны і юнакі.

Побач з Якавам ablіvaўся потам, цягнучы сані, каваль Чухома. Ён усё вучыў Якава, шаптаў яму:

— Ты спакойна цягні, не тузай, а то жылы парвеш. Нам яшчэ жыць з табой трэба.

Ён быў старэйшы за Якава на сем або восем сонцаваротаў, быў у самай мужчынскай сіле і славіўся сваёй кавальскай работай па абодва берагі Свіслачы. Яго нават трошкі пабойваліся, бо заўсёды смерды баяліся тых людзей, што маюць справу з агнём і жалезам. Звычайны чалавек, лічылі ў весях, не можа размякчыць метал так, што той ажно льецца, быццам вада. Толькі ведзьмаку пад сілу такое цудадзейства! Але ніякім ведзьмаком Чухома не быў. Добрыя сінія вочы былі ў яго, мяккія пшанічныя вусы.

— Чаму князь Рагвалод нас не абараніў? — сказаў аднойчы Якаў. Чухома глянчы на яго, горка ўсміхнуўся:

— Князь Рагвалод сябе бярог, свой церам... А мы? Што мы яму? Ён трохі пасядзіць у Княжым сяльцы, акрэпне і сам у набег пойдзе. На Тураў ці на Слуцак. Адтуль сабе смердаў прыгоніць. Ганяюць нас, брат, як жывёлу, ад князя да князя. І нікуды не схаваешся. Чуў я, праўда, што ў паўдзённых стэпах, далёка за Кіевам, ёсьць броднікі⁶⁵ і ваяводаю ў іх нейкі Пласкіня. Але гэта далёка ад нас, як да неба.

Прывалы былі нячастыя. Калі ж спыняліся, друцкія воі загадвалі нявольнікам збіраць у лесе ламачча, раскладваць вогнішчы. Есці давалі толькі хлеб і ваду.

На адным з прывалаў Якаў убачыў варажбу самага пажылога з нявольнікаў Тварыміра. Калі прынеслі хлеб, Тварымір узяў кавалак, панюхаў яго, нешта прашаптаў, пакруціў у руках, разламаў і

⁶⁴ Крышта — кавалак сырадутнага жалеза.

⁶⁵ Броднікі — вольнае насељніцтва ўзбярэжжа Азоўскага мора.

выцягнуў з хлеба, пад здзіўленыя, спалоханыя ўздыхі суседзяў, доўті жмут чалавечых валасоў.

Ваявода Зярнъко спяшаўся — магла быць пагоня. Стараючыся пакінуць меней слядоў, затоптвалі вогнішчы, зноў ішлі праз лясы і снягі.

Якаў усё ніяк не мог паверыць у тое, што ён раб. Усё, што адбывалася з ім, з Чухомам, здавалася цяжкім жажлівым сном. Вось вось прыйдзе нехта ці прыедзе, разбудзіць усіх, расштурхает, і прачнеца Якаў у Гарэлай Весі, і Настасся будзе паліць у печы, і, паснедаўшы, пойдуць яны разблытваць вузлы звярыных слядоў у пушчы. Возьме Якаў сваю сякеру, каб насекчы ядлоўцу вэндзіць ласінае мяса. Смачна хрусле пад сякеры дрэва... Падбяжыць Мірошку, засмяеца, шыбнє ў яго, Якава, снежкай...

Сырыца апаліла ногі. Другі вой, маладзенъкі, сінявокі, махнуў бізуном, ударыў па нагах, загадаў:

— Хутчэй шавяліся, вол пад'ярэмны.

Якаў прыкусіў губу ад болю, але і здзівіцца паспей: «Чаму ён называе мяне валом?»

— Ты што ж, праваслаўны, сваіх людзей хвошчаш? Мы ж не чудзь, не печенегі,— сказаў Чухома.

Вой глянуў на кавала, хацеў і яго ўдарыць, ды замест гэтага смаркануўся, прыклайшы да наздрывы вялікі ссінелы на марозе палец. Толькі тут канчаткова зразумеў Якаў, што не сон гэта, не гарачка-трасуха, і ад вялікай жалобы, ад крыўды заплакаў.

— Цярпі, Якаў,— падбадзёрыў яго Чухома. — Быць не можа, каб загналі нас у аглоблі. Неяк жа выкруцімся.

Якаў засаромеўся слёз, усміхнуўся свайму паплечніку па няшчасцю.

Праз дзень ці два далі палёгку Чухому — даведаліся, што ён каваль, і не захацелі, каб парваў жылы, цягнучы сані. Чухома паклікаў ваяводу Зярнъко, смела гледзячы таму ў очы, назваў Якава сваім унотам⁶⁶, ваданосам і малатабойцам, запатрабаваў, каб хлопцу таксама дазволілі вальней дыхнуць.

Якаў ішоў побач з Чухомам, радаваўся, што бог звёў з такім добрым чалавекам. А над лесам сыпала шчодрыя промні сонца. Дрэвы, выцягнуўшы да сонца абмарожаныя галіны, рыхтаваліся сустракаць вясну. На невялікай палянцы, на сонечным прыпёку, убачылі вялікі мурашнік. Мурашки, выбегшы са сваіх цёмных сковаў, зблісці-сангчапіліся ў бліскучыя жоўта-карычневыя камякі. Здавалася,

⁶⁶ Унот — юнак, тут вучань, чаляднік рамесніка.

яны аб нечым ціхенъка дамаўляюцца, азіраючыся, каб не пачулі іх людзі.

Вясна з'ядала снег. Цёмныя лысіны мокрай лясной зямлі вылузваліся з-пад снегу. Санныя палазы прыліпалі да зямлі.

Ваявода Зярнко не разлічыў. Ён думаў дабегчы да Друцка па цвёрдым гладкім снезе, але вясна дагнала яго. Ваявода быў сярдзіты, як мядзведзь-бадзяга, якога нечакана ўспаролі з бярлогі. Ён лаяў сваіх вояў, біў нявольнікаў.

Сані ваявода загадаў пасекчы і спаліць. Успыхнулі вялікія каstry. Увесь палон глядзеў на іх з радасцю, бо добра такі плаабрывалі людзі плечы ў няблізкай дарозе.

Ваявода змрочна ехаў наперадзе сваіх вояў і сваіх нявольнікаў. Ён ужо зразумеў, што набег на Свіслач мала дасць яму багацця. Раставаў снег... Раставаў палон... Некаторыя паміралі, некаторыя ўцякалі, дачакаўшыся начной цемры. Тыя ж, якія яшчэ ішлі, былі дужа змучаныя, худыя, абдзёртныя.

Ноччу зашумеў цёплы паўднёвы вецер, навалок хмар на ўсё неба. Ваяводу, які стаў у паходным шатры, разбудзілі нейкія ўсхліпты. Ваявода скапіўся за меч, высунуў з шатра галаву. З неба ліўся даждж. Увесь лес быў напоўнены няяснымі шолахамі, шэптамі — гэта ажывалі, выпростваліся пад мяккім цёплым дажджком скамянелыя ад сцюкы дрэвы.

Не дайшоўшы некалькі попрышчаў да Друцка, ваявода Зярнко прадаў большую частку палону полацкім купцам, з караванам якіх сутыкнуўся ў лесе. Палачане былі ўжо на вазах, весёла пераціrali коламі снег і гразь. Якаў з Чухомам трапілі да палачан і, трэба сказаць, з палёгкаў ўздыхнулі, бо на прывалах бачылі, як шмат піў віна і мядухі ваявода і, аг'янеўши, крычаў, што загадае сваім воям пасекчы ўвесь свіслацкі палон мячамі.

Палачане пасадзілі іх на вазы, на прывале накармілі паранай рэпай і зайщавым мясам.

— Адкуль жа вас гоняць? — пацікавіўся ў Якава малады белатвары купец з рыжай барадой.

— Мы са Свіслацкай зямлі. Вольныя смерды князя Рагвалода Свіслацкага, — адказаў Якаў. За ўсю папярэднюю дарогу ён толькі перакідваўся слоўцам-другім з кавалём Чухомам, і яму карцела пагутарыць з новым чалавекам.

— Цяпер будзеце нявольныя, — уздыхнуў купец. — Прададуць вас на які-небудзь баярскі двор. Чэляддзю баярскай станецце, — здавалася, ён спачувае Якаву з Чухомам.

— Вось каб вас у Полацк завезлі,— працягваў купец, — там ужо лягчэй. Горад вялізны, людзей поўнае мора... А цэрквы якія! А палаты баярскія і княжацкія! Там было б вам лягчэй. Адно толькі полацкае паветра чалавека вольным робіць.

Ён хацеў яшчэ нешта сказаць Якаву, але пажылы купец, можа, нават ягоны бацька, крыкнуў з суседняга воза:

— Прыкусі язык, Міхалка! — і сядзіта зірнуў на Якава.

Купцы везлі з Кіева жалезны тавар, жаночыя бранзалеты, амфары з рамейскім віном. На адным з прывалаў яны нават пачаставалі віном Якава і Чухому.

«І ўсё роўна нас прададуць, — спустошана думаў Якаў. — Як прадаюць бранзалеты і конскія падковы... Гэтыя купцы, гэты во Міхалка будуць ездзіць у Кіеў, у далёкія краіны, нават за мора, а я ссохну, згарбею на пад'ярэмнай нямілай працы. Навошта мне жыццё? Навошта мне такое жыццё? Лепей было б птушкай на свет нарадзіцца. Але і птушку ловяць у сілкі і цянёты... Да канца дзён сваіх буду працаўца да чорных мазалёў і Свіслач з Бярэзінай не пабачу».

Ён апусціў галаву на грудзі, і слёзы пабеглі з вачэй. Малады рыжабароды Міхалка са спачуваннем глядзеў на яго.

— Ты што, Якаў? — ляпнуў яго па плячы рукою Чухома. — Нягожа табе слёзы ліць. Ты ж хлопец-адарвіrog. З-пад сучкі яйка можаш украсіці. Я цябе ведаю. Ад слёз толькі балотны туман гусцей узнімаецца. Не плач. Усё, дасць бог, добра павернешца.

І Міхалка сказаў Якаву:

— Не плач.

Якаў рукавом світкі выцер слёзы, пачаў глядзець на лес, на дарогу, на неба, што ўсё болей яснела, усё болей налівалася вясновым блакітам, і пакрысе супакойвалася расхваляванае сэрца. Ён ужо думаў пра Мірошку з Настассяй. Дзе яны зараз? Можа, таксама гоніць іх хто-небудзь у чужую старану? А можа, пераседзелі ў лесе навалу, схаваліся і грэюцца зараз ля цяпельца, сухое ламачча ў агонь падкідваюць?

Якаў з Чухомам і яшчэ дзесятак нявольнікаў трапілі ў рэшце рэшт на падвор'e баярына Івана, абароджанае высокім дубовым плотам, бруднае, у глыбокіх ямінах, у кароўскіх ляпёхах.

Баярын Іван вёў сваю гаспадарку з вялікім размахам. Тапіў і кляйміў камякі воску, паліў лес на попел для прыгатавання мыла, залення скур і афарбоўкі сукнаў, гнаў дзёгаць. Усё гэта багацце на стругах і лайбах вёз па Дзвіне на Гоцкі бераг і далей. Але прыйшли тэўтоны, захапілі вусце Дзвіны, і цяжка, а потым і зусім немагчыма стала ягоным карабельшчыкам прасочвацца, праправацца ў

Варажскае мора. Вось чаму на вечы баярын Іван падтрымаў князя Вячку і нават падахвоціўся са сваёй руды і сваімі (гэта значыць сваіх чалядзінаў) рукамі выкаваць князю Усяславаў меч. «Бяда нас прымусіла перасесці з чоўна на баявога каня», — казаў ён радавітым баярам, якія далёка не ўсе хацелі ісці вайной на тэўтонаў.

Баярын сам сустрэў сваіх новых чалядзінаў, сам захацеў глянуць на кожнага з іх. Ён ведаў усіх кароў у сваім вялікім статку, тым болей хацеў ведаць чалядзінаў. Чалядзіны стаялі, збіўшыся ў купку, пасярод шырокага двара. Яны былі схуднелыя, змардаваныя, і гэта адразу заўважыў сваім гаспадарчым пільным вокам баярын Іван. «Нялёгка мне будзе іх адкарміць, — падумаў баярын. — Скура й косці... Але з божай помаччу за сядміцу паставаўлю чалядзінаў на ногі, дам хлеба і рэпы, а тым, хто ў асабліва цяжкую работу пойдзе, то й мяса».

З гэтай хвіліны баярын стаў для чалядзінаў бацькам: карміў і паіў іх, апранаў, прытулак даваў, на працу руплівую і дбайнную настаўляў, за гультайства караў. Як за сцянай былі чалядзіны за сваім баярынам. Чалядзін мог ударыць вольнага чалавека і схавацца ў харомах баярскіх. Баярын, калі хацеў, мог не выдаваць свайго чалядзіна, а заплаціць таму, каго ўдарылі, за крыгуду, за сорам.

Баярын быў пчалінай маткаю, а чалядзін маленькай пчалою. Баярын быў пушчанскім дубам-волатам, а чалядзін — былінкаю.

Баярын быў бацькам клапатлівым — ледзь што не так зрабіў чалядзін, адразу вуха рэзаў чалядзіну па самы корань.

Так пачалі жыць Якаў з Чухомам на баярскім падвор'і. Ужо вясна снег вынішчыла. Ужо ручай адгаласілі. Ужо лотаць жоўтая, кветка сарамлівая, па лугах пабегла.

Баярын Іван добра помніў абяцанне, якое даў усяму полацкаму вечу — за сядміцу выкаваць меч для князя Вячки. Лепш бы ён не даваў такога абяцання, бо кавалі зрабілі меч, але калі баярын пачаў выпрабоўваць яго і ўдарыў па варажскаму мячу, толькі рукаяць з крыжавінаю ў баярскай руцэ засталася. Клінок жа са свістам адляцеў, хлапчука, што гусей гнаў на луг, парапніў.

Тады Іван, патаемна ад мужоў-вечнікаў, з Полацка тэўтона Фердынанда запрасіў. Гэты Фердынанд ужо другі сонцаварот жыў на торжышчы, полацкую пяньку купляў для рыжскіх карабельшчыкаў. Хадзілі пра яго чуткі, што мудрэц ён у жалезе — што хочаш зробіць.

Фердынанд прыехаў на вазку з палатняным вержам. Плеценая са стальнога дроту кальчуга была на ім, бо вельмі баяўся тэўтон, што нападуць на яго ў дарозе. У баярскім цераме ён з вялікай радасцю, з палёгкай сцягніў з сябе цесную кальчугу, застаўся ў мяккай атласнай кашулі. Пот, як боб, вісеў у яго на скронях і на бровах.

Баярын Іван адразу ж пачаў шчодра частаваць госця. Пасля трэцяга кубка мёду Фердынанд заўсміхаўся, павесялеў, шапнүў баярыну ў зарослае сівым воласам вуха, што ён, Фердынанд, вельмі харошы чалавек, што дома, за Варажскім морам, яго шанавалі і што ён (ха-ха) не супраць ушчыкнуць салодкае жаночае сцягно.

Баярын Іван вельмі ўважліва яго слухаў, згодна ківаў галавою, не забываючы наліваць мёд. Абодва былі вяёльяя, шчаслівия, чырванашчокія.

Нарэшце баярын загаварыў пра меч. Фердынанд сказаў, што ў іх, у Саксоніі, кожнаму мячу, як нядайна народжанаму сыну, даюць імя. Ёсць меч «Леў», меч «Рудольф», меч «Карл».

— Мне трэба меч «Усяслаў», — перапыніў Фердынанда баярын Іван.

— Усяслаў? — зморшчыў загарэлы нізкі лоб Фердынанд. — А хто гэта быў такі? Чым праславіўся гэты чалавек, каб яго імем назвалі рыцарскі меч?

— Усяслаў быў вялікім князем полацкім і кіеўскім, — цярпіва пачаў тлумачыць лацініну баярын. — Харобрым князем. Ён нарадзіўся ў кашулі...

— У кашулі? — здзвіўся Фердынанд. — Ага-ага, разумею. Бываюць дзеці, якіх бог выпраўляе на белы свет з мацярынскага лона апранутымі. — Ён засміяўся сваёй дасціпнасці і дасведчанасці.

— І вось гэтую «кашулю» Усяслаў усё сваё жыщё насіў з сабою. Яна засцерагала яго ад ворагаў. Ён зрабіў магутным Полацк.

— Так-так, Полацк магутны, — згадзіўся саксонец. — Іначай я не жыў бы ў ім. — Ён гучна засміяўся. За ім дробным залівістым гарошкам рассыпаўся баярын Іван.

— Ты павінен выкаваць меч. Самы лепшы ў Полацку, — цверазеючы, сказаў баярын Іван. — Я добра заплачу табе.

Тут і Фердынанд пачаў цверазець. Рабіць мячы ён рабіў, але даўно. Рука і вока маглі адвыкнуць. Яму трэба памочнікі, шмат памочнікаў. Яму трэба добры метал. Яму трэба мёд, піва, мяса, мяккі хлеб...

— Будзе-будзе... Усё будзе, — хацеў перапыніць яго баярын.

Але Фердынанд нібы не чую і не бачыў баярына. Яму, Фердынанду, акрамя ўсяго трэба маладая дзяўчына, якая б, калі ён прагаладае ща, падавала яму на стол, мёд, піва, мяккі хлеб...

Пры гэтых словах баярын Іван зморшчыўся, буркнуў, нібы сам сабе:

— Жаба заморская.

— Якая баба? — навастрыў вушы, недачуў Фердынанд.

— Будзе, кажу, табе баба, — змрочна паабяцаў баярын.

— А зараз, баярын, — сказаў Фердынанд, напаследак яшчэ раз адпіваючы з кубка, — адпусці мяне ў Палацк на тры дні. Струмант свой кавальскі прывязу, кнігу вучоную аб гарачых і халодных металах. Чакай мяне праз тры дні.

У гэтых ж самы час Чухому з Якавам як будучым памочнікам Фердынанда быў дадзены строгі загад шукаць балотную руду, варыць і каваць з яе жалеза. У палацкім наваколлі такой руды не было, і яны вымушаны былі на вялікім плыніце пайсці ўверх па Дзвіне, потым з Дзвіны спусціцца да выгокаў ракі Улы. Іх пільнавалі, сачылі за кожным іхнім крокам і рухам баярскія цівуны, так што збегчы ў дарозе не было ніякай магчымасці.

Суровая велічная прырода адкрывала ім свой твар. Безліч азёраў было рассыпана ў гэтай глухой лясной старане. Яны зіхцелі пад сонцем, як асколкі блакітнага шкла. Налятаў вецер, шумеў у маладой зялёй асацэ, накочваў на ніzkія пясчаныя берагі сіне-чорныя хвалі. Валуны грэлі на палінах свае замшэлья бакі.

Магутныя елкі, як вастраверхія шатры вояў, віднеліся там-сям. Сініцы жавава бегалі і звонка цінькалі ў густым змроку калючых яловых галін. Халодныя пеністыя ручай пранізвалі роўнядзь тарфянішчай і лугоў. Жаўцеў мох, а пад ім спала мёртвым сном гнілая балотная вада.

На беразе Улы Чухома знайшоў радовішча дзірвановай руды. Яна мела цёмна-чырвоны колер, падатна ляпілася ў пальцах.

Зрэзалі дзірван жалезнікамі, пачалі капаць руду. З гліны, якую прывезлі з сабою на плыніце, змайстравалі дзве невялікія печы-домніцы. Гліну, каб не трэскалася ад вялікага агню, змешвалі з пяском і дрэсвай⁶⁷. Ля самага споду печаў Якаў пад наглядам Чухомы зрабіў адтуліны і ў іх уставіў гліняныя трубкі-соплы, праз якія ўдзімаецца ўсярэдзіну печаў паветра. Засыпалі ў домніцы драўляны вугаль уперамешку з кавалкамі руды, падпалилі...

Якаў працаваў з ахвотаю, з вялікай цікавасцю да справы, з якой сутыкнуўся ўпершыню. Пот заліваў вочы, але ён не зважаў на гэта, рабіў усё, што загадваў Чухома. Толькі праца, цяжкая, да змогі, праца, магла хоць на міг даць спачынак параненай палонам душы.

— Малайчына, Якаў, — хваліў яго Чухома. — Быць табе кавалём. Запомні: без кавала нярадасная зямля. Радасць мы даем рудою сваёй, жалезам сваім.

⁶⁷ Дрэсва — тоўчаны граніт.

— З руды мячы выкаваны, якімі нас запаланілі,— ціка сказаў Якаў.

— Тут не наша віна, не кавальская,— усміхнуўся Чухома.— Птушкі нябесныя невінаваты, што з неба Пярун страле ў людзей. Так і мы. Чуў я, што вось гэты меч, які нам загадана скаваць, на добрую святую справу пойдзе.

— Для князя Вячкі, які супроць тэўтонаў ваюе,— падказаў адзін з баярскіх цівуноў.

— Вось бачыш, Якаў? Не толькі зло ад жалеза. Зло ад злых людзей, не ад жалеза.

Агонь і сырое паветра рабілі ўсярэдзіне домніці сваю таемную, незразумелую шмат якім людзям, у тым ліку цівунам і Якаву, справу. Чухома загадкова і ўрачыста ўсміхаўся. Адзін ён ведаў, што ў гэты самы час душа агню і душа руды спляталіся ў адзін неразрыўны клубок, у адно цэлае, каб нарадзіць звонкагалосае жаданае дзвіца — жалеза. Праўда, гэта яшчэ не чыстае жалеза, гэта крыща, у якой вельмі шмат шлаку. Крыцу яшчэ трэба будзе да чырвані нагрэць у горне, кінуць на кавадла і біць, біць, плюшчыць магутнымі малаткамі, каб выгнаць з яе балотны хваробны дух.

Пачакалі, пакуль астывнуць домніцы, разбілі, разламалі іх, цёплія крыцы пагрузілі на плыт. Цёмнавішневая зара палаала над зямлёй. Усхліпвала вада ў асацэ. Зоркі трымцелі ў змроку, як залатыя нябесныя слёзы.

Якаў стаяў на плыце, адпіхваўся ад багністага дна цяжкім бярозавым калом. Балела спіна, але надзіва яснай і спакойнай была душа. «Я малады,— думалася яму.— Мне яшчэ жыць і жыць. Я моцны. Я ніколі не буду рабом. Ніколі». Ён успомніў словы маладога купца Міхалкі аб тым, што адно толькі полацкае паветра чалавека вольным робіць, і радасць, даўно забытая птушка, заспівалася ў душы. Ён ужо ведаў, як ратавацца,— трэба бегчы ў Полацк, у горад, і згубіцца між людзей. Трэба ўцячы, а там — бог-бацька. Што будзе, то будзе.

Як толькі прыбылі яны на баярскае падвор'е, адразу ж, са згоды баярына Івана, іх узяў пад сваю поўную ўладу саксонец Фердынанд. Ён выпытаў у баярына, хто з ягоных людзей да кавальской працы здатны, і разам з Чухомам у кавалі трапіў Якаў.

Фердынанд, у новенъкім скуранным фартуху, у новенъкіх, толькі пашытых ботах, сабраў усю сваю абслугу — і малатабойцаў, і гарнавых, і ваданосаў — у кузні, сказаў, як і ўсе тэўтоны павольна і смешна вымаўляючы полацкія слова:

— Разам працеваць будзем. Я не вашай зямлі чалавек, але я добры. Я люблю есці і пішь віно, я люблю шмат спаць і кахаць жанчын. Вы, пэўна, таксама ўсё гэта любіце? Але яшчэ я люблю і ўмею працеваць.

Ён на хвіліну змоўк, зірнуў на сваіх памочнікаў — ці разумеюць яго? Разумелі. Слухалі ўважліва. Гэта яшчэ болей натхніла Фердынанда. Узбуджана махаючы рукамі, ён павёў далей сваю гаворку:

— Нам трэба зрабіць меч «Усяслаў». Правільна я называю імя? Дык вось. З той руды, з того жалеза, якое вы прывезлі аднекуль з балотаў, нельга зрабіць меч «Усяслаў». Можна серп жанчыне скаваць... А меч...

Ваша балотнае жалеза мяккае, слабае. Меч з такога жалеза сагнецца, як саломінка, у першым жа паядышку. За баярскія грыўні на торжышчы ў Полацку я купіў свейскага жалеза. З такога жалеза куюцца мячы для пераможцаў, для герояў. А з вашага мы наробім баярыну ключоў і замкоў.

Фердынанд з-пад свайго скуронога фартуха раптам выцягнуў пажоўклы, згорнуты ў трубку пергамен.

— Ведаеце, як гартуецца свейскае жалеза? Вось што піша Тэафілус Прэсбрайтэр у сваім трактаце «Схема разнастайных мастацтваў». Тут напісаны не вашымі літарамі, я вам буду пераказваць, тлумачыць.

Ён пачаў чытаць, зредку адрываячы позірк ад пергамена, каб глянуць на сваіх слухачоў:

— Загартоўка жалеза вядзецца такім жа чынам, як рэжацца шкло і размякчаюцца каменні. Вазьмі трохгадовага чорнага казла і трymай яго пад замком на прывязі троє сутак без корму. На чацвёрты дзень накармі яго папараццю. Пасля таго як ён два дні пае сць папараць, змясці яго ў наступную ноч у дзежжу з рашэцтвым дном. Пад дзежжу пастаў сасуд для збору казлінай мачы. Набраўшы за двое альбо троє сутак дастатковую колькасць вадкасці, выпусці казла на волю, а ў гэтай вадкасці гартуй сваё жалеза.

Фердынанд склаваў пергамен, строга глянуў на сваіх памочнікаў.

— Нясіце.

— Каго? Чорнага казла? — здзвіўся Чухома.

— Нясіце сюды амфару з віном, якую я склаваў у кучу вугалю.

Пачалі каваць меч «Усяслаў». Свейскае жалеза і сапраўды было добрае, падатна кавалася, адчувалася ў ім сіла і пругкасць, колер мела шэры з сіняватым адценнем. Чухома аж языком прыцмокваў:

— Мне б у Гарэлую Весь такое.

Фердынанд адразу ж распазнаў у Чухоме самага здольнага і самага ўмелага свайго памочніка. Даваў яму каваць меч, спачатку рэдка, потым часцей.

Меч рабілі доўгі, двухручны, каб дзвюма рукамі мог вой браць яго ў час бою за рукаяць. Лёзы ў кінка з двух бакоў былі вострыя, наточаныя. Крыжавіну і рукаяць абклалі чэрненым срэбрам, і срэбра тое гузавата, няроўна лягло. Не будзе слізгаць рука. Навершша рукаяці ў выглядзе чырвонага яблыка зрабілі, дарагі заморскі камень, што ў паўзмроку вакол сябе праменні рассыпае, усадзілі, утапілі ў гэтыя яблык. Трохі ніжэй рукаяці на адным баку кінка выяву святога Юрыйя выбілі, а з другога боку «Усяслаў» полацкім літарамі на жалезе напісалі.

Апошні час усё болей Чухома завіхаўся над мячом, і Якаў яму памагаў. Фердынанд жа віно піў, хаваючыся ад баярына. Знікла ў яго ахвота да кавальства, і часцяком казаў ён Чухому:

— Паеду ў Саксонію, вінаробам стану. Праз дзве вясны паеду ў Саксонію. Абры́дла мячы каваць.

Баярын Іван, поўнасцю даверыўшыся Фердынанду, нячаста заходзіў у кузню, дый смурод, гарачыню і дым цяжка трываў. Прыйягалі іншы раз ад баярына хлапчуки надворныя, пыталіся:

— Баярын Іван ведаць жадае: ці хутка меч будзе гатовы?

Фердынанд, якога загадзя папярэджвалі, што чакае ѡца ганец ад баярына, завіхаўся над кавадлам, злавесна прыжмурваў вочы, адказваў:

— А ці хутка дзіця нараджае ѡца?

Хлапчуки гэтага не ведалі, беглі назад, у баярскія палаты. Але аднойчы сам баярын завітаў у кузню. Быў ён у доўгім, па калена, чырвоным каптане, у руцэ трymаў белую вышываную хустачку — нос ад смуроду затыкаць. Ён асцярожна прыпыніўся на парозе кузні, акідаючы падазроным позіркам Фердынанда, Чухому і Якава. Яны пакланіліся баярыну.

— Прыйяджалі мужы-вечнікі з Полацка, — сказаў баярын, — пыталіся наконт мяча.

— Меч гатоў, баярын, — усміхнуўся Фердынанд. — Ляжыць, на халадку астывае, на ранішнія расе. Якаў, прынясі баярыну Івану меч.

Якаў борздзенъка выйшаў з кузні, прынёс меч, які перад гэтым паклалі на пясок, на сырную зямлю, каб усю сілу зямнью ў сябе ўвабраў. На кінку ззяля раса.

Баярын узяў у рукі цяжкі светлы меч, круціў яго так і гэтак, махнуў ім над галавою, уважліва разглядаў рукаяць і крыжавіну, выяву святога Юрыйя, навершша з дарагім заморскім камянём.

Здавалася, каб не Фердынанд з памочнікамі, ён паспрабаваў бы, пакаштаваў меч на зуб.

— Добра, — сказаў нарэшце баярын. — Важнецкі меч. Ты, майстар, — звярнуўся ён да Фердынанда, — атрымаеш плату, як мы і дамаўляліся, і акрамя таго — зверх платы. А вы, — пранізаў ён уважлівым позіркам Чухому з Якавам, — вып'еце ў святы дзень вядро мёду. Мне патрэбны людзі па жалезнаму рамяству.

— Дзякую табе ў ногі, баярын Іван, — пакланіўся Чухома.

— Похвы для мяча ўжо зрабілі ў Полацку, — працягваў баярын. — І яшчэ казалі мужы-вечнікі, каб абавязкова ў рукаяць мяча былі ўкладзены мошчы святой Ефрасінні Полацкай, што ў святой зямлі, у Іерусаліме, памерла.

— Дзе ж мы возьмем гэтыя мошчы? — разгубіўся Фердынанд і паглядзеў на Чухому з Якавам. — Ды каб пакласці іх у рукаяць, трэба выняць адтуль камень.

— Камень трэба выняць, — адразу згадзіўся баярын. — Не заморскімі каменнямі ваююць, а святымі мошчамі. Вынь камень, майстар, і аддай мне яго.

Ён растапырыў пальцы ледзь не перад самым носам у Фердынанда.

— Не адразу, баярын, — адвёў убок ягоную руку Фердынанд. — Цяжка клаўся камень у рукаяць, а даставаць яго будзе яшчэ цяжэй. Два дні нам на гэта.

— Два дні? — зморшчыўся баярын. — Хай будзе па-твойму. Да таго часу і мошчы святой Ефрасінні прывязуць з Кіева, з Пячэрской лаўры.

Калі баярын пайшоў, Чухома ўсміхнуўся:

— Пащадаваў камень, стары грыб.

— Сваё добро трэба шкадаваць, — суха сказаў Фердынанд.

Чухома з Якавам нічога не адказаў яму, толькі пераглянуўся між сабою.

«Як жа ўцячы адсюль? — пакутліва думаў Якаў. — Няўжо ўсё жыщё пройдзе вось у гэтай кузні, паміж гэтых чорных закуранных сцен?»

За частаколам баярскай сядзібы заўважыў ён аднойчы парослую ніцым хмызняком пустку. Нейкія самотныя грудкі віднеліся там, нейкія пагорачкі.

— Што гэта? — пацікавіўся Якаў у старога чалядзіна, які, цяжка хаўкаючы ротам, цягнуў на гарбе шэры камень-жарнавік.

— Гэта магілы, — не прыпыніўся, нават не глянуў на Якава стары. — І ты там будзеш ляжаць.

Штосьці абарвалася ў душы Якава, калі пачуў гэткія слова.
Нейкая тоненъкая струна ў сэрцы лопнула.

Звінела дагэтуль струна, спявала, чорныя думкі выганяла прэч, а
ў той міг лопнула. Назаўсёды замоўкла.

Не ў палетнік⁶⁸ ўзялі іх на работу, не да пакроваў, а на ўсё
жыццё. Каб жа ведаў чалавек, колькі жыць давядзеца, колькі летаў
над галавой прашуміць.

Праз два дні прыехалі мужы-вечнікі, прывезлі ў залатой карчазе
мошчы Ефрасінні Полацкай. Фердынанд у прысутнасці полацкіх баяр
і баярына Івана выняў заморскі камень з рукаяці, паклаў у рукаяць
святыя мошчы. Чухому і Якава на гэты час выгналі з кузні. Чалядзіну
забаронена бачыць такое тайнства.

Пад пераклікі царкоўных званоў урачыстая працэсія рушыла да
Полацка. Наперадзе на багата прыбраных конях ехалі баяры. За імі
ішло дванаццаць хлопчыкаў, апранутых у белыя кужэльныя кашулі і
чырвоныя з фарбаванай ласінай скуры штаны. Хлопчыкі дзымулі ў
пазалочаныя дудкі. За хлопчыкамі павольна ехала аблітая свежымі
лугавымі кветкамі, абцягнутая бліскучымі рамейскімі апонамі
калясніца. Яе цягнулі тры белыя кані з пафарбаванымі залатой
фарбай капытамі, з расчасанымі грывамі, у якія былі ўпленены
медныя бомбы і рознакаляровыя стужкі. На колясніцы ў высечаным з
цёмна-карычневага моранага дубу футарале зікцеў пад промнямі
сонца меч. Праваруч і леваруч мяча сядзелі на мяккіх зэдрах баярын
Іван і саксонец Фердынанд. Баярын дзеля такой урачыстасці апрануў
свой самы багаты гарнастаёвы кожух і ablіvaўся салёным потам. За
калясніцу крочылі Якаў і Чухома. Якаў трymаў у руках вялікія
кавальскія абцугі, Чухома — цяжкі малаток. Баярын спачатку і
слушаць не хацеў, каб ягоныя чалядзіны разам з ім у горад кіраваліся,
разам з ім славу і вітанні люду полацкага дзялілі. Але Фердынанд
настояў, угаварыў яго. «Хай бача столыны Полацк, якія ў цябе
майстры, баярын, — лісліва сказаў Фердынанд. — Хай пазайздросціць
табе». Гэтыя слова і вырашылі справу — баярын Іван любіў, каб яму
зайздросцілі.

Якаў ішоў з абцугамі ў руках. Ззаду гучна тупалі коні — ехалі
баярскія воі, аблітые зялёной мяккай дзэрзой коп'і.

З кожным імгненнем Якаў набліжаўся да горада, пра які столькі
чуў, пра які штоночна марыў, лежачы на цесных брудных палатках
разам з чалядзінамі. Паветра гэтага горада робіць людзей свабоднымі.
Зямля гэтага горада, толькі на яе ступіш, дае сілу і радасць. Вось ён

⁶⁸ Палетнік — чалавек, які наймаўся на работу на адно лёта.

ужо выпльвае купаламі Сафіі, якія, быццам сем чырвона-залатых пляёсткаў, ірвуцца ў неба. Вось паказаліся ўжо цэрквы ў золаце, срэбры і медзі, шэрыя непарушныя муры манастыроў. Дзвіна асяляпіла вочы блакітам, а на ёй безліч ветразяў — чырвоных, сініх, зялёных. Кіпіць, як мурашнік, торжышча. Усё, што расце ў полі, што шуміць у лесе, што плавае ў рацэ, што ляжыць у зямлі,— усё прадаецца тут. Пільна сочыць за сваім таварами купцы. Рыхтуюць да няблізкай дарогі свае лайбы, стругі і шкуты карабельшчыкі — забіваюць пазы між дубовымі дошкамі белай кудзеляю, заліваюць днішчы і баржы цягучай смалой, меднымі цвікамі прыбываюць да палубы цюленевыя шкуры. Ганчары круцяць свае колы, гліна спявае пад пальцамі, а на сподзе свежых збаноў і гаршкоў, карчаг і макатроў кожны ганчар трэсачкай або саломінкай выводзіць свой знак, сваю пячатку. Цесляры спорна грукаюць сякерамі. Ярка-белымі трэскамі засыпаны іхнія ногі. Каменячосы абсякаюць, абладжваюць валуны. Іскры вылятаюць з дзікіх камянёў. Каждамякі і чабатары размінаюць, чысцяць, рэжуць шкуры. Збройнікі наточваюць рогвіцы і коп'і. Стэпнякі танцуюць з бубнамі ў смуглых руках. Яўрэі прадаюць варанае мяса і абаранкі з макам. Крышыща камень. Звініць метал. Зіхціць, ільецца вада. Шумяць вуліцы. Плошча ля Сафіі напоўнена сонцам і ветрам. І ўсюды — народ, густы харобры народ. О Полацк магутны! Светлае вока на твары зямным.

Палаchanе дружна віталі Усяславаў меч, які тройка белых коней везла па Прабойной вуліцы, потым па Вялікім пасадзе. З Вялікага пасаду праз вароты Крывіцкай вежы меч уехаў на дзядзінец.

Епіскап Дзяніс разам з усім клірам выйшаў насустрach з Сафійскага сабора. Божыя служкі, спяваючы псалмы, неслі крыжы, абразы, харугвы⁶⁹.

Епіскап асвяціў меч. Потым пасаднік Ратша ўзяў меч з футарала, прыціснуў яго лязом да правага пляча і зрабіў круг вакол Сафіі. Усе маўчалі, стаялі кожны на сваім месцы, глядзелі, як ззяе пад вясновым сонцам меч.

— Слава мячу Усяслававу! — крычаў натоўп.

Ды між мужоў-вечнікаў не было князя Уладзіміра, не прыехаў з Бельчыщаў князь. Ці то справы неадкладныя затрымалі, ці то хвароба — ніхто не ведаў. Некаторыя ж казалі, праўда, з асцярогаю, што паехаў князь са сваімі лоўчымі⁷⁰ на бабровыя ловы.

⁶⁹ Харугва — палотнішча з выявай Хрыста, якое ўмацоўвалася на доўгім шасце.

⁷⁰ Лоўчыя — паляўнічыя.

І баярства было няшмат на плошчы. Сядзелі ў сваіх палатах, мёд пілі, чакалі. Той крык на вечы, калі патрабавалі баяры ў князя Уладзіміра весці Полацк на Рыгу, быў ужо забыты. Епіскап Альберт не драмаў — слаў да баяр тайных ганцоў з падарункамі, з клятвамі ў хрысціянскай любові і згодзе.

Толькі купцы з Крывіцкага ста, рамеснікі і чорны люд віталі меч Усяславаў. Разумелі: будзе моцная Полацкая зямля, будуць моцныя і яны. Ім патрэбен быў гандаль, тавары свае, грузы трэба было па Дзвіне і Варажскаму мору везці без страху, мыта не плоцячы нязваным тэўтонам.

Князь Вячка чакаўся з Кукеиноса толькі заўтра. Заўтра ж павінна было сысціся веча, каб уручыць князю меч. Са згоды епіскапа Дзяніса і пасадніка Ратшы баярын Іван забраў на ноч меч у свае гарадскія палаты, што былі збудаваны тут жа на дзядзінцы, непадалёку ад Крывіцкай вежы.

Якаў увесь гэты час месца сабе не знаходзіў. У адным кроку ад яго была воля, яе, здаецца, можна было пакратати рукою. Вось гэтыя купцы, барадатыя, загарэлыя, — воля. Прыбіцца б да іх, як да журалінай чарады, і можна паплыць у далёкія моры, у дзівосныя краіны, дзе ад гарачага сонца растаюць камяні, дзе бруяцца рэкі з птушынага малака, дзе жывуць людзі з сабачымі галовамі.

Вось гэтыя рамеснікі, жылістяя, вясёлыя, гаваркія, — воля. Яны ведаюць таямніцы жалеза і каменю. За вогненнью бараду трymаюць яны агонь, што бушуе ў горнах і ў печах-домніцах. Быць бы ў іх унотам, ваданосам, прыбіральшчыкам смецця, абы вольным.

Ды Якава і Чухому неадступна пільнавалі баярскія грыдні. Як сабачыя хвасты, валачыліся следам. Дзе тут уцячэш? Усадзяць кап'ё між лапатак і кінуць на памыйную яму. Або яшчэ горш — зловяць, жывога месца на скуры не пакінуць, а потым на жалезнім ашыяніку і ланцуту ў падзямелле пад баярскімі палатамі кінуць, у поруб, дзе вока чалавече слепне ад вечнага змроку, дзе пацуکі па руках чалавечых ходзяць.

Баярын Іван спыніўся на начлег у сваіх гарадскіх палатах. Багаты стол чакаў яго, лазня, мяккі пуховы ложак, маладыя прыгожыя чалядніцы, якія, каб баярын соладка спаў, гусінымі пёрамі пяткі яму казыгчуць. Смачна спаў баярын у тую ноч.

Якаў з Чухомам паклаліся спаць у малой грыдніцы, дзе звычайна жыве і сталуе ѡца чорная баярская чэлядзь — дрывесекі, начныя вартаўнікі, фурманы. Тут жа, як гэта ўжо спрадвеку павялося, жывуць клапы і прусакі.

Неўзабаве сон, як цяжкі надмагільны камень, наваліўся на грыдніцу. Чэлядзь, змучаная за дзень, спала, храпучы і раз-пораз нешта мармыгучы. Спаў Чухома. Толькі Якаў, лежачы на спіне, падклайшы пад галаву рукі, ніяк не мог заснуць. Душа ягоная, усе думкі былі на плошчы перад Сафіяй, там, дзе зусім нядайна шчодра свяціла сонца, дзе шумеў полацкі люд. Няўжо ён, Якаў, малады, моцны, так і памрэ нявольнікам?

Начныя зоркі ззялі над Полацкам. Ззяў месяц. Срэбныя воблачкі лёгка плылі ў цішыні празрыстага неба.

Раптам сусед Якава па палатках, малады, высокі і хударлявы чалядзін, узніяўся, бышчам яго нешта падкінула, са свайго месца. Колькі імгненняў ён сядзеў з заплюшчанымі вачамі, знейкім ціхім смуткам на твары. Прамень месяца праз шчыліну ў акне, зацягнутым бычыным пухіром, упаў на высокі бледны лоб.

Здавалася, чалядзін толькі і чакаў гэтага. Здавалася, тонкі месячны прамень быў той рукой, што падняла яго і аддала толькі аднаму яму зразумелы загад.

Ён сядзеў зусім побач з Якавам. Ён спаў і не спаў, бо трапяталі бровы, у кутках вуснаў цеплілася слабая ўсмешка. Ён быў падобны на кветку, бледную і кволую. Кветкі раніцой паварочваюць свае галоўкі насустрач сонцу. У яго ж быў гаспадаром начны месяц.

Вось ён уздрыгнуў. Сутарга прабегла па твары. Чалядзін лёгка, бяспумна злез, не адкрываючы вачэй, з палаткаў, пайшоў да дзвярэй, адцягнуў дубовую завалу, нячутна расчыніў дзвёры і знік, растворыўся ў цемені ночы. Ніхто ў грыдніцы нават не варухнуўся. Усе спалі як забітых.

Якаў, страшэнна ўражаны нечаканым відовішчам, ляжаў на палатках і не дыхаў. Няўжо гэты хлопец кожную ноч так ходзіць? А што, калі ён надумае перадушыць усіх? Сам сонны падавіць сонных, і ніхто нічога ведаць не будзе. Але ж куды і дзеля чаго ён пайшоў?

Якаў услед за хлопцам нячутна саскочыў з палаткаў, асцярожна выйшаў на двор. Як белы птах, плыў над горадам месяц. Туманілася наваколле. Ні агенъчыку... Ні голасу чалавечага... Бышчам горад заснуў і ніколі больш не прачнецца. Дзе ж малады чалядзін?

Як ні напружваў Якаў зрок і слых, нідзе нікога не было. Але не праваліўся ж чалядзін скрэзъ зямлю. І праз вастраверхі дубовы частакол не мог ён перабрацца — там варта баярская стаіць з калатушкамі, дый частакол дужа высокі.

І раптам, узніяўшы ўгору вочы, Якаў убачыў чалядзіна і аслупянеў ад нечаканасці і жаху. Чалядзін з заплюшчанымі вачамі ішоў па крытым асінавай гонтай даху грыдніцы. Вось узабраўся на

самы вёрх і накіраваўся да вільчыка. Ён быў у шэрай сподняй кашулі і здаваўся вылепленым з пацямнелага сакавіцкага снегу. Ён ішоў лёгка, роўна, быццам трymаўся за месячныя промні, быццам быў прывязаны да іх. Якая сіла вяла яго? Што прымушала яго ўставаць уначы і, павярнуўшы да месяца сонны твар, блукаць па стрэхах? Няўжо гэта патрэбна богу, богу, які ахоўвае ўсё жывое? Калі ж бог ні пры чым, то хлопца вадзіў пад месяцам д'ябал.

Якаў, схаваўшыся ў цень пад маладзенькай бярозай, што расла на двары, не адрываў ад чалядзіна вачэй. Вось той дайшоў да самага вільчыка. Яшчэ крок — і абарвешца, палаяць уніз цяжкае соннае цела. Але над самай прорваю малады чалядзін спыніўся, нібы нехта прытрымаў яго за локаць. Ён стаяў, заліты месячным святлом, і быў падобны на ідала-балвана, якога разам з Мірошкам знайшоў калісьці Якаў у лясныі гушчары каля Гарэлай Весі.

Раптам на супрацьлеглым баку двара пачаўся ўсхваляваны чалавечы голас, а потым шэпт:

— Цішэй... Цішэй... Ты яго разбудзіш, баярын, і ён разаб'ецца.
Значыць, не адзін толькі Якаў сачыў за чалядзінам.

Якаў яшчэ больш стаўся, нават прысеў, пачаў узірацца туды, дзе павінны былі быць незнаёмцы. Нехта звяртаўся толькі што да баярына. Няўжо баярын Іван не спіць? Быць гэтага не можа — маючы такіх прыгожых, такіх пяшчотных чалядзінак, спіць баярын зараз, як у бога за пазухай, і не швэндаецца па начным двары.

Чалядзін між тым пастаяў на вільчыку, павярнуўся, пайшоў назад па даху, спрытна, як кот, спусціўся па вуглу грыдніцы на зямлю, адчыніў дзвёры і зайшоў у грыдніцу. Ён прайшоў кроکаў за пяць ад Якава, як здань. Вочы былі заплюшчаны. Бровы і вусны ўздрыгвалі. Якаў, каб захацеў, мог бы скапіць яго за каршэн.

Незнаймцы, што сачылі за чалядзінам, наблізіліся да Якава. Іх было двое.

— Пайшоў,— сказаў адзін глухаватым голасам.— Зараз будзе спаць да раніцы, а назаўтра і не ўспомніць, што па стрэхах бегаў, як марцовы кот.

— Няўжо не ўспомніць? — здзівіўся другі, і Якаў пазнаў яго па голасе — Фердынанд! Тэйтон Фердынанд чамусыці не спаў, а, захінаючыся ў чорны плашч, стараючыся быць незауважаным, шэптом размаўляў на начным двары з нейкім чалавекам, якога Якаў бачыў упершыню. Якаў прыгтаўся, як не прыліп да дрэва.

— Не ўспомніць,— сказаў той, якога Фердынанд называў баярынам.— У мяне быў таксама такі. Халоп Аксюта. Ледзь месяц засвеціць, на стрэхі лез. Чэлядзь палохаў. Ну й я загадаў цівуну, як

пойдзе Аксюта з заплюшчанымі вачамі, крыкнуць у яго над самым вухам. Крыкнуў цівун.

— Крыкнуў? — перапытаў Фердынанд.

— Але. Зваліўся Аксюта з церама, і касцей не давялося збіраць.

Яны змоўклі. Пэўна, прыслухоўваліся да начной цемені. Схаваўся за хмару месяц, і адразу ўсё зрабілася змрочным, трывожным. Хоць бы сабака які азваўся. Але сабакі, як і большасць людзей, спалі.

— Дык што ты хацеў сказаць мне, баярын Доўбня? — ціха спытаўся пасля працяглага маўчання Фердынанд.

— Няўтримныя вы, лацінiane, людзі, — кашлянуў Доўбня. — Усё хочаце ведаць наперад усіх. Ты чую, што Вячка з Кукеўноса на мяне нагаворвае?

— Не чую.

— Гаварыў вялікаму князю Уладзіміру, што я, баярын Доўбня, тэўтонам служу, што папярэдзіў іх, калі палаchanе на Рыгу ішлі.

— А ты, баярын, і сапраўды служыши Альберту?

— Маўчы, тэўтон. Не тваёй галавы гэта справа. Я не пытаюся ў цябе, каму ты службыши.

— Я служу сам себе і богу, — адказаў Фердынанд. — На старасць, на хваробы старэчыя срэбра зарабляю.

— Дык слухай, — рэзка перапыніў яго Доўбня. — Ты з памочнікамі выкаваў меч для Вячкі. Праўда гэта?

— Святая праўда. І болей палаchanе меч кавалі, чым я. Я толькі наглядаў.

— Ты выкаваў меч, якім будуць ссякаць галовы тваіх аднаверцаў. Кроў рымскай царквы будзе на тваіх руках.

— Кроў рымскай царквы? — уздрыгнуў, аслабеў голас у Фердынанда.

— Кроў. Анафема папы Інакенція III чакае цябе, адступнік.

Яны змоўклі. Якаў стаяў і не варушыўся, бо кожным рухам, самым маленъкім гукам мог выдаць сябе, а гэта было б канцом. Як толькі гэтыя двое даведаюцца, што чужбыя вушки слухалі іхнюю гаворку, адразу можна заказваць свечку — пры першай магчымасці яны заб'юць яго.

— Дзе меч? — запытаўся Доўбня.

— У баярына Івана ў святацы.

— Ты можаш сёння раніцой узяць меч, як толькі баярын прачнешца?

— Навошта? — спалохаўся Фердынанд. — Усё роўна ж меч ужо зроблены — яго не пераплавіш, не перакуеш. Слухай, баярын, не

будзем болей успаміаць пра гэты пракляты меч. Срэбраблюства звядзе мяне са свету, срэбраблюства, — завохкаў лацінянін. — Шмат грывніяў паабяцалі мне, я й згадзіўся.

— Меч не трэба знішчаць, — рапчула сказаў Доўбня. — Яго ўжо не знішчыш. Яго бачылі мужы-палаchanе, епіскап асвяціў. Але трэба пазбававіць меч сілы. Мошчы святой Ефрасінні ты закладваў у рукаяць?

— Закладваў, — паныла выдыхнуў Фердынанд.

— Дастанеш іх адтуль і аддасі мне. Хай майму дому святая Ефрасіння дапамагае. А замест мошчаў... На, трымай.

— Што гэта? — здзіўіўся Фердынанд.

— Барсуковая костачка. Сам упаляваў барсука, — засмяяўся Доўбня. — Пакладзі гэтую костачку ў рукаяць. Падрэж, падтачы яе, каб нікто нічога не заўважыў. Ты ж умееш, — ён зноў засмяяўся. — І будзе гэты меч цягнуць князя Вячку ў нару барсуковую, у зямлю. Там яму і месца. Зразумеў?

— Зразумеў. Зраблю.

— Добра старайся, бо сам Альберт у Рызе ведае пра цябе. Ці вянцы нябесныя ад Хрыста атрымаеш, ці з перарэзаным горлам па Дзвіне паплывеш.

Яны моўчкі разышліся, кожны ў свой бок. Якаў яшчэ доўга стаяў пад дрэвам, доўга прыслухоўваўся да начной цемры і, толькі пераканаўшыся, што ўсё навокал спакойна і нікто не сочыць за ім, хуцен'ка юркнуў у грыйдніцу, лёг на палаткі. Чалядзіны спалі. Той, што хадзіў па даху, таксама спаў, толькі зредку жалобна ўсхліпваў ува сне, нібы плакаў.

Выкацілася на блакітную нябесную лугавіну сонца, усміхнулася Палацку і палаchanам, і з падвор'я баярына Івана зноў рушыла ўрачыстае шэсце да Сафійскага сабора, на плошчу, дзе ўжо шумелі мужы-вечнікі і князь Вячка, усхваляваны і радасны, стаяў на памосце, чакаў, калі веча ўручыць яму меч.

Якаў, трymаючы ў руках абцугі, ішоў побач з Чухомам за калясніцаю, на якой везлі меч. «Ці замяніў Фердынанд мошчы?» — не давала яму спакою думка. — Калі замяніў, калі барсуковую костку падсунуў, меч сілу страціць. И паб'юць палаchan тэўтоны ў Кужейносে».

Радасным гулам сустэрэі мужы-вечнікі меч. Шапкі птушкамі ўзляцелі ўгору. Вочы гарэлі натхнёна.

— Рубон! — пракаціўся па ўсёй плошчы баявы кліч палаchan. И не было ніводнай душы, якая не падтрымала бы гэты кліч.

— Рубон! — кryгчалі сівагаловыя дзяды, што ў многіх сечах кап'ём Палацку славу здабывалі.

— Рубон! — дружна падтрымлівала іх моладзь, яшчэ не бітая варожым жалезам, без адзінага шрама, але гарачая, харобрая.

— Рубон! — выгукнуі воіны баярына Івана, што конным строем ехалі за калясніцаю, ашчацініўшыся дзідамі. Але баярын, які на мяккім зэдлі сядзеў каля футарала з мячом, грозна азірнуўся, наліўся цяжкай чырвянню. Воі адразу ж укусіліся ў языкі, замоўклі.

Вялікія баяры сустракалі меч, епіскап з пасаднікам, увесі клір Сафіі. Толькі князя Уладзіміра, як і ўчора, не было. «Захварэў князь», — паведаміў вечу бірыч Аляксей.

Епіскап Дзяніс узяў меч у абедзве руکі, на выцятнутых руках панёс яго да памосту, дзе стаяў князь Вячка. Людзі на дыбачкі ўставалі, шыпі зварочвалі, адзін аднаму на плечы лезлі, каб убачыць гэты міг. Цішыня абрывалася на плошчу, толькі чутны былі крокі епіскапа.

Епіскап, кусаючы ад хвалявання вусны, падышоў да памосту. Князь Вячка зняў з галавы шлем, аддаў яго свайму дружыніку, апусціўся на калені. Твар быў бледна-ружовы.

— Князь Вячаслаў,— на ўсю моц голасу сказаў епіскап, — святая Сафія, стольны Полацк, усе мужы-палаchanе ўручуюць табе меч Усяславаў. Вазьмі меч, князь.

Вячка, не ўздымаючыся з каленяў, узяў меч, тройчы пацалаваў светлае лязо.

— За што меч з похваў вымеш, князь? — гучна запытаўся епіскап.

— За святую Сафію і Полацк, — адказаў Вячка.

— Устань, князь. Сафія і Полацк пачулі цябе. Вячка ўзняўся з каленяў, надзеў на галаву шлем, пакланіўся вечу:

— Дзякую вам, мужы-палаchanе. Памру за зямлю нашу, але не пакрыю ганьбаю святы меч. Бяда ідзе з Варажскага мора. Тэўтоны ідуць. Устанем сцяной! Перакуем сярпы на коп'і! Абаронім дзедаўскую і бацькоўскую зямлю!

— Рубон! — загрымела на плошчы. — Рубон! Рубон!

Тройчы крыкнула веча, і гэта азначала, што ўсім даспадобы князевы слова.

— А зараз, князь, глянь на майстроў, што выкавалі табе гэты меч, — сказаў епіскап і лёгенька падпіхнуў да памосту разгубленых Якава і Чухому. Фердынанд схаваўся ў натоўпе, пабаяўся паказвацца вечу, бо на плошчы не магло не быць лазутчыкаў з Рыгі, не лічачы Доўбню.

— Вы зрабілі меч? — абняў Чухому і Якава за плечы, шырока ўсміхнуўся Вячка.

— Мы, — адказаў Чухома. — Для цябе стараліся, князь. Гані тэўтонаў у мора.

— Добра кажаш, каваль.

Вячка пацалаў Чухому, потым Якава, запытаўся:

— Як жа вас клічуць, майстры?

— Мяне — Чухома, яго Якавам клічуць.

— Запомню, — вострымі сінімі вачамі глянуў на іх Вячка.

У Якава галава кругам ішла. Столікі хвалявання выпала на яго долю, што ён зняможана стаяў побач з Чухомам і думаў толькі пра адно: як бы не ўласці. Хіба мог ён некалі ў Гарэлай Весі нават марыць, нават сніць пра такое — што апыненца ў Полацку, што будзе стаяць на плошчы каля самой Сафіі і князь Вячка, адважны прыгожы князь, прылюдна пацалуе яго. У Полацку прывялі яго няволя, палон, але пацалаў яго Вячка як майстра, аднамысніка, сына Полацкай зямлі. Гэта ўскрыляла душу. Ён адчуваў, як слёзы, цёплія і мяккія, накочваюцца на вочы.

Адшумела веча, разышлося хто куды, і толькі Сафія засталася на сваім спрадвечным месцы. Стаяць ёй над ракной плынню, глядзець за небасхіл, сачыць, як вартавому, хто на Полацкую зямлю дзясніцу жалезную ўздымае.

Вялікія баяры ў сваіх палатах пазапіраліся. У іх веча ніколі не канчаецца. Перад народам яны адны слова кажуць, а ў сваіх палатах — зусім іншыя. Будуць сядзець да позняй ночы, мёд піць, раду трываць, спрачацца, насы адзін аднаму гатовы паскусваць.

Якаву ж заставалася быць у Полацку толькі адзін дзень. Заўтра па баярскаму загаду павінны яны з Чухомам ужо ў кузні быць, жалезнія нарогі для сохаў каваць. Паспытаў, пакаштаваў Якаў салодкага полацкага паветра і зноў у няволя, у турму нямілую трэба вяртацца. Пра ўсё гэта ён сказаў Чухому, запытаўся:

— Што рабіць, дзядзька?

Чухома задумліва пашкраб скронь, вымавіў:

— А што ты зробіш, хлопча? Баяраў шмат. Ад аднаго збяжыш, другі на карак сядзе. Як варання іх усёды. Такая наша доля — цярпець, рабіць чужое.

Ён гаварыў гэтые слова, і ў вачах ягоных не было ні агенчыку, ні іскрынкі. Халодны попел вачэй бачыў Якаў. «Памёр Чухома, — з горыччу падумалася Якаву. — Плоць яшчэ жывая, а душы ўжо няма. Памерла душа».

Тады ён кінуўся да Фердынанда. Саксонец усё-ткі чалавек па-свойму нядрэнны, разам Усяславаў меч кавалі, зразумее, падкажа, што рабіць.

— Фердынанд, памажы мне адсюль уцячы, — без доўгіх тлумачэнняў папрасіў ён лацініна.

Фердынанд уважліва паглядзеў на яго маленъкімі карычневымі вачамі, зморшчыўся.

— Памажы, — не адступаўся Якаў. — Ты ж тут усё ведаеш, усе хады-выходы табе знаёмы. Я адраблю. Унотам у цябе буду тры сонцавароты ці болей — колькі скажаш...

— Усе роўныя перад Хрыстом, — нарэшце, адводзячы ўбок вочы, сказаў Фердынанд. — Нават у Аляксандра Македонскага ўсяго толькі адна галава была і дзве руکі. Але неаднолькавую юдоль⁷¹ бог дзесям сваім зямнымі рыхтуе. І не можам мы зламаць тую клетку, у якую з самага нараджэння жыщё наша заняволена.

— Памажы, — перарапыніў Якаў.

— Не магу. Я ў баярына Івана госць. Ён мне хлеб-соль дае...

— Ну й сабака ж ты, Фердынанд, — аж сплюнуў Якаў.

— Сабака? — здзівіўся Фердынанд. — Хай сабе сабака. Але добры, некуслівы.

Усе адварнуліся ад Якава. Ва ўсіх былі свае клопаты, свае балачкі, і ён, захацеўшы вярнуць сабе волю, толькі перашкаджаў людзям жыць хай сабе цяжкім, але размераным жыццём, з якім яны звыкліся. Людзі гэтых згодны былі цярпець, пакутаваць, робячы выгляд, што нечым займаюцца, таўчыцца, як Марка ў пекле. Іх палохала, ім была незразумелая ражучасць Якава вырвавацца з наканаванага лёсам рэчышча, у якім чалавек павінен плыць да самай сваёй смерці.

Баярын Іван, дачуўшыся пра непакорства Якава, загадаў пакараць чалядзіна лазою. Моцна білі, са свістам. Усё сцярпей Якаў, толькі рукаў кашулі з'еў, зубамі перацёр.

Баярын стаяў побач, прыгаворваў:

— Так яму! Так псу смярдзючаму! Будзеш слухаць свайго ўладара. Скажа ўладар: «Цалуй біч, якім раздзіралі плоць тваю» — і пашалуеш біч.

У той жа дзень Якава і Чухому павезлі з Полацка ў загароднюю баярскую вотчыну.

Пасля пакарання Якаў не мог рабіць малатабойцам у кузні, і яго, даўшы ў руکі вялізную мятулу на доўгім арэхавым кійку, прымусілі падмятаць баярскі двор. Ледзь на нагах трymаўся Якаў. Сонца смаліла з неба. Неўзабаве ручайкамі пабег па змардаванай крылававай спіне салёны пот, і ад вострага болю цямнела ўваччу.

⁷¹ Юдоль — жыццё з яго клопатамі і смуткам.

«Хай бы я памёр, — думаў Якаў. — Чаму бог не забярэ мяне?»

Праз высокі частакол баярскай сядзібы ўляп'еў раптам на двор чырвона-чорны матылёк, плаўна пачаў кружыцца над Якавам. Як зачарараваны глядзеў на яго Якаў. Вось для каго няма ні запораў, ні баярскіх цівunoў. Ляціць — куды хоча, кожная кветка — дом ягоны.

Матылёк, пакружыўшыся, палётаўшы ў сонечных промнях, сеў на арэхавы кіёк мяты, проста перад вачамі ў Якава. Якаў аж знямеў, стаяў, не дыхаў. Пукатыя цёмныя вочкі матылька спакойна пазіралі на яго і на ўвесь наваколны свет. Доўгія мяккія вусікі былі нібы пасыпаны шэра-залатым пылком, варушыліся.

Матылёк узмахнуў крылцамі, узвіўся ў паветра, шпарка паляп'еў за частакол баярскай сядзібы, нібы Якаву дарогу паказваў. «Душа продка! — здагадаўся Якаў, і аж горача яму зрабілася. — Душа продка кліча мяне за сабой!»

І быццам паменшыўся боль. І ўпэўненасць вярнулася ў душу. «Я ўцяжу ў горад, — у думках пакляўся сам сабе Якаў. — Я стану вольным чалавекам, стану Якавам Палаачанінам».

Каб уцячы, патрэбна было здароўе, сіла. І Якаў у грыдніцы папрасіў дзяўчат-чалядніц палячыць яму спаласаваную спіну. Чалядніцы мазалі спіну зялёным халодным зеллем. Было балюча, але Якаў цярпеў.

Падмятаючы, прыбіраючы баярскі двор, Якаў стараўся трymацца бліжэй да частаколу — можа, дзірка якая-небудзь знайдзецца, можа, воі баярскія заснулі. Але воі не спалі, і адзін з іх пагрозліва сказаў Якаву:

— Калі яшчэ раз падыдзеш да частаколу, праткну кап'ём, як аблезлую варону.

Воі дружна засмяяліся. Якаў адышоўся, праклінаючы лёс і злых людзей, якіх так шмат на белым свеце.

Ноччу ён не спаў, не звёў вока. Горкая соль жыцця раз'ядала душу. Некалькі разоў малады чалядзін, што спаў побач, узнімаўся з палаткаў, бясшумна выходзіў на двор, блукаў па даху грыдніцы. Але гэта болей не дзівіла Якава. Ён шкадаваў хворага чалядзіна, ды нічым не мог таму памагчы. Ён сам з вялікай радасцю, з удзячнасцю прыняў бы людскую дапамогу. Але Чухома апошнім часам не загаворваў з ім, а Фердынанд наогул знік — пэўна, паехаў у Полацк.

Адчай захлістваў душу. Якаву здавалася, што яшчэ трошкі, і ён звар'яцее. У баярына Івана ўжо сядзей адзін чалядзін-вар'ят на ланцуту ў падзямеллі. Чалядзіну ўяўлялася, што яго нарадзіла ваўчыца, што ён сам воўк, і ў цёмныя ночы з падзямелля глуха далятала жудаснае выщё. Баярын Іван смяяўся, казаў гасцям:

«Датрымаю да піліпаўкі, а там — выпушчу ў лес. Няхай да сваіх родзічаў бяжыць».

У такіх згрызотах, невяёльых думках праішла не адна ноч. Якаў з жахам адчуваў, што, чым далей жыве ён у няволі, тым халаднейшым і спакайнейшым робіцца сэрца. Яшчэ сядміца-другая, і ператворыцца ён, як усе суседзі па палатках, у нямую цярплюную жывёліну, што цяжка працуе, мала есць, спалохана ўздрыгвае пад ударамі бізуна або кія.

Але аднойчы нібы нябесны агонь успыхнуў у души, нібы нехта, нябачны і грозны, крыкнуў у самае вуха: «Уцякай адсюль! Уцякай сёння, бо заўтра ўжо не захочаш уцякаць!» Якаў скалануўся ўсім целам, сеў на палатках. Моцна тажкала ў грудзях сэрца. Каменны сон панаваў у грыдніцы. Якаў няўтамна пазіраў у змрок перад сабою. Бег час, а ён усё незварушна сядзеў, стараючыся як мага цішэй дыхаць. Ужоnoch збралася перавярнуцца на другі бок, ужо зяснілася, пачало святлець на двары. Густая, як смала, начная цемра стаяла ў грыдніцы, але й яна пачала адсочывацца ў куткі. Першая іскрынка світання слаба і нясмела запалілася ў апраметнай цемры. Працяжна ўздыхнуў, пачаў павольна прыўзнімацца малады чалядзін. Невядомая сіла зноў зрывала яго з месца, клікалі пад месячнае неба. І тут Якаў кінуўся да чалядзіна, бічоўкаю, якой падпяразваў сваю світку, звязаў яму ногі. Ён зрабіў усё гэта хутка, бясшумна, асцярожна і ўсё прыгаворваў, як у ліхаманцы:

— Даруй, браток... Паляжы... Паляжы... Паспі... А я за цябе пайду... Хай воі-дазорцы падумаюць, што я — гэта ты...

Рукі ў яго калаціліся, сэрца аж выломвалася з грудзей. Здавалася, не ён, а старонні чалавек робіць усё, а ён, Якаў, назірае збоку за гэтым чалавекам. Толькі б не прачнуйся чалядзін — заламантую, закрыгчыць з пярэпалаху, увесь баярскі двор падкіне на ногі. Але чалядзін стаў, часта дыхаў, глуха стагнаў у сне.

Якаў асцярожна выйшаў з грыдніцы, крыху пастаяў ля халоднай дубовай сцяны, прыпаўшы да яе шчакою. Потым, стараючыся ўсімі сваімі рухамі быць падобным на маладога чалядзіна, пашыбаваў напрасткі праз двор да частаколу. Ён не сумняваўся, што варта ўжо заўважыла яго. «Спініць мяне воі ці не?» — думаў ён.

Ля частаколу расла тоўстая, старая, дуплаватая, як гнілы зуб, ліпа. Якаў пагладзіў даланёю цёмную вільготную кару. «Ратуй мяне, ліпа», — падумаў ён. Жывучы ў пушчы, з малалецтва навучыўся ён залазіць на самыя высокія дрэвы лёгка і хутка, як вавёрыца.

— Нешта наш начны хадок сёння не туды палез, — пачулася раптам зусім непадалёку ад Якава, і вой-дазорца, бліскаючы

кальчугаю, нетаропка пакіраваўся да ліпы. Аказваецца, увесь гэты час ён стаяў ля частаколу за некалькі дзесяткаў сажняў ад Якава і ўважліва сачыў за ім.

— Абрыдла па страсе бегаць, дык ён на дрэва папёрся, — пачуўся голас другога воя, сонны і млявы. — Вот жа не спіцца чалавеку. На яго месцы я б такога храпака даваў. Але пачакай, Андрэй, не падыходзь да ліпы, а то ён загрыміць зверху і раніцой баярын загадае нам з табой ягоныя костачкі збіраць. І чаго ён амаль кожную ноч ходзіць?

— Шалённая муха ўкусіла за вуха, — сказаў першы, і воі ціхен'ка засмяяліся.

Якаў tym часам усё вышэй залазіў на дрэва, хапаючыся рукамі за пруткія, сліzkія ад расы галіны, натыкаючыся тварам на мокрае халаднаватае лісце. Спускацца на зямлю было ўжо нельга — там чакалі воі, — і ён лез уверх, нібы ліпа была чароўнымі драбінамі, што вядуць на самае неба. Нарэшце ён дабраўся да вялізной доўгай галіны, якую старая літа, быццам руку, выкідвала над частаколам з баярскага двара. Па гэтай галіне папоўз, лёгшы на жывот, чакаючы, што яна вось-вось затрашчыць, абломіцца. «Ратуй мяне, ліпа», — думаў ён. Вoi неадрыўна сачылі за ім знізу.

— Чаго гэты дурань хоча? — спалохана, як у самога сябе, спытаўся адзін з вояў.

Галіна ад цяжару чалавечага цела затрапяціала, захадзіла хадыром. Яшчэ міг — і не вытрымае, затрашчыць... А ўнізе чакаюць вострыя цвёрдыя, як жалеза, частаколіны.

Якаў прыкусіў губу, саслізнуў з галіны і, моцна ўчатпіўшыся ў яе рукамі, павіс на страшнай вышыні над зямлёй. Перабіраючы рукамі, звіваючыся ўсім целам, ён паволі аддаляўся ад частаколу. Упадзеш на частакол — адразу богу душу аддасі.

— А ці не хоча гэты цямрук ад баярына Івана ўцячы? — раптам гучна сказаў, як прачнуйся,вой у зіхоткай кальчузе. Ягоны напарнік аж рот разявіў ад нечаканасці, пачаў выцягваць з-за спіны лук.

— Зараз я яго стралой саб'ю, як курапатку... Зараз... — мармытаў ён, і ў голасе была няўпэўненасць.

Галіна трэснула, зламалася, і разам з ёю, не выпускаючы яе з рук, Якаў паляцеў уніз. Ударыўся аб зямлю, на нейкі міг падалося, адбіў ад цела душу, але адразу ж прутка ўскочыў на ногі, ірвануўся ад баярскага двара ў шэры світальны туман...

Воля! Якая ты салодкая, якая ты светлая і агністая! Ёсьць людзі, якім падабаецца быць рабамі. Навошта, зямля, ты нараджаеш такіх людзей?

Ён бег і бег. Забіваў горла вецер... На вочы ляпіўся туман... Ад страшэннай знямогі калола ў грудзях. Ён упаў на зямлю, у нейкае мокрае кустоўе, у нейкую мяккую траву, і заснуў...

Прачнуўся Якаў ад рыпу і тарахцення колаў. Аказваецца, ён заснуў непадалёку ад дарогі, што вяла ў Полацк, і на гэтай дарозе, за некалькі крохаў ад балацінкі, у якой ён ляжаў, прыпыніўся купецкі абоз. Маўклівыя, заклапочаныя купцы пайшлі да нешырокай рачулкі — апаласнуцца. Яны абівалі на траве гразь і пясок з ботаў, а Якаў, адчуўшы, як трывожна затахала сэрца, падкрайўся да вазоў. У вазах ляжалі звярыныя шкуры, мноства шкур, яшчэ неапрацаваныя, вільготныя і чырванаватыя. Востра, п'янліва пахла дзікім лясным зверам. «Толькі з купцамі змагу я прабрацца ў Полацк, — падумаў ён. — Аднаго мяне схопіць гарадская варта, і будзе мая галава вісель на частаколе ў баярына Івана, як пусты гладыш».

Якаў пачаў ліхаманкава разграбаць на возе шкуры, рабіць нарусховішча. Абліваючыся потам, ломячы пазногці, ён выдзіраў у цесна спакаваных шкурах месца для сябе, невялікае гняздо, у якім можна было б легчы, згарнуўшыся клубком. «Зараз або ніколі», — адна думка была ў галаве.

Ён уціснуўся, ушчаміўся ў мокрыя шкуры, ён тварам адчуваў іхнюю непрыемную агідную слізь. Потым, павярнуўшыся на правы бок, сагнуўшы ногі ў каленях, левай рукою пачаў закрываць, зацягваць сябе зверху шкурамі, стараючыся зрабіць гэта як мага лепей, каб нічым не насцярожыць купцоў.

«Табе, бог, аддаю душу сваю», — думаў ён і заплюшчваў вочы і затыкаў вушы, каб раптоўна не ўбачыць неба над галавой, каб не пачуць разгневана-лютае: «Ану, вылазь, пёс!» Калі яго знайдуць, яго адразу ж прыб'юць. Ён ведаў гэта і рыхтаваўся да самага горшага.

Затупацелі цяжкія ражучыя крокі, набліжаючыся да вазоў. Ішло некалькі чалавек. Якаў перастаў дыхаць.

— Тут круціўся нейкі чалядзін, — сказаў ніzkі злы голас. — Дзе ён?

— Шмат жа ты ўчора выпіў мёду, Дабраслаў, — пачулася ў адказ. Павісла цішыня. Дабраслаў незадаволена прабурчэў:

— А можа, ён у якім-небудзь возе скаваўся?

— Шукай, — лагодна адказаў яму. — Плаці мне дзесяць грыўняй — я не падезу ў гэтыя смярдзючыя шкуры. Дабраслаўчык, ці не дасі мне трут? Я свой згубіў.

— Што, я табе з калена выламлю? — вылайўся Дабраслаў, і воі адышліся ад вазоў.

Спаласнуўшы свежай рачной вадою твары, вярнуліся купцы. На воз, у якім схаваўся Якаў, села трох ці чатыры чалавекі. З цяжкім рыпненнем воз крануўся з месца, калываючыся, трасучыся на калдобінах, якіх шмат было на дарозе.

Якаў задыхаўся ў сваім сховішчы. Адабрала амаль усе сілы хваляванне, а тут яшчэ лез у ноздры гнілы, пратухлы пах звярыных шкур. Але ён трывал, помнячы, што дарогі назад няма, што, вярнуўшыся назад, ён памрэ пад бязлітаснымі кіямі баярскіх вояў.

Ён стараўся думаць пра сваю будучыню. Калі паshanцуе яму, каі зробіцца ён Якавам Палачанінам, пойдзе да якога-небудзь багатага рамесніка, стане ягоным унотам. Ён моцны, кемлівы і справіцца з любой работай. А лепей бы лоўчым стаць, асочнікам, што звера выпільноўвае на ловах. Якая гэта радасць, якое шчасце ісці і бегчы па толькі табе вядомых таемных лясных сцяжынках, дзе ўсё заслана снегам або залатым восеніскім лісцем, уздымаць з логавішчай звера, крычаць яму ўслед, чуць, як спуджана ўцякае ён, прадзіраючыся праз ельнікі і хмызнякі. Як добра сядзець потым каля асвежаванага звера. Адпачываюць надломленыя беганінай ногі... Вечаровая зара апускае шырокае пунсовое крыло на лес... Сабакі з сярдзітым віскам ліжуць гарачую звярынную кроў... Лясны волны вецер трубіць у касцяны паляўнічы рог...

Аддаўшыся марам, закалыжаны дарогаю, знясілены невыносным смуродам, сціснуты з усіх бакоў, Якаў чым далей ехаў, тым усё болей дранцвеў, пагружаяўся ў глыбокую пякучую цемру, дзе ярка ўспыхвалі маленькія мільготкі зорачкі і густа звінела ў скронях кроў. У апошніе імгненне ён нібы ўбачыў разгублены спалоханы твар Мірошкі. Мірошка нахіліўся над ім, падаваў яму руку. Хацеў ухапіцца Якаў за гэтую руку, ды сіл не засталося, млявасць і слабасць агарнулу ўсё цела, і ён праваліўся ў нешта змрочнае, страшнае, пайшоў на самае дно...

— Глядзі, каго мы прывезлі,— прагучала над самым вухам, і Якаў з вялікай напругаю адкрыў очы. Пажылы купец з пакамечанай шэрай барадой уважліва глядзеў на яго. Купец толькі што развярнуў шкуры, у якіх закруціўся, затаіўся Якаў.

Падышлі яшчэ купцы. З вялікай цікавасцю пазіралі яны на свайго нечаканага госця. Якаў адчуў, як халадзее сэрца.

— Хто ты? — запытаўся купец з шэрай барадой. Якаў маўчаў.

— Хіба не бачыш? Баярскі халоп.

Гэтые слова сказаў маленькі вёрткі купчык з вялікім златым пярсцёнкам-пячаткаю на пальцы. Ён круціў пярсцёнак, хукаў на яго, націраў аб крысо свайго чырвонага капитана і ўвесь час не зводзіў вачэй з Якава.

— Трэба завезці яго да гаспадара, — раздумліва прапанаваў шэрбароды. — Баярын добра заплоціць.

— А адкуль мы ведаем, што ён халоп баярскі? — умішаўся ў гаворку яшчэ адзін купец, высокі, сухі, з глыбокім ірваным шрамам на правай шчацэ. Пэўна, некалі кап'ё шчаку разадрала. — Людзей усялякіх многа. Не адзін Гаўрыла ў Полацку.

Шэрбароды не згадзіўся з ім.

— Ярун, — павярнуўся ён да купчыка з залатым пярсцёнкам-пячаткай на пальцы, — схадзі да пярэдняга воза, прынясі вяроўку. Звязжам гэтага вेраб'я. Баярын добра заплоціць.

Ярун, хіхікнуўшы, пабег па вяроўку. Якаў выбраўся нарэшце з воза, стаяў у акружэнні купцоў. Зноў няволя ашчэрвала перад ім сваю пашчу, рабіўся чорным белы свет.

— Купцы, — папрасіўся ён, — адпусціце мяне. Што я вам благога зрабіў?

— Няможна бегаць ад гаспадара, — строга сказаў шэрбароды. — Што, калі ўсе пачнуць бегаць?

Ярун весела нёс вяроўку. Якаў раптам, прыкусіўшы губу, ірвануўся з месца, збіў з ног шэрбародага, памчаўся што ёсьць моцы з двара, да расчыненых варотаў.

Ён вылецеў за вароты, пабег па вузкай, цесна забудаванай ніzkімі драўлянымі хацінамі вуліцы. Зямля Полацка была пад нагамі. Вецер Полацка біўся ў грудзі. Сафія высока ззяла над горадам. Ён бег, кіруючыся на яе. Хто чакаў яго? Каго ён ведаў у гэтым агромністым горадзе?

У першага сустрэчнага, ганчара з чырвонымі ад гліны рукамі, ён запытаўся:

— Дзе князя Вячку знайсці з дружынаю?

— Вячку? — здзіўлена глянуў на задыханага Якава ганчар. — На падвор'і ў баярына Цвердахлеба прыпыніўся князь.

Пасля доўгіх блуканняў па шумным горадзе Якаў знайшоў нарэшце падвор'е Цвердахлеба і адразу ж убачыў Вячку, які злазіў з каня, каб ісці ў святаці.

— Князь! — адчайна паклікаў Якаў.

Вячка запаволіў крок, запытальна паглядзеў на Якава:

— Каваль?

Якаў кінуўся на калені:

— Ратуй, князь. Дай прытулак.

III

Княгіня Дабранега плакала ў сваёй спачывальні. Гэта былі першыя яе слёзы з таго часу, як пакінула яна роднае Княжае сяльцо, развіталася з бацькам і маці, паехала ў Полацк, адтуль у Кукеінос і ў кукеіносکай царкве поп Сцяпан пры ўсім народзе павянчай яе з Вячкам. Чалядніца Куліна, якая з самага Княжага сяльца не расставалася з Дабранегай, расчесвала ёй прыгожым самшытавым грэбенем валасы, угаворвала:

— Не плач, княгінечка, не плач, зязюлечка. З-за чаго басу⁷² губіш, маладось сушыш? Яна, Соф'я, малое дзіця яшчэ. У лялькі гуляе. Адкуль ёй ведаць, хто ёй шчасця жадае? Родную маці, вядома, замяніць нельга. Адну маці на ўесь век бог дае. Але з тваім залатым сэрцам, княгінечка, ты каго хочаш палюбіць сябе змусіш. Нельга цябе не любіць.

Дабранега падняла заплаканыя вочы на Куліну, ціха запыталася:

— А можа, дарэмна я выйшла за князя Вячаслава? Куліна аж рукамі пляснула.

— І не кажы, княгінечка, і не думай. Як дзве зоркі вы ў небе. Дзе лепшую за вас з князем пару знайдзеш? Палюбіць Соф'я цябе, за родную лічыць будзе. Вось папомніш мае слова.

Дабранега пакрысе супакойвалася. Увогуле яна была неплаксівай пароды, у бацьку ўдалася. Той, як яшчэ малым быў, калі крыўдзілі яго, толькі разгневана соп носам, густа чырванеў, спадыла глядзеў на таго, хто зрабіў ці жадаў зрабіць яму зло. И столькі было ў тым дзіцячым паглядзе гняўлівага недзіцячага дакору, столькі суроўай сілы, якая ўсё разумее, усё ведае, свяцілася ў глыбіні вачэй, што дарослыя людзі адводзілі ўбок позіркі.

Такі пагляд быў у маленькой Соф'і, падчарыцы Дабранегі. Калі пасля вянчання Дабранега разам з князем Вячкам вярнулася з царквы ў церам, Соф'я, прыгожа апранутая, гладка прыгасаная карміцелькай Тадорай, сустракала іх на ганку церама. Баяры навучылі яе ўзяць у руکі крыж-складзень і благаславіць свайго бацьку і сваю новую маці ў такі радасны для іх дзень.

Вакол ганка стаялі баяры, крыху зводдаль тоўпілася чэлядзь, просталюдзіны з горада, латгалы і селы. Дружынікі пры з'яўленні Вячкі і Дабранегі высока ўскінулі шчыты, ударылі ў іх мячамі. Баяры, а потым чэлядзь крикнулі зздравіцу.

Дабранега, хвалуючыся да мурашак на спіне, чакала, як сустрэнне яе Соф'я. Маленькая прыгожая князёўна, з чыстым, надзіва

⁷² Баса — прыгажосць.

сур'ёзным тварыкам, з маленькай дарагой каронкай на светлых валасах, моцна сціскаючы ў тонкіх пальцах крыж, глянула на бацьку, потым на сваю новую маці і асяніла іх крыжам. Вусны ў яе задрыжалі, здавалася, яна вось-вось заплача, але Соф'я, як і чакалі ад яе, нашчадніцы полацкіх князёў, толькі пабляднела з твару, толькі праглынула горкі камяк і сказала звонкім галаском:

— Хай будзе над вамі бог. Амінь.

Старшы дружыннік Халадок разбіў аб ганак вялікі, для гэтага дня зроблены ганчаром Валодшам гліняны гаршчок. На гаршку былі напісаны імёны ўсіх ворагаў Вячкі і Кукейноса. Рассыпаўся, разляцеўся на дробныя кавалачкі гаршчок, і ўсе беды-напасці разам з ім рассыпаліся.

Потым князь з княгінёю наступілі на самым парозе церама на карчагу, прыкрыту льняным абрусам. Гучка трэнула карчага, і гэта таксама было добрым знакам.

І вось тады заўважыла, перахапіла Дабранега пагляд сваёй падчарыцы Соф'i. Столкі пакуты, столкі болю было ў гэтым паглядзе! Як бы развітвалася з нечым падчарыца, як бы нешта губляла назаўёды. И самае страшнае, што слёз не было ў яе вачах. Сухія былі вочы, як халодны калядны снег.

— Ідзі, Куліна. Я хачу пабыць адна, — сказала чалядніцы Дабранега. Чалядніца, пакланіўшыся, выйшла са святліцы.

У Вячку Дабранега знайшла таго, аб кім неаднойчы марыла ў бяссонныя вясновыя ночы, калі цёмна-блакітнае неба стаіць над зямлёю, як нерухомая рачная плынь, калі ясныя вугольчыкі зорак, здаецца, прапякаюць душу. Яна зберагла сябе, захавала да гэтага дня, да гэтага імгнення. Яна сама здзіўлялася tym светлым высокім хвалям, што біліся ў сэрца, калі заставаліся яны з Вячкам, калі толькі для іх дваіх быў створаны бязмежны свет ад самай далёкай зоркі-крупінкі ў небе да кавалачка цёплага бурштыну ў халоднай марской чорна-сініяй бездані.

Маладая княгіня адчувала, што яе адразу ж прызналі ў Кукейносце, і гэта ёй, вядома ж, падабалася. Яна разумела, што любяць яе кукейносцы як жонку свайго князя, але ў думках яна залятала ў той дзень, калі будуць паважаць не жонку Вячкі, а княгіню Дабранегу.

Толькі Соф'я не любіла яе. Яна адразу ўбачыла ў Дабранезе мачаху. А мачаха для чуйнай дзіцячай душы заўсёды нешта халоднае, хітрае, жорсткае, адным словам, чужое. Бываюць мачахі добрыя, ласкавыя, ды ўсё роўна дзіця заўсёды помніць сваю родную маці,

помніць памяцю сэрца. У прыродзе чалавечай з часоў Адама і Евы такое закладзена, і нічога не зменіш.

Разам з Вячкам і Дабранегай хадзіла Соф'я на малебен у царкву, станавілася на калені побач са сваёй новай маці, страсна малілася богу. Дабранега ў такія імгненні крадком пазірала на Соф'ю. Няўжо слёзы не пальюцца з халоднага мармуру?

Айцец Сцяпан, паклаўшы на аналой Евангелле, чытаў пра буры жыццёвия, якія чакаюць сыноў чалавечых. У кожнай руцэ вогненнай кветкай траплялася свечка. Пачынаў песнаспеў хор, і быццам узялтала царква над зямлёй, плыла над ёй — у такім суладдзі, у такім сугуччы жылі душы веруючых.

«Дай божа, каб яна зразумела мяне, — малілася Дабранега, пазіраючы на маленъку светлавалосую галоўку падчарыцы. — Я буду ёй добрай маці. Вячка вельмі любіць яе, і калі заўважыць, што дачка перамянілася да мяне, зразумела мяне, будзе шчаслівы. А шчасце Вячкі — маё шчасце».

— Чаму ты не мая маці? — сказала аднойчы Соф'я Дабранезе, калі яны гулялі па двары церама.

— Я твая маці, Соф'ечка. Я люблю цябе, — ціха прамовіла Дабранега і адчула, як горача запалалі шчокі.

— Не. Ты мая новая маці. Чаму ты не княгіня Звеніслава?

— Я княгіня Дабранега, — адказала мачаха. — Хіба я вінавата, што твая маці памерла?

— Невінавата, — трохі падумаўшы, глянула на Дабранегу шчыра-сінімі вачамі Соф'я. — Мая маці была прыгажэйшая за цябе.

Жыццё тым часам кацілася сваёй дарогаю. Што было жыццю да таго — любіць або не любіць Соф'я Дабранегу? Уставалі над церамам, над усім горадам велізарныя хмары. Вогненны меч маланкі сек іх на шматкі. Усё заціхала, трывожна затойвалася, потым з Дзвіны, з рабчай прасторы, падкрадваўся вецер. Ён быў спачатку лагодна-мяккім зверам, усё выглядаваў, усё абнюхваў. Потым пачынаў дурэць, сваволіць — там чалядніцу за хустку таргане, там парожні збан, што стаіць на расчыненым акне святліцы, перакуліць... Адлятаў вецер, і на ганку церама дробненька тупацей дождж.

Дабранега любіла дажджы, а ў гэтае лета яны ішлі вельмі часта. Пад густы шум дажджу адчыніла Дабранега акно церама, глядзела, як танцуюць светлыя струмені, як пластом кладзеца трава пад іхнімі ўдарамі, як рознакаляровыя пырскі рассыпаюцца ва ўсе бакі ад гладкіх дошак ганка.

Вячка амаль увесь час быў у раз'ездах — імчаўся з дружынаю да эстай у Сакалу, ездзіў да літоўцаў, да кураў і земгалаў, гасціяваў у

Пскове і Ноўгарадзе. І ўсюды падбухторваў мясцовых князёў і старэйшын супроць тэўтонаў. Адна была ў яго запаветная мэта — скінуць тэўтонаў у Варажскасе мора.

Дабранега сумавала без Вячкі. Але што зробіш? Вочы бачылі, што выбіралі. Яшчэ да свайго замужжа чула яна ад людзей і ад бацькі, Рагвалода Свіслацкага, аб гордым няўступлівым харектары Вячкі, аб яго адваезе і ваяўнічасці. Шаптуха, якая гадала ёй перад вяселлем на топленым воску і на багемскім лустры, сказала: «Як пушчанскі тур, муж твой будзе. Смелы і вастрагі будзе. Часта спаць табе адной на халодным одры, князёўна».

«Адзін у мяне муж. Як адно ў мяне цела і адно жыщцё», — часта думала Дабранега, асабліва тады, калі князь Вячка з дружынаю знікаў на некалькі сядміц і даводзілася заставацца ў цераме адной. Слухаючы суровае гудзенне лясоў, якія з усіх бакоў абступалі Кукейнос і гатовы былі, здаеща, праглынуць яго, навекі пахаваць у сваіх нетрах, маладая княгіня адчувала, як сціскае сэрца трывога. Тады яна запальвала свечкі перад абразамі, доўта малілася. На звязку дня і ночы, калі святлее неба і душы продкаў вяртаюцца ў свае магілы, яна нарэшце засынала. Ды сон быў нездаровы, чорны ад смутку. Сніліся балоты, што засмоктваюць Вячку, злавесныя грубаны, што выдзёўбаюць вочы ягонаму каню Печанегу.

Вячка кахаў яе, і яна добра ведала гэта. Жанчыну не падманеш. Ёсьць у жанчын таемны ўнутраны голас, які можа да часу спаць, закалыханы мужчынскай пяшчотаю і ўвагай, быць бесклапотным, як вясновы матылёк ці ручаёк, але варта мужчыну ў слове, у руху, у жэсце хоць на драбніцу стаць халаднейшым, сушэйшым, даць адчуць, што ён расчараўваўся ў абранніцы або стаміўся ад яе, як голас гэтых пачынае біць ва ўсе званы жаночай душы — трывога! трывога! трывога! Тады ціхая жанчына робіцца львіцай, робіцца арліцай.

Аднойчы ўвосень Дабранега з сумам сказала, пазіраючы ў акно церама:

— Лісце ablатае з дрэў... Дождж... Халадэча... Вунь той клянок такі прыгожы быў учора. Лісце свяцілася на сонцы, як залатое. А сёння...

Яна грэбліва зморшчылася. Вячка, які назаўтра збіраўся рушыць з дружынай да князя Уладзіміра Полацкага, прытуліў жонку да грудзей, спытаўся:

— А ты б хацела, каб на дрэвах заўсёды лісце было?

— Хацела і хачу, — усміхнулася Дабранега. — З лісцем дрэва жывое, цёплае...

Ён моцна пацалаваў яе, і ўначы, калі яна спала, павёў дружыну да Палацка. Сумная прачнудлася Дабранега, невясёлая. Зноў — адзінота, маўклівия слугі, вялізны няўтульны церам, шэрыя восеніцкія хмары над церамам. Ледзь не плачучы, падышла яна да акна і ўскрыкнула ад здзіўлення — на клянку, пра які ўчора яны гаварылі з Вячкам, было лісце! Дабранега стрымгaloў вылецела з церама, падбегла да клянка і вачам не паверыла — срэбнымі тоненъкімі дроцікамі да кляновых галінак былі прыкручены, прывязаны прыгожыя лісцікі, выкаваныя з жалеза, медзі, а на самым версе — з чыстага золата і срэбра. Наліцеў вятрыска, ускальхнуў лісцікі, і яны затрымцелі, тоненъка-тоненъка заспявалі. «Вячка! — аж захлынулася ад пяшчоты і ўдзячнасці Дабранега. — Муж мой каханы!»

А дні цяклі, як цячэ вада ў Дзвіне. Вячкава лісце (так пра сябе назвала незвычайнае лісце Дабранега) звіела на дрэве. Абмываў лісце дождж, гуляў з ім начны вецер... Птушкі зляталіся на клянок, і аднойчы Дабранега бачыла, як невялічкая цікаўная лясная сініца ўспырхнула на галінку і асцярожна, пудліва дзеўбанула залаты лісток.

Ды неяк Вячка, які толькі што вярнуўся з далёкай дарогі, недаўменна спытаўся ў Дабранегі:

— Дзе гэта лісце з нашага клянка?

— Якое лісце? — як бы не зразумела напачатку Дабранега. — Ты пра тое, што вісела на дрэве? Я загадала яго зняць. Яно ляжыць у куфэрку, што падараўваше міне князь Усевалад з Герцыкі. Зараз я табе, калі хочаш, пакажу.

— Не трэба, — спыніў жонку, якая ўжо хацела ісці да куфэрка, Вячка. — Навошта ж ты загадала зняць лісце?

— Яго маглі ўкрасці з дрэва церамныя чалядзіны або смерды з вакольных весяў.

— Але я загадаў Халадку вартаваць дрэва. Удзень і ўначы вартаваць. Навошта ж ты загадала зняць лісце, Дабранега?

У голасе ў Вячкі была суровасць. Так ён яшчэ ніколі не размаўляў з Дабранегай. Але маладая княгіня ні кропелькі не збаялася гэтай суровасці, з выклікам глянула на мужа.

— Мне патрэбен ты, а не лісце. Ты!

— Дабранегачка, — узяў яе за руکі Вячка, — што з табою, гаспадынъка мая залатая?

— Ты ўвесы час на кані, у сядле. Я ўжо не веру, што ў мяне ёсьць муж. Я зраблюся стогадовай бабулькай у тваім Кукеиносе, а ты ўсё будзеш ездзіць да эстаў, да сэмігалаў, да жэмайтай... Вожа мой, куды ты толькі не ездзіш?! Навошта, навошта табе ўсё гэта?

Яна глянула на мужа з пакутай, з адчаем.

— Я хачу не пусціць тэўтонаў на Дзвіну, у наш край, — ціха, але цвёрда адказаў Вячка.

— Хіба ты адзін жывеш на Дзвіне? Навошта ж табе, князь мой, усё браць на свае плечы? Ты зусім занядбаў свае борці, ловы, нівы, свой церам. Шчасце зямное ў тым, каб мужу жыць з жонкай, каб зерне ў раллю кідаць.

— Правільна кажаш, — згадзіўся Вячка. — Але ў грозны час прывёў нас бог на гэты свет, на гэтую зямлю. Трэба ахвяраваць, ахвяраваць шмат чым, каб заўтрашнія людзі на нашай зямлі мірна жылі.

— Заўтрашнія людзі,— горка ўсміхнулася Дабранега, — што ім будзе да нас? Яны цябе, князь, нават і не ўспомняць.

— Няпраўда. Некалі ўспомняць. Павінны ўспомніць, бо добрае не забываецца. У тых, хто забывае дабро, хто забывае бацькоў, продкаў, бог высушвае сэрцы, і гэта ўжо не людзі, а балотны трыснёг. Нельга забываць свой род, сваю зямлю, сваю мову. Прабач мне, мая залатая княгінечка, але інакшым я быць не могу.

Ён паспрабаваў прытуліць Дабранегу, ды яна ўпёrlася яму ў грудзі рукамі, сказала:

— Я не з тых, што прывязваюць мужчын да сваёй спадніцы, робяць мужчын прырученымі сокаламі. Ты як арол, князь мой. А вольны арол мух не ловіць. Арол павінен пад высокім воблакам лётаць, але глянь, глянь адтуль, са сваёй вышыні, на жонку, зразумей, як ёй цяжка.

Яна заплакала і пайшла ў сваю спачывальню. Яна ішла пад няроўным трывожным святлом паходняў, якія заўсёды гарэлі ў цераме, і Вячка пазіраў ёй услед, і яму было шкада, вельмі шкада яе, і жонка здавалася яму чайкай з перабітым крылом.

З напорыстасцю ўзялася маладая княгіня за гаспадарку, за церам, што пасля смерці Звеніславы былі ўшчэнт запушчаны. Некаторых цівуной, чалядзінаў і чалядніц выгнала з Кукеиноса ў загарадную княжку сядзібу, іншых загадала строга пакараць лазою, каб не ленаваліся, больш увішнымі і больш дбайнімі былі, для князя свайго стараліся. Свечкі для пакояў і мяса для кухні, віно для дружыннікаў і даматкане палатно для халопаў — усё праходзіла цяпер праз руکі Дабранегі.

Асабліва круга пачала выхоўваць княгіня маладых чалядніц, якіх шмат было ў цераме і якія, як і ўсе дзяўчатаў ў іхнім узросце, любілі паскакаць на ігрышчы, з хлопцамі пагуляць. Нямала слёз дзяявочых пралілася ў гэтае лета. Некаторым княгіні ўласнаручна адрэзала косы, некаторых на ўсю ноч голымі каленімі на цвёрды гарох ставіла.

Убачыла адну цяжарную чалядніцу з кухні, адразу вельмі суровы допыт ёй учыніла, пыталася:

— Хто бацька твойго дзіцяці? Скажы! Чалядніца чырванела, хавала вочы, упала на калені перад княгінай, загаласіла:

— Княгінюхна-матухна наша залатая, не ведаю. Святы крыж — не ведаю. Хай дзіцятка родзіцца. Верным рабом табе будзе.

— Не трэба мне рабоў-бязбашкавічаў! — гнеўна тупнула нагой Дабранега. І адразу строгі загад быў дадзены: распуснай дзеўцы, на страх і навуку іншым, цэлую сядміцу жабіну ікру, жабурынне есці, каб дух балотны забіў, заглушыў жыщё, якое гатова з'явіцца на гэты свет і ад якога нікому радасці не будзе.

Кожны дзень Дабранега разам з вернай Кулінай рабіла абход церама і ўсяго княжацкага двара. Чэлядзь загадзя падмятала, чысціла мыла ўсе куточкі вялікага церама. Страх і трапятанне былі ўсюды.

Аднойчы княгіня заглянула ў каморку перапісчыка пергаменаў Кліміяты. Чэлядзь называла яго Кліміта Аднарук. Кліміта, як заўсёды, сядзеў на ніzkім услончыку, скруткі пергаменаў жаўцелі перад ім. Але перапісчык быў не адзін. Побач з ім стаяў танклявы русавалосы хлапчук у белай ільняной кашулі, з вялікай цікавасцю глядзеў на Кліміту і на тое, што ён робіць.

Кліміта, не заўважыўшы княгіню, звярнуўся да хлапчука:

— Хочаш, Мірошкі, загадаю табе загадку?

— Загадвай, — ажыўвіўся хлапчук і нават губу прыкусіў ад нецярпівасці.

— Слухай. Ходзіць па двары, на нагах кіпцюры, белае каменне нясе. Хто гэта?

Мірошкі зморшчыў лоб, пачаў думаць, аж, здавалася, вушы ад напружання круціцца. Кліміта Аднарук з хітрай усмешкаю пазіраў на свайго юнага субяўдніка.

— Якое каменне? — перапытаў Мірошкі.

— Белае.

Мірошкі падумаў-падумаў, сумна ўздыхнуў, прызнаўся:

— Не ведаю.

— Эх ты, Нестар-летапісец, — Кліміта весела ўстаў з услончыка. — А яшчэ хочаш разам са мною гісторыю Полацкай зямлі пісаць, Хочаш жа? Прыйзнайся.

— Хачу, калі навучыш і дазволіш, — кіўнуў галавою Мірошкі.

— Дык вось — белае каменне курыца нясе. Зразумеў? Курыца. А на вялікдзень гэтае белае каменне людзі чырвоным робяць.

— Як Ісусава кроў, — хуценька ўставіў Мірошкі, бо не хацелася яму, каб Кліміта круглым невукам яго палічыў.

Тут толькі Дабранега, зашумеўшы нябесна-блакітным карзном, кашлянула ў кулак. Перапісчык пергаменаў адразу пакланіўся ёй, сказаў Мірошку:

— Кланяйся княгіні кукейносцай.

Мірошка няўмела, палахліва пакланіўся. Вусны ў яго задрыжалі. Ад надворнай чэлядзі ён чуў пра круты нораў княгіні, пра яе гнеў і баяўся, што, калі нешта не так скажа, не так ступіць, давядзенца пакаштаваць яму лазы. «Абыходзь уладык зямных за попрышча», — успомніў ён бацькавы слова.

— Хто гэта? — уважліва глянуўшы на Мірошку, спыталася Дабранега ў перапісчыка пергаменаў.

Гэта Мірошка, сын смерда з Гарэлай Весі. Халадок, як ездзілі цябе сватаць, княгіня, знайшоў яго ў спаленай хаце, ад ваўкоў выратаваў і прывёз у Кукейнос. Жыве ў мяне.

— Што ўмееш рабіць? — падышла Дабранега да Мірошкі, ваўпор глянула на хлопчыка. Той, бышцам спуджаны верабей, увабраў галаву ў плечы.

— У работу смердаву трэба цябе аддаць, — халодна сказала княгіня. — Каб княжацкі хлеб дарэмна не еў. Спачатку будзеш кароў пасвіць, потым касіць навучыцца, араць...

— Дазволь слова мовіць, княгіня, — пабялеў Клімята Аднарук.

— Гавары, — дазволіла Дабранега.

Клімята падышоў да Мірошкі, пагладзіў яго рукою па галаве.

— Нельга хлопчыка гэтага ў пастухі аддаваць. Не адны пастухі і ратаі патрэбны Полацкай зямлі. Ёй воі патрэбны. І не меней — людзі кніжныя, мудрыя, каб слова грэкаў і рымлян ведалі, каб сваё роднае слова да нашчадкаў, наступнікаў сваіх неслі.

— Хіба смерды здольны на такое? — перапыніла Клімяту княгіня.

Шчокі ў перапісчыка пергаменаў успыхнулі. Ён, цвёрда гледзячы ў очы Дабранезе, сказаў:

— Бог не абдзяляў розумам наш народ. У тым ліку і прости народ, смердаў. Ганьба будзе нам ад наступных пакаленняў, калі мы тыя кветкі, што да сонца, да святла цягнуцца, растопчам, вынішчым. Калі мы хочам, каб наша гісторыя не скончылася разам з намі, не пайшла ў зямлю з нашай смерцю, мы павінны штодзённа, не шкадуючы сіл, напаўняць мудрасцю кніжнай дзіцячыя галовы, як амфары зернем і віном напаўняюць. — Ён прыпыніўся на імгненне, перавёў дыханне і казаў далей. — Са згоды князя Вячкі, думаю я, княгіня, у Кукейносе школу адкрыць. Каб у школу тую дзеци баярскія, дзеци купцоў і рукадзельных людзей хадзілі, вучыліся чытаць і пісаць, пра славутых філосафаў і прарокаў ведалі. И самых вартых, самых

здольных з малалетніх смердаў можна ў той школе вучыць. Патрэбны ж табе, княгіня, разумныя цівуны і старасты ратайныя. Думаю, што й князёйне Соф'і не шкодзіць у такую школу хадзіць.

Дабранега задумалася. Дзіўныя слова гаворыць перапісчык пергаменаў. Можна падумаць нават, што ён звар'яцеў, седзячы дні і ночы ў сваёй каморцы. Дзяды-прадзеды не ўдаваліся асабліва ні ў якую навуку. Жанчына павінна кудзелю прасці, дзяцей раджаць-гадаваць, мужчына звера дзікага біць, жанчыну ад злыдняў абараняць. Але ж князь Вячка за гэтага перапісчыка...

— Я пагавару з князем, — паабяцала Дабранега і разам з маўклівай Кулінаў выйшла з каморкі.

Яна не забылася пра свае слова. Калі Вячка на некалькі дзён вярнуўся ў Кукейнос з Ледзянца⁷³, расказала мужу аб гаворцы з Клімітам Аднарукам. Вячка адразу даў згоду.

— Хай вучыць перапісчык дзяцей. Не горшыя дзеци нашы, чым у тэўтонаў і свеяў, трэба ведаць ім пісанне і лік. И Соф'ю завядзі да Кліміты.

Вучыў дзяцей Кліміта спачатку ў сваёй каморцы, а потым, з дазволу айца Сцяпана, на хорах⁷⁴ у царкве. Было пяць хлопчыкаў, і паміж іх Мірошка, і дзве дзяўчынкі. Разам з князёйнай Соф'ю пайшла ў навучанне баярская дачка Агрыпіна.

Дзеци сядзелі за вялікім шырокім сталом на ўслонах. Кожнаму Кліміта даў ліпавую дошчачку, на адным баку якой была выразана азбука, на другім — мелася выемка. Гэту выемку дзеци запаўнялі воскам, разгладжвалі воск і пісалі на ім.

Акрамя дошчачкі кожны вучань атрымаў пісала. Гэта быў жалезны стрыжань. Адзін канец у стрыжня быў востры — ім выдрапвалі слова і літары на бяросце, пісалі на воску. Другі канец пісала быў пляскаты, формай падобны на маленъкае вясло. Гэтым канцом спіралі з воску напісане, раўнялі, рыхтавалі воск для новых слоў.

Дзеци з насцярогаю глядзелі на Кліміту. Усе яны ведалі, што ў яго няма адной руکі, і перапісчык пергаменаў лавіў спалоханыя позіркі, накіраваныя на пусты рукаў яго кашулі, які быў заткнуты за чырвоны паясны шнур.

⁷³ Ледзянец — так у тых часы палачане і наўгародцы называлі эстонскі горад Лінданісе — будучы Талін.

⁷⁴ Хоры — верхняя адкрытая галерэя, балкон унутры царквы.

— Адгадайце, дзеци, загадку, — пачаў Клімята, усміхаючыся. — Ёсьць горад між небам і зямлёю, а да яго едзе пасол без дарогі, сам нямы, вяže грамату няпісаную.

Уражаныя дзеци скамянелі на сваіх услонах. Іхнія сябрукі, якія не пайшли ў школу і гулялі зараз на вуліцы ў пікара, палохалі іх вучобай, казалі, што ад навукі можна звар'яцець, могуць мазгі пацячы з галавы праз вушы. Калі меркаваць па першай загадцы, думалася дзецим, то сапраўды, з гэтай школы з добрым розумам не выйдзеш.

— Ну, што ж вы? — усміхаючыся, падганяў дзяцей Клімята Аднарук. — Не здагадаліся яшчэ? Гэта ж так праста. Горад між небам і зямлём — гэта каўчэг, на якім Ной ратаваўся ў час патопу. Нямы пасол — голуб, якога выпусцілі даведацца, ці не паказалася зямля. А грамата няпісаная — гэта галінка маслічнага дрэва, якую голуб нясе ў дзюбе, каб даць знак, што зямля ўжо блізка.

Дзеци з палёгкаю і з радасцю ўздыхнулі. Быццам адначасна ўсе яны ўбачылі голуба, моцнакрылага, белага, які ляціць над раз'юшанымі чорнымі хвалямі, моцна сціскаючы ў дзюбе зялёную галінку. Вось-вось аслабне голуб, і ўпадзе галінка ў марскую бездань.

— Пачнем з азбуکі, дзеци, — адразу стаў сур'ёзным Клімята. — Голуб у загадцы нясе няпісаную грамату, галінку. Чаму?

— Таму што ён пісаць не ўмее, — сказала баярская дачка Агрыпіна.

— Правільна, Агрыпіна, — узрадаваўся Клімята. — А вы будзеце вучыцца, каб пісаныя граматы складаць, каб вашу думку людзі за сотні попрышчаў ад вас маглі зразумець у той жа міг, як прачытаюць вашу грамату.

Дзеци з ахвотаю ўзяліся за вучобу. Дзяк Анфім прынёс тонкія скруткі бяросты, якую па загаду Клімяты нарыйтоўвалі ў гаі, што рос непадалёку ад Кукейноса. Неўзабаве жалезныя пісалы зарыпелі па мяккай бяросце, першыя літары, як няўклодныя смешныя звераняты, пабеглі па белым полі.

Дабранега, жывучы ў штодзённых клопатах сваёй вялікай гаспадаркі, не забывалася пра вучобу Соф'і. Правярала спісаныя ёю бяросты, сачыла, каб жалезнае пісала заўсёды было ў маленъкім скуранным мяшэчку, які быў спецыяльна пашыты для гэтага.

Падчарыца ўвагу мачыхі да сваёй вучобы разумела па-свойму. Ѕы здавалася, што Дабранега так строга сочыць за ёю, бо не любіць яе, няродную дачку. Чалядніцы (Дабранега так і не дапыталася хто) нашапталі Соф'і, што ў княгіні хутка будзе маленъкае дзіця, хлопчык, а яе, нелюбімую Соф'ю, завязуць у Палацк, у Спаскі манастыр.

«Чым жа прывабіць яе?» — думала Дабранега.

Неяк, прывёўшы Соф'ю на хоры да Клімяты, зауважыла княгіня, што маленькая князёйна і маленъкі смерд Мірошка сябруюць між сабой. Калі ў Соф'і ўпала на падлогу дошчачка для пісання, Мірошка падняў дошчачку, здзьмуў з яе пыл, аддаў Соф'і. Потым дапамог ёй разгарнуць і разгладзіць скрутак бяросты. Соф'я засмяялася, і ён засмяяўся разам з ёю.

«Крапіўнае семя, — аж задыхнулася Дабранега. — Як смее гэты брудны смерд набліжацца да княжацкай дачкі? Вось да чаго даводзіць школа — дзеци бегаюць адной кучаю, як кацянты, і адразу не разбярэш, дзе баярын, дзе халоп». Першым жаданнем княгіні было скапіць Мірошку за вуха і пастукаць ілбом аб сцяну, каб ведаў сваё месца.

Але, трохі астыўшы, Дабранега падумала, што, калі такое сяброўства падабаецца Соф'і, няхай яно працягваецца. Магчыма, пацяпле падчарыца душою і хоць каліва з гэтай цеплыні перадасць ёй, Дабранезе. Будзе вясёлая Соф'я — будзе вясёлы Вячка. А гэта галоўнае для Дабранегі. Смерду ж заўсёды можна напомніць, хто ён такі, з якога гною вырас. Абчэшацца, абтрасе салому з вушэй і з цятгам часу нядрэнны слуга будзе для той жа Соф'і.

— Ты можаш прывесці яго ў церам, — дазволіла Дабранега Соф'і. Радасцю ўспыхнулі, засвяціліся вочы падчарыцы. Можа, упершыню за ўвесь час паглядзела яна на княгіню без хмурай падазронасці.

Мірошка некалькі разоў прыйходзіў у святліцу маленькой князёйны. Напачатку ён вельмі палохаўся, стаяў як укопаны, крок баяўся ступіць па гладкай бліскучай падлозе. Соф'я весела смяялася.

— Чаго ты баішся? Бяжы за мною!

Пад прыглядам карміцелькі Тадоры дзеци пачыналі бегаць, гуляць у хованкі або разглядваць старыя жоўтыя пергамены і нават спрабаваць чытаць іх. Потым Соф'ю вялі абедаць, а Мірошка ішоў да Клімяты Аднарука, разам з якім жыў у каморцы. Клімята ў гліняным гаршку варыў гарох з мясам. Яны бралі драўляныя лыжкі, і пачынаўся абед.

— Еш, Мірошка, — падахвочваў Клімята. — Трэба табе сіл набірацца, расці. Калі я памру, Полацкі летапіс дапісваць будзеш.

У ціхія летнія ночы, калі неба на ўсю сваю агромністую шыр было засеняна залатымі зярнітамі зор, Клімята з Мірошкам узбіralіся на званіцу кукейносکай царквы. Заціхаў горад, змаўкалі галасы людзей, зредку перагукваліся на забаролах воі, і паступова глыбокі

сон, як цёплы мяккі воск, залепліваў людзям вочы. Толькі адно неба заставалася бяссонным, жывым.

— Глядзі, Мірошка, — пераходзячы на шэпт, гаварыў Кліміта, — глядзі, колькі зорак гарыць над намі. Ведаць бы, што там, наверсе, дзеецца. Памру, а не даведаюся. Шкада... Страх мяне бярэ. Здаецца часам, што нечае вока глядзіць з нябёсаў проста ў душу і не схавацца ад яго ні за якой сцяною.

Ён замаўкаў, потым шаптаў далей:

— Хто запаліў гэты вечны агонь? У пергамене эфесца Геракліта Цёмнага напісана: «Гэты космас, адзін і той жа для ўсяго існага, не стварыў нікто ні з багоў, ні з людзей, але ён заўсёды быў, ёсць і будзе вечна жывым агнём, які то ўзгараеца, то затухае».

Кліміта хрысціўся, і Мірошка бачыў ягоны спакутаваны твар і дзівіўся — такі непадобны быў начны перапісчык пергаменаў на таго, вясёлага, усмешлівага, упэўненага, які раніцою вучыў дзяцей у школе.

— Страшна мне ад думак такіх, — прызнаваўся Кліміта Мірошку. — Не ў божай царкве, не на святой званіцы думкі такія грахоўныя, д'ябалльскія павінны прыходзіць, а ў пекле, у вогненнай смале. Геракліт Цёмны, напэўна, ужо даўно ў пекле...

Усплываў над Кукеяносам, над ракой і туманнымі лясамі лёгкі месяц — нябесны човен. Ён спачатку быў ярка-чырвоны, потым жаўцеў і ў рэшце рэшт рабіўся срабрыста-белым як снег.

— Чаму месяц такі белы? — пытаўся Мірошка ў Кліміты і, не дачакаўшыся адказу, сам тлумачыў перапісчыку пергаменаў: — Туды дзікія гусі ў вырай адлятаюць. Ад іхняга пер'я месяц белы. Так мне бацька казаў.

— Не веру Геракліту Цёмнаму, — страсна маліўся, шаптаў Кліміта. — У тройцу веру — у бога-айца, у бога-сына і ў святога духа. Веру табе — чуеш, божа!

Ён знясілена, з мокрым ад поту лбом глядзеў у начны змрок, вочы блішчалі, пад вачамі трапятаў суроўыя цені. Адказу чакаў ён, таемнага знаку, нейкага слова, але маўчала неба, маўчала ноч.

Мірошку падабалася гуляць з маленькай князёўнай. Жоўты пясок, з якога будаеш непрыступную крэпасць, матылёк, які ўяўляеца вогненнаротым страшным драконам, робяць роўнімі ўсіх дзяцей, дзе б яны ні нарадзіліся — у багатым цераме або ў крытай галлём і саломай зямлянцы. Соф'і, адчуваў ён, таксама было цікава гуляць з ім. Яна не ведала шмат чаго, што ведаў ён. Яна была пакаёвой кветкай, якая бацца холаду і ветру, спёкі і дажджу.

Мірошка вучыў князёўну разумець мову прыроды, якую добра вывучыў у Гарэлай Весі, амаль кожны дзень ходзячы з Якавам у

пушчу. Калі земляныя чарвякі выпаўзаюць наверх — на непагоду. У які бок кладзеца спінаю жывёла, з таго боку вецер будзе. Конь кладзеца на зямлю летам перад мокрым надвор'ем, зімою — перад снегам.

Ён не задумваўся — трэба гэта ведаць князёўне або не. Яму падабалася вучыць. Сам таго не падазраочы, ён хацеў быць падобным на Клімяту, на свайго настаўніка.

Дабранега ўважліва сачыла за гульнямі дзяцей. Аб кожным іхнім кроку даносілі ёй чалядніцы. Княгіня з радасцю заўважыла, што падчарыца робіцца весялейшаю і ласкавейшаю.

Вячка бываў у Кукейносе наездамі. Аблпаліў бровы каля паходных вогнішчаў. Скура на твары пасмуглела, стала цвёрдаю, як бубен. Даведаўшыся, што дачка пасябравала з хлопчыкам-смердам, князь загадаў прывесці Мірошку да сябе ў святліцу.

— Ты хто? — спытаўся ён.

Мірошку ад разгубленасці як язык праглынуў. Да гэтага часу Вячку даводзілася яму бачыць толькі зводдаль.

Вячка сядзеў, не зняўшы з плячэй паходнае чырвонае карзно. Скураныя боты былі запыленыя, стаптаныя.

— Ты вучышся ў перапісчыка пергаменаў Кліміты? — устаў, падышоў да Мірошкі Вячка.

Мірошку нясмела кіёнуў галавою, адказаў:

— Вучуся.

— Які ж ты, брат, палачанін, калі слова сказаць баішся? — усміхнуўся Вячка.

— А я не палачанін, — глянуў на князя Мірошку. — Я з Гарэлай Весі.

— Адкуль? З Гарэлай Весі? Пачакай-пачакай... Гэта над Свіслаччу, у вотчыне князя Рагвалода Свіслацкага? Дык гэта цябе мой дружыннік ад ваўкоў выратаваў?

— Мяне, — з палёгкай і радасцю выдыхнуў Мірошку.

— Вунь яно што, — засмаяўся Вячка. — А ў мяне твой зямляк ёсць. Сам таксама з Гарэлай Весі, а ўсім кажа, каб называлі яго Якавам Палачанінам. У лоўчыя напрасіўся.

— Якаў у Кукейносе? — аж прысеў ад здзіўлення і шчасця Мірошку. — Яго ж забілі друцкія воі.

— Жывы твой Якаў Палачанін. Такіх, як ён, вёrtkіх і хутканогіх, няпроста забіць. Бяжы на стайню да старшага канюшага Амялляна. Там яны з Якавам на заўтрашнія ловы коней рыхтуюць.

Адвесіўшы князю паклон, Мірошку стрымгалоў кінуўся з церама на стайню. Спяваць яму хацелася, куляцца цераз галаву. Якаў

знайшоўся! Якаў побач з ім, у Кукейносе! Па дарозе Мірошкага ледзь не збіў з ног сядзельнічага Міхала і атрымаў ад яго добрую аплявуху.

Якаў з канюшым Амяллянам заліваў трэшчыну на конскім капыце воскам. Конь быў падвязаны, падцягнуты вяроўкаю да высокага слупа з перакладзінаю, і пярэднія ногі ў яго не краналіся зямлі. У вялікіх конскіх вачах трымцеў страх.

— Якаў! — крыкнуў Мірошкага.

Якаў азірнуўся і ў адзін скок апынуўся побач з ім, абняў за плечы, моцна прытуліў да сябе.

— Братка мой, — аж задыхаўся ад хвалявання Якаў. — Вось мы й сустрэліся. А я думаў, што адзін застаўся, што ўсіх вас пабілі ці ў палон пагналі. А дзе твая маці?

— Мамку ваўкі загрызлі, — сумна адказаў Мірошкага. Слёзы пакаціліся па загарэлых шчоках.

— Ну, не плач, не плач, — пачаў супакойваць яго Якаў, хоць і сам гатоў быў заплакаць. — Будзем разам жыць. Не кінем адзін аднаго. Праўда?

— Праўда, стрый, — кіунуў галавою Мірошкага. Яму ўсё ніяк не верылася ў тое, што ён адшукаў Якава, што стаіць побач з ім. Узмужнеў, падрос Якаў за гэты час. Плечы шырока разгарнуліся, рукі і ногі наліліся няўтрымнай сілай, над верхнім губою цвёрда праклонуўся чорны пушок.

— Амяллян, адпусці мяне, — папрасіўся Якаў у канюшага. — З браценнікам хачу пагаварыць. Браценніка сустрэй.

Вялізны доўгавалосы Амяллян ласкавым сінім вокам зірнуў на Мірошку, хітра падміргнуў яму, сказаў Якав:

— Ідзі. Я ўжо тут адзін спраўлюся. Але помні, што заўтра едзем на ловы.

— Помню, Амяллян, — радасна ўсміхнуўся, бліснуў белымі зубамі Якаў.

Яны падышлі да гарадскага вала, селі каля яго, прыхіліўшыся да цвёрдай як камень гліны. Трэшчынкі беглі па гліне. Сонца добра напяяло яе.

— Дасталося нам з табою, — грызуучы травінку, сказаў Якаў. — Ты на якой рабоце ў Кукейносে? Кухаркам дровы падносіш?

— Не, Якаў. Я за ўнота ў перапісчыка пергаменаў Клімяты Аднарука. Памагаю яму. Чытанню і ліку ён мяне вучыць.

— Чытанню? — здзвіўся Якаў. — Трэба ж... Пашанцевала табе, Мірошкага. Ану пачытай, што ў мяне на спіне напісаная.

Ён узніяў на спіне палатняную кашулю. Спіна была ў цёмна-сініх пісягах.

— Што гэта? — уздрыгнуў Мірошка.

— Лаза, — хмура сказаў Якаў, апускаючы кашулю. — Баярын Іван, вош ненажэрная, пачаставаў. У рабстве быў я, Мірошка, валом пад'ярэмным быў. Цяжка нават ўспамінаць...

Твар у Якава быў бледны. Якаў сядзеў згорбіўшыся, кусаў губы.

— Помніш нашу пушчу, Мірошка? — ціха спытаўся ён, і вочы пасвятелі. — Як вецер у ёй шумеў... Як дождик ліўся... Як снег падаў... Помніш?

— Помню, — таксама прыцішваючы голас, пагладзіў стрыеву руку Мірошка. Скура на руцэ была шурпатая, цвёрайца.

— Не вярнуцца нам туды... Не пабачыць болей пушчу, — сумна глядзеў на высокі гарадскі вал Якаў. — Часта я яе ўспамінаў, асабліва ноччу, калі ўся чэлядзь баярская спала. Дзядам і бацькам нашым лягчэй было. Яны ведалі, што, калі памруць, іх закапаюць у роднай зямлі — у Гарэлай Весі. А мы не ведаем, хто і дзе нашы косці ў зямлю кіне... Ды што гэта я расплакаўся? — Якаў матнуў галавою, ускочыў з бервяна, падхапіў, закружыў Мірошку:

— Разам мы, браценічак. Разам!

Вочы ў Якава зноў былі вясёлыя, іскрыстыя. Ён падкінуў Мірошку, злавіў, потым яшчэ раз падкінуў. Сонца плыло над Кукеіносам. Белыя хмаркі беглі па сінім небе адна за адною. Высокі русавалосы вой глядзеў з забаролаў на Якава і Мірошку, усміхаўся ім. Ён быў малады, і яму, пэўна, таксама хацелася пабегаць, пабарукацца з кім-небудзь на мяккай зялёной траве. Але ён толькі глыбей надзеў, насунуў на самыя бровы шлем, крыкнуў, трасянуўшы кап'ем:

— Полацк!

І пакацілася па забаролах Кукеіноса:

— Менск! Друцеск! Ріша!

Мірошка з Якавам яшчэ б доўга ўспаміналі Гарэлую Весь, але прыбегла дзяўчына-чалядніца, задыхана сказала:

— Ты Мірошка, што ў Кліміты Аднарука жыве?

Княгіня загадала цябе знайсці і прывесці да яе ў святліцу. Пайшлі хутчэй.

Са страхам шыбаваў Мірошка ўслед за чалядніцай. Што хоча ад яго суровая княгіня?

Дабранега сядзела на мяккай зялёной канапцы, трymаючы ў руках белую пушыстую кошку.

— Вось ты які, маленьki смерд, — сказала княгіня. — Падыдзі бліжэй.

Мірошка нясмелала ступіць некалькі кроکаў. Пры яго набліжэнні белая кошка выгнула дугой спіну, пагрозліва звузіла вочы.

— Ты не брудны? Не хворы? — строга дапытвала княгіня. — З табою чамусыці любіць гуляць князёўна Соф'я. Я не забараняю ёй, але ты павінен помніць, хто ты і хто яна. Ты павінен заўсёды гэта помніць.

Яна выпусціла з рук кошку, устала з канапы.

— Сёння князёўна Соф'я хоча схадзіць за гарадскі вал у грыбы. З ёю пойдуць воі, і ты пойдзеш таксама. Ідзі збірайся і помні тое, што я табе сказала.

Не хацеў Мірошка ісці ў лес, да Якава хацеў на стайню збегаць, але паспрабуй не выканати княгінін загад. У Кліміты Аднарука ўзяў ён лубяны кошык і нож у жоўтых касцяных тронках. Соф'я і тры ўзброеныя воі ўжо чакалі яго каля гарадскіх варот.

Разважна шумеў яловы лес, гаманіў з ветрам. Грыбоў было няшмат. Князёўна знайшла-такі адзін баравік, горда паказвала яго воям і Мірошку. Воі для прыліку дзівіліся спрыту князёўны, але па іхніх тварах было відно, што патрэбны ім гэтая грыбы як сабаку пятая нага. Каб не капрыз князёўны, сядзелі б яны зараз у малой грыдніцы, гулялі ў косці.

Мірошка ж, апынуўшыся ў лесе, успомніў сваю пушчу, і так радасна зрабілася, хоць спявай. Ён ішоў побач з князёўнай, павучаў яе, як трэба шукаць грыбы.

Кожнаму грыбу трэба пакланіцца, князёўна, — казаў ён словы, якія калісьці чую ад свайго бацькі. — Грыб хавацца любіць. Пад куст, пад мох, пад ігліцу залазіць. Сядзіць там і цікуе на людзей — знайдуць або не? Паспеху не любіць грыб.

На вузкай сцежачцы ўбачыў Мірошка бітву рыжых лясных мурашак з сінімі жукамі. Жукоў было трыв, а мурашак незлічонае мноства. Яны абляпілі ў жукоў ногі, крылцы, не даючы ўзляцець. Аднаго перавярнулі на спіну і цягнулі ў свой мурашнік. Знясілены жук толькі слаба варушыў вусікамі і ўжо не супраціўляўся.

Мірошка стаў на каленцы, ціха паклікаў князёўну Соф'ю, каб і яна паглядзела.

— Выратуй жука, — адразу папрасіла Соф'я. — Мурашкі з'ядуць яго. Выратуй хутчэй.

Мірошка ўзяў яловую лапку, пачаў асцярожна змахваць, змятаць мурашак з сіняга жука. Але не так проста было гэта зрабіць, бо рыжыя разбойнікі мёртвай хваткай учапіліся ў яго.

— Як у людзей вайна, — сказаў сіавусывой, што таксама назіраў за гэтым няроўным паядынкам.

Князёўна Соф'я неўзабаве стамілася, і воі на лясной паляніне зрабілі прывал. Сіавусы расклаў цяпельца, выразаў ражно, накалоў

на яго грый, спёк у агні і з'еў, пасаліўшы соллю, якую насіў з сабой, загарнуўшы ў мяккую белую анучачку. Ён сядзеў, выціраў рукою вусы, і раптам свіснула страла і ўпілася яму ў грудзі. Вой паваліўся тварам у цяпельца.

— Засада! — крикнуў ягоны напарнік, схапіўшыся за меч. Ды і ў яго між лапатак ужо тырчала страла.

Князёуна закрычала ад жаху. Мірошка ўскочыў на ногі, спужана азірнуўся. З дзесятак чалавек у доўгіх белых плашчах, на якіх былі нашыты чырвоныя крижы і мячы, акружалі паляну. Адзін з іх зноў цэліўся з арбалета. «Мечаносцы», — здагадаўся Мірошка і крикнуў Соф'і:

— Уцякайма, князёуна!

Соф'я пабегла за Мірошкам, ды мечаносцы кінулі вяровачную пятлю, падсеклі князёуне ногі, павалілі яе. Вой, што яшчэ быў жывы, мужна абараняў князёуну, адбіваючы ўдары шматлікіх ворагаў баявой сякерай, якая рэменем мацавалася да рукі. Трох ці чатырох мечаносцаў ён зваліў на лясную траву, рассекшы ім чарапы, але неўзабаве і сам упаў, ablіваючыся крывёю. Мечаносец нагой, абутай у жалезны чаравік, наступіў вою на грудзі, шырока махнуў мячом.

Знямела ад страху князёуна бачыла, як набліжаюцца да яе чужынцы, сцялася ў камячок. Жоўтабароды мечаносец схапіў князёуну на рукі, панёс да каня, які пад сядлом стаяў у глыбіні лесу.

— Бог паслаў нам дачку ўладальніка Кукейноса, — сказаў ён сваім сябрам. — Хутчэй у Рыгу. Епіскап Альберт чакае нас.

Аднаму Мірошку ўдалося ўцячы. Ён і прынёс у горад жахлівую вестку.

Праз дзень вярнуўся з Пскова князь Вячка, вясёлы, шумны, прывёз князёуне падарунак — маленькага бурага мяdzвездзіка, які ўмеў біць у бубен. Дабранега, уся ў чорным, з паніклай галавою, выйшла князю наслустрач, прыпала галавой да запыленага паходнага стрэмени, заплакала.

Вячка, не злазячы з каня, здзіўлена і разгублена глянуў на княгіню, запытаўся:

— Чаго ты плачааш, Дабранега?

Княгіня стала на калені ў гарачы ад сонца съпучы пясок.

— Далёка ты лётаў, князь, як чайка за мора. Прабач, калі зможаш... Бяда прыйшла ў твой дом, бяда вялікая. Няма тваёй перапёлачкі яснавокай.

— Дзе Соф'я?! — пабляднеў, крикнуў Вячка. Ён у імгненні вока саскочыў з каня, абедзвюма рукамі ўзяў княгіню за плечы, павярнуў яе заплаканы твар да сябе.

— У мечаносцаў... у Рызе, — прашаптала княгіня.

— Эх ты! — Вячка адпіхнуў ад сябе жонку, і яна ўпала на спину. — Не зберагла... Эх ты!

Ён выхапіў меч, глубока, па самую крыжавіну рукаяці, усадзіў у пясок.

На некалькі дзён быццам знямеў Кукейнос. Нават царкоўны звон са званіцы гучаў квола і няўпэунена. Чалядніцы ў цераме перагаворваліся шэптам.

Аднойчы надвячоркам бяспумна апусцілі падёмны мост, і двое верхавых у чорных дарожных плашчах, бязбройныя, калі не лічыць кордаў, засунутых за халявы ботаў, пакіраваліся ў бок Рыгі. Лясная цемра навалілася на іх адразу ж за Кукейносам. Хмары велізарным шэрым шчытом закрывалі ўсё неба. Пачаўся даждж, спачатку дробненькі, як макавае зерне, потым усё больш спорны, густы, і неўзабаве мора вады абрынулася на лес, на балоты, на верхавых, што калючымі шпорамі няшчадна падганялі сваіх коней, злёгку прыгінаючыся ў сёдрах.

Хутчэй, — адно толькі слова паўтараў пярэдні коннік, уразаючыся ў змрок, у даждж. Ягоны спадарожнік маўчаў, толькі засяроджана грыз мокры чэрмны вус. Гэта былі Вячка і Халадок, і ехалі яны да епіскапа Альберта.

Раздзел чацвёрты

I

У Рызе, на плошчы перад царквой святога Пятра, адбывалася містэрый⁷⁵. Епіскап Альберт з усім сваім капітулам сядзеў у прасторнай крытай галерэі каля сцен царквы. Побач з ім сядзелі граф Генрых са Штумпенгаўзена, граф Кона з Ізенбурга, шмат рыцараў-пілігримаў з Вестфаліі і Саксоніі, а таксама родны брат епіскапа Ротмар, які да прыплынця ў Лівонію быў манахам Зегебергскага манастыра пад Брэменам.

Ужо трох сваіх братоў — Германа, Энгельберта і Ротмара — прывёз Альберт у Рыгу. Род Буксвагенаў цвёрдай нагою ступаў на зямлю Лівоніі, зямлю прасвятой дзеевы. Удача пакуль што спадарожнічала братам. Усё гэта, вядома, ішло ад вялікіх шчадрот божых, ад няспынных малітваў, з якімі Алейдзіс фон Буксваген, шаноўная іхня маці, звярталася да бога, выпрошаючы ў яго шчасце для сваіх непаседлівых сыноў.

⁷⁵ Містэрый — жанр сярэдневяковага рэлігійнага тэатра. Прадстаўленні даваліся на гарадскіх вуліцах і плошчах.

На містэрью Альберт запрасіў і самых першых хрысціян з тубыльцаў. Гэта былі амаль стогадовыя Іла і Віэца з Ікескалы. Іх хрысціў яшчэ сам Мейнард, апостал Лівоніі. Сівагаловыя, сухенъкія, зморшчаныя, яны сядзелі побач, як два яблыкі, прыхопленыя нечаканым марозам.

Не забыўся епіскап і пра верных рыхской царкве старэйшын ліваў і земгалаў. Самым прыкметным і самым багатым быў паміж іх Каўпа з турайдскіх ліваў. Рослы, густавалосы, з цвёрдым позіркам шэрых стомленых вачэй, Каўпа першы з мясцовай знаці стаў на бок рымскай царквы, добраахвотна аддаў сына заложнікам у Тэўтонію. Разам з манаҳам Тэадэрыхам Каўпа ездзіў да папы Інакенція III у Рым і атрымаў ад божага намесніка сто залатых за верную службу царкве, епіскапу Альберту прывёз падарунак папы — біблію, пісаную рукой святога Грыгорыя.

Былі паміж запрошанай ліўскай і земгальскай знаці хрысціянне і язычнікі. У першую чаргу для нехрышчоных язычнікаў ставіў Альберт містэрью — хацеў пасеяць у сляпых душах семя евангельскае.

Містэрью іграли рыцары з епіскапскай дружыны, манаҳі з Дзінамюндскага манастыра і манастыра святой дзеевы Марыі, рыхская купцы і рамеснікі. Былі паказаны сцэны з войнаў Давіда, Гедэона і крывадушнага цара іудзейскага Ірада.

— Усладуце бога, — сказаў акцёрам епіскап.

— Уславім, святы айцец, — дружна адказалі акцёры.

Перад самым пачаткам містэрый ліў Каўпа спытаўся ў Альберта:

— Святы айцец, гэта праўда, што ў хрысціянскім раі няма цемры?

— Няма, — усміхнуўся куточкамі вуснаў епіскап.

— Толькі свято? Толькі дзень? — дапытваўся Каўпа. — А ці добра гэта — жыць без цемры?

Зараз Каўпа ва ўсе вочы глядзеў на бой войска Гедэона з філісцімлянамі. Воіны Гедэона былі ў цяжкіх металічных латах, у высокіх бліскучых шлемах, упрыгожаных яркімі пёрамі паўлінаў. Яны калолі ворагаў трохзубцамі і мячамі, накінуўшы на свае ахвяры сплеценыя з меднага дроту сеткі. Адзінаю зброяй філісцімлян былі вяровачныя прашчы, у якія яны закладвалі каменне-галышы. Воіны Гедэона, а яны сімвалізавалі моц рымскай царквы, білі філісцімлян, як зграю дзікіх звяроў. Альберт быў задаволены містэрый.

— Генрых, — паклікаў ён маладога светлавалосага клірыка, які перакладаў лівам слова Гедэона і ягоных воінаў з латыні на тутэйшую мову. Клірык падбег да крэсла, у якім сядзеў епіскап, схіліў у лёгкім паклоне галаву:

— Слухаю, мансіньёр⁷⁶.

Белы прыгожы твар пакрыўся яркай, як у дзяўчыны, ружовасцю. «Маладосць — шчаслівы час», — падумаў епіскап, якому ўжо было пад пяцьдзесят.

— Генрых, сын мой, — сказаў ён клірыку, — містэрня ідзе цудоўна. Я рады за нашых акцёраў і вельмі рады за цябе.

— Дзяякую, мансіньёр, — успыхнуў Генрых.

— Калі скончыцца містэрня і нашы гості, лівы і земгалы, пакінудь Рыгу, зайдзі да мяне.

— Абавязкова зайду, мансіньёр, — яшчэ раз пакланіўся Генрых.

Генрыху было дваццаць гадоў. У шаснаццацігадовым узросце епіскап Альберт прывёз яго з Брэмена ў Рыгу, каб пасвяціць у сан пастыра і даць яму царкоўны прыход. Але свяшчэнікам можна стаць толькі дасягнуўшы дваццаці аднаго года. Яшчэ год, і Генрых, ягоны любімы Генрых, надзене сутану і панясе ў гэтых дзікіх краях непагаснае свято пропаведзі дзеля Ісуса Хрыста і яго ўлюбёной мацеры, прасвятой дзевы Марыі.

«Добрым будзе пастырам, — думаў Альберт, любуючыся стромкай постаццю Генрыха, слухаючы, як размаўляе ён з лівамі і земгаламі. — Я не памыліўся, я не мог памыліцца. Гэты юнак стане з цягам часу каштоўным брыльянтам у кароне рыжскай царквы».

Усё, што рабіў у сваім жыцці епіскап Альберт, ён рабіў не спяшаючыся, добра абдумаўшы і ўзважыўшы магчымыя вынікі таго, што мусіць адбыцца. Калі яго, брэмэнскага каноніка, рашылі пасвяціць у рыжскія епіскапы, ён выпрасіў сабе на роздум тры дні, доўга раіўся з маці, з братамі. Ён ведаў, што да яго на Дзвіне неслі крыж царквы рымскай Мейнард і Бертолд, епіскапы-няўдачнікі, як у думках ён іх называў. Абодва ляжаць у мармуровых трунах у Іекскальской царкве. Адною нагою ступілі яны на дзвінскі бераг, другая нага — пакуль што ў Балтыйскім моры. Ён, епіскап Альберт, ступіць на гэту зямлю дзвюма нагамі, цвёрда ступіць, урасце ў яе.

Пасвячэнне ягонае ў епіскапы супала са смерцю папы рымскага Цэлесціна III. Пакутліва аддаваў богу душу папа, не хацеў паміраць. Чатыры дні ляжаў без руху, без мовы, толькі вочы гарэлі, як жар. І ўсё-ткі патухлі вочы, і ў акружэнні ўсёй рымскай курыі адзін з кардыналаў Свяшчэннай калегіі стаў перад нябожчыкам, тройчы лёгенька стукнуў яго ў лоб срэбраным малаточкам, тройчы спытаўся: «Ты спіш?» Адказу не было, і папу Цэлесціна аб'явілі нябожчыкам, а на яго месца кардыналы абрали папам Інакенція III і ўручылі яму сімвал

⁷⁶ Мансіньёр — тытул каталіцкіх епіскапаў і архіепіскапаў.

папской улады, якім здаўна лічыцца трайная карона, або ціара. І адразу невядомы да таго свету Інакенцій стаў адзінаначальнікам каталіцкай царквы, а яшчэ епіскапам Рымам, вікарьем Ісуса Хрыста, пераемнікам князя апосталаў, вярхоўным свяшчэннікам каталіцкай царквы, патрыярхам заходнім, прымасам італьянскім, мітрапалітам-архіепіскапам рымскім, рабом рабоў божых. З яго згоды, з яго благаславення і паехаў Альберт у Лівонію, узяў у руکі меч духоўны.

Першае, што ён зрабіў,— заклаў горад Рыгу і перанёс у яе з Ікескалы епіскапскую кафедру. Яму трэба было адчуваць за спінаю мора, заўсёды быць побач з морам, бо па моры кожную вясну пылі да яго пілігрымы, на якіх ён ускладаў знак крыжа гасподніята.

У Вісбю, галоўным горадзе вострава Готланд, ён за вялікія грошы наняў каменячосаў і муляраў, і там, дзе рэчка Рыдзіня ўпадае ў Дзвіну, яны збудавалі гандлёвыя рады.

Ён, епіскап Альберт, разумеў, што трэба быць не толькі добрым воінам, але й добрым купцом, і выпрасіў у папы Інакенція III інтэрдыкт⁷⁷ на земгальскую гавань, якая магла стаць саперніцай рыжскай гавані. Земгальская гавані заткнулі рот, абсеклі рукі, і яна неўзабаве зачахла, загінула, як дрэва, пазбаўлене зямлі.

Шумела, вясновай ракой бушавала містэрыйя. Столкі страсці, столкі яркіх фарбаў было ў ёй, столкі божага агню, што не толькі дзікія язычнікі, але і хрысціяне, і сам епіскап зачаравана глядзелі на незвычайную дзею, якая разгортвалася пад хмурнаватым рыжскім небам. На вачах у некаторых гледачоў блішчэлі слёзы. Ліў Каўпа часта, усхвалявана дыхаў, потым правай рукою схапіў свой нашыйны крыж і, не адрываячы позірку ад містэрыйі, пацалаваў яго.

«Што можа парадайца з нашай царквою? — расчудлена думаў епіскап. — Яна як непагасная зорка ў сляпой цемры, як скала паміж акіяна. Хіба здольна царква праваслаўная, якая нясе вучэнне візантыйскіх ілжэ-прапрокоў, устаць на дарозе рымскай царквы? Не. Мы растопчам іхня ерэтычныя абразы, а іхня царква-рабыня будзе мыць ногі сваёй вялікай пані — каталіцкай апостальскай царкве».

Воіны Гедэона ўзнялі трохзубцы і з баявым клічам рынуліся на філісцімлян. І тут лівы і земгалы ў незвычайнім жаху ўсхапіліся са сваіх месцаў, урасыпніую пабеглі ва ўсе бакі. Ім падалося, што зараз і іх, язычнікаў, будуть калоць і секчы бязлітасныя воіны.

— Спыніцеся! — кричаў Генрых. — Спыніцеся! Вам не зробяць нічога дрэннага! Куды ж вы?!

⁷⁷ Інтэрдыкт — забарона праводзіць на тэрыторыі, якая падвяргалася пакаранню, багаслужэнне і рэлігійныя абрацы.

Але толькі жменька язычнікаў, і паміж іх Каўпа, засталася на галерэі. Астатнія як звар'яцелі — беглі да гарадскіх варотаў, спрабавалі пералезі цераз сцяну, зашываліся хто куды. Містэрня нечакана і бясслаўна скончылася. Епіскап быў вельмі разгневаны.

— Генрых, распускай акцёраў,— сухім голасам загадаў ён маладому клірыку.

Як жыве яшчэ сляпое паганства ў гэтых людзях! У іх, пэўна, не адна, а дзве душы. Адна душа знешняя, бачная старонняму воку. З ёй, гэтай душой-маскай, яны прыходзяць у Рыгу, прыходзяць да яго, епіската, прымаюць хрышчэнне, моляцца Хрысту. І вочы тады ў іх як у маленъкіх даверлівых дзяцей. Тады іхня вочы, як вясновыя ручайкі, чистыя, светлыя, мяkkія.

Але жыве ў іх яшчэ адна душа, глыбока скаваная, патаемная, недаступная чужому воку. Яна нібы абрасала дзікім лясным мохам, звярыным воласам. Яна пахне халодным дажджом, снегам, балотам... Што на дне той душы?

Епіскап ад сваіх людзей, ад Каўпа ведае, Што калі яны вяртаюцца з Рыгі дадому, то па старадаўняму звычаю дзядоў збіраюцца разам, вараць мёд, п'юць, а потым у Дзвіне змываюць з сябе тэўтонскае хрышчэнне. Калі памірае некта з бліzkіх, яны плачуць, хаваюць яго і кажуць: «Ідзі, бедалага, з гэтага тужлівага свету ў лепшы, дзе не хітрыя тэўтоны будуть уладарыць над табою, а ты над імі». Яны шлюць ганцоў у Кукеjnос, у Полацк, у Пскоў, да літоўцаў.

Епіскап падышоў да Каўпа. Старэйшына ліваў пацалаваў яму руку. Епіскап накрэсліў над ім святы крыж.

— Як жыве твой сын у Тэўтоніі? — спытаўся Альберт.

— Добра жыве, — радасна адказаў Каўпа. — Богу кожны дзень моліцца, латынь вучыць, на лютні іграе...

Шэрня вочы ліва раптам пазмрачнелі, ён ціха спытаўся:

— Скажы, святы ойча, ці хутка вернецца дадому мой сын і сыны нашых старэйшын?

Такі паварот размовы не спадабаўся епіскапу. Ён падумаў, што не варта было цікавіцца сынам Каўпа. У язычнікаў, як у дзяцей, чуллівия душы.

— Вашых дзяцей забралі за мора, каб вы навучыліся быць вернымі, — з расстаноўкаю, гледзячы проста ў вочы засмучанаму ліву, сказаў Альберт. — Не ўсе навучыліся вернасці святому апостальскаму прастолу, а ты, Каўпа, навучыўся. І ты ўбачыш свайго сына.

— Хутка? — з надзеяй, з болем выгукнуў Каўпа.

— Я паплыву набіраць новых пілігрымаў і прывязу твайго сына, — супакоіў ліва епіскап і адразу ж перавёў гутарку на іншае. — Гэта праўда, што дзвінскіх ліваў называюць вейналамі?

— Праўда. Але я з турайдскіх ліваў,— няве села адказаў Каўпа і пайшоў да сваіх суайчыннікаў.

Епіскап у глыбокім раздуме глядзеў услед ліву. Ён думаў, што памылка ягоных папярэднікаў, епіскапаў Мейнарда і Бертольда, была ў фанабэрыйстай тэўтонскай слепаце, якая не дазволіла ім убачыць у грознай, на першы погляд, ліўскай сцяне мноства трэшчын і трэшчынак. Ліваў шмат, гэта так. Але ёсць розныя лівы. Ёсць вейналы і турайдскія лівы. Ёсць Каўпа, які верна служыць Рыму. І быў Ако, фанатычны вораг усяго тэўтонскага племені. Пры адным успаміне аб ім епіскап заўсёды задыхаецца ад гневу.

Гэты Ако быў голымскім старэйшынай і тайна склікаў усіх ліваў на рагу Богу, каб адтуль, дачакаўшыся полацкага войска, ударыць па Рызе. Тысячы ўзброеных ліваў ішлі да яго. Двоє з нядадуна хрышчаных тубыльцаў, Кірыян і Лаян, захацелі дапамагчы тэўтонам і адпрасліся ў рыцара Конрада, які, запёршыся, сядзеў у Ікескале, каб ён адпусціў іх на Богу. Яны пакляліся падслухаць усё, абы чым будуць гаварыць змоўшчыкі. Конрад адпусціў іх і бачыў сваіх неафітаў⁷⁸ апошні раз. Ако, як трохгаловы змей, пранюхаў, выведаў аб здрадзе, загадаў жорстка пакараць адступнікаў. Родзічы Кірыяна і Лаяна плявалі на іх, адварнуліся ад іх, і бедным лазутчыкам смалянымі вяроўкамі адарвалі руکі і ногі.

Захісталася Рыга, але зноў устаяла. Капейшчыкаў і балістарыяў⁷⁹ кінуў Ал्�берт насустрэч няверным лівам. На невялікім караблі яны падышлі да таго месца, дзенатоўпы раз'юшаных бунтаўшчыкоў ужо чакалі іх. Пад градам камянёў і коп'яў, па горла ў дзвінскай вадзе яны пачалі высадку на бераг. Рачная вада зачырванела ад тэўтонскай крыві. Але бог, як і заўсёды, абараніў сваіх. Балістарыі няспынна білі смертаносных арбалетаў, а ў ліваў не было ні шчытоў, ні панцыраў, і яны не вытрымалі, пабеглі. І пакаштавалі тэўтоны нектар перамогі, зведалі вясновую радасць мячоў.

Адслужыўшы з клірыкам месу, епіскап у вялікай трывозе чакаў ганцоў. Ужо распраўляў ветразі карабель у вусці Дзвіны. Няўажо будзе вырваны з коранем тэўтонскі дуб і вераломныя лівы пашчапаюць яго для сваіх вогнішчаў? Удалечыні, на шэрай Дзвіне, паказаўся човен. Епіскап і клірыкі перасталі дыхаць. Нешта набліжалася да іх —

⁷⁸ Неафіт — новы прыхільнік якой-небудзь вёры.

⁷⁹ Балістарыі — стралкі з арбалета.

жыццё або смерць. Маладзенькі клірык войкнуў, пабляднену́й, асунуўся ля ног епіскапа — страх разарваў сэрца. І тут паранены балістарый высока ўзняўся ў чоўне, і човен хіснуўся пад ім. Балістарый, трываючы за доўгія скрываўленыя валасы, паказаў галаву Ако. Клірыкі заспявалі.

— Давід забіў Галіяфа, — радасна сказаў тады епіскап.

І сёння пры ўспаміне аб tym дні ў яго ўсхвалявана забілася сэрца. Ён нетаропка пайшоў па залітай сонечнымі промнямі плошчы да свайго дома. Ззаду пачціва крочылі маўклівія клірыкі. Ён ішоў па горадзе, які сам стварыў, збудаваў. Ён страсна верыў, што з божай дапамогаю гэты горад тысячу гадоў будзе стаяць над Дзвіной, падстаўляючы грудзі марскому трывожнаму ветру, і пакаленні тэўтонаў з вялікай удзячнасцю будуць успамінаць яго, епіскапа Альберта.

— Бог выпрабоўвае сваіх абранныкаў, як золата ў агні,— весела сказаў ён клірыкам. Яны зразумелі, што ў мансінёра добры настрой, бо заўсёды пры такім настроі епіскап пачынаў гаварыць цытатамі з Бібліі.

Альберт жыў непадалёку ад царквы Іаана, на другім паверсе прасторнага каменнага дома, які готландскія дойліды збудавалі па ягоных уласных чарцяжах. Прыслужваў яму нямы бязвухі манах з Дзінамундскага манастыра Імануіл. Гэты Імануіл удзельнічаў у чацвёртым крыжовым паходзе, калі пад ударамі еўрапейскіх рыцараў рухнуў золатагаловы багаты Канстанцінопаль. Тыя незабыўныя дні былі напоўнены дымам, агнём і золатам. Золата ляжала ўсюды: на плошчах, на вуліцах, на невялікіх цяністых дворыках, на гарадскім іпадроме. Ім набівалі сядзельныя сумкі. Рыцары, перамогшы Канстанцінопаль, адчувалі сябе ўладарамі ўсяго свету і стварылі, абраўшы імператарам Балдуіна Фландрскага, Лацінскую імперию. Потым, калі пайшлі на поўдзень да Іерусаліма вызываць труну гасподнюю, Імануілу і яго сябрам не паshanцавала. Сарацыны⁸⁰, як злыя духі пустыні, наляцелі з усіх бакоў, секлі бледнаскурых лацінян крыжымі шаблямі. Імануіл трапіў у палон. Многіх ягоных сяброў, насильна абрэзаўшы ім крайнюю плоць, зрабілі мусульманамі. Ад страху ён на ўсё жыццё стаў нямым. Потым уцёк, ішоў і поўз па пустыні, бачыў напаўзасыпаныя рыжым пяском шкілеты рыцараў, у якіх хаваліся ад спёкі яшчаркі, чуў гнеўны голас пустыні, калі яна пачынае співаць пад парывамі распаленага ветру. Ад голаду ледзь не звар'яцеў, адрэзаў свае вушы і з'еў іх...

⁸⁰ Сарацыны — арабы-мусульмане.

Альберт узніяўся па вінтовой лесвіцы на другі паверх, зайшоў у сваю чытальню, якая была адначасова і хатняй малельняй. Імануіл зняў з епіскапа плашч, мітру⁸¹, прынёс медны сасуд з водой. Палашчучы ў вадзе пальцы, асцярожна праціраючы халоднай водой лоб і шчокі, Альберт з лёгкай усмешкаю спытаўся ў нямога:

— Імануіл, табе сёння не сніліся сарацыны? Паглядзі ўважлівеј — можа, у цябе яшчэ што-небудзь акрамя вушэй абрэзана?

Так епіскап жартаваў. Бываючы на працягу амаль усяго дня на людзях, пад пільнымі позіркамі, ён стамляўся, камянеў душою, і гэтыя грубыя жарты над маўклівым слугой зрабіліся неабходнымі — яны хоць трохі здымалі цяжар няспынных жыщёвых клопатаў.

Імануіл прывык да такіх пытанняў, і яны яго не бянтэжылі, як напачатку. Ён спакойна трymаў у загарэлых руках медны сасуд, чакаў, пакуль епіскап змые з сябе тленны пыл мітуслівых жыщёвых дарог. Ён адчуваў асалоду ад такога цярплівага чакання. «Гэты нямы манах сваім высакамерным спакоем напамінае аравайскага вярблюда, — думаў, выціраючы мяkkім ільняным ручніком твар і рукі, Альберт. — Не кожны ўмее сябе так трymаць, нават я».

Імануіл з ручніком, сасудам і плашчом выйшаў. Зараз у сваім пакойчыку ён пачне чысціць епіскапскі плашч.

Альберт сеў на мяккі, фландрскай работы пuf, заплюшчыў вочы, расслабіў руکі і ногі. Цяжка быць багата прыбранай лялькай, якая павінна кожны дзень паказвацца народу. Хто скажа, што ў епіскапа лёгкі хлеб?

Ён сядзеў у абсолютнай цішыні. Злятала стомленасць з душы. Душа напаўнялася мяккім святлом, нябесная музыка, срэбная, цнатлівая, пачынала гучаць у ёй. Гэта былі, бадай, самая прыемныя імгненні ў ягоным штодзённым клапатлівым, нервовым жыцці. Ціха звінела нябесная музыка, быццам жаўранак співаў. Бог уваходзіў у душу.

Епіскап расплюшчыў вочы. Праз вузка прарэзаныя вокны, якія былі зашклёны каляровым венецьянскім шклом, мякка прашибалася вечаровае сонца. У пакоі быў алтар, дзе ляжала Біблія з пергамену, перапісаная рукой святога папы Грыгорыя. Было мноства срэбных падсвечнікаў з цяжкімі і доўгімі ваксовымі свечкамі. На глухой сцяне вісела чорнае распяцце Хрыста ў цярновым вянку. На сцяне насупроць зіхцелі кап'ё, меч і шчыт з каталіцкім крыжам — зброя епіскапа.

⁸¹ Мітра — пазалочаны галаўны ўбор епіскапа і архіепіскапа.

Альберт падышоў да алтара, асцярожна, пачціва ўзяў Біблію, стоячы пачаў чытаць, нібы маленъкімі глыткамі піў мёд. Жыщё рабілася ясным і зразумелым. Кроў, пот, слабасць, нявер'е — усё заставалася ззаду. Ён быццам бачыў агромністы залаты прастол Хрыста, які лунаў у нябесным блакіце, сляпіў вочы іскрыстымі праменнямі, як сонца. «Хто я? — млеючы ад асалоды, думаў епіскап. — Нікчэмны раб веры. Пясчынка. Але мне добра, мне прыемна быць рабом і пясчынкай».

Ён падышоў да акна, глянуў на вуліцу. Толькі маленечкі акрайчык зямлі ўбачыў ён, лужок, які не вытапталі і не скасілі, бо ён, епіскап, забараніў. Дзішчыя галоўкі дзымухаўцоў бялеліся пад сонцам. Mір, ціша і лагода быті там, дзе раслі дзымухаўцы.

Ён зноў заглыбіўся ў Біблію, зноў паплыў па шырокай бяздоннай рацэ, якая цячэ праз вечнасць. Добра было нетаропка чытаць, смакуючы слова і сказы, прымерваючы ўсё напісаное ў святой кнізе да сябе, да сваёй асобы.

«Ты — скала, на якой я пабудую свою царкву», — сказаў Іус Хрыстос апосталу Пятру. Калі Хрыстос пакліча яго, епіскапа Альберта фон Буксвагена, да сябе, то скажа, абавязкова скажа, што ён, епіскап, скала, на якой пабудавана рыжская царква.

Не, ён, епіскап Альберт, не пясчынка. Ён толькі перад богам пясчынка, а для ўсіх астатніх, для тых, хто глядзіць на яго знізу ўверх, хто гатоў пацалаваць ягоную сандалю, ён — скала, само сонца. Як добра быць пясчынкай і адчуваць кожны міг, што ты — сонца.

Увайшоў Імануіл, знакамі, якія разумеў толькі епіскап, далажыў, што аўдыенцыі чакае клірк Генрых.

— Пусці яго, — загадаў Альберт. Вось з кім яму абавязкова трэба было пагутарыць сёння.

Генрых, схіліўшы прыгожую светлавалосую галаву, пацалаваў епіскапа ў плячо, ціхмяна, пакорліва спыніўся на парозе.

— Праходзь, сын мой, сядай, — падсунуў Генрыху пuf з гнутымі ножкамі епіскап. — Я заўсёды рады цябе бачыць.

— Дзякую, мансінёр, — сціпла сказаў Генрых і сеў.

— У мяне сёння цудоўны настрой, — даверліва ўсміхаючыся, паклаў яму руку на плячо Альберт. — Mістэрня прайшла добра. Сэрцы тубыльцаў размякчыліся, і семя нашай хрысціянскай пропаведзі ўпадзе не на сухую зямлю, не на д'ябальскі камень. Я люблю цябе, Генрых. Так-так, я люблю цябе, як вернага сына нашай царквы, як сумленнага, чыстага душой хрысціяніна. Я не сляпы, я бачу, і ты бачыш, Генрых, што не толькі воіны веры прыплылі ў Лівонію, а прыплыло шмат бруду чалавечага, гною, ад якога задыхалася Еўропа.

Гной смярдзіць усюды. Асабліва агідна смярдзіць ён у нас, у Лівонії, бо тут, на берагах Дзвіны, яшчэ захавалася непапсаванае чыстае паветра. Ты разумееш мяне?

— Разумею, мансіньёр, — кіўнуў галавою Генрых.

— Я прывёз цябе сюды з Брэмена, каб ты напісаў гісторыю рыжскай царквы, хроніку нашай вялікай працы і нашых перамог, — епіскап устаў з пуфа, і твар ягоны загарэўся светла і ўсхалявана. — Я даўно шукаў такога чалавека. Я глядзеў ва ўсе куткі Еўропы. І я ўбачыў цябе, Генрых. Ты, адзін ты здолееш зрабіць гэта. Ты малады, адукаваны, разумны, адданы рымскай царкве, у цябе цудоўная латынъ — мова мудрасці. І ты добра ведаеш тутэйшы край, яго звычаі, мову. Ты ж з латгалаў, ці, як іх яшчэ называюць, лётаў. Праўда, Генрых?

— Праўда, мансіньёр, — успыхнуў і ўстаў Генрых. — Я з лётаў, з тых, што жывуць на рацэ Імера. Калі мне было шэсць гадоў, мае бацькі аддалі мяне заложнікам у Тэўтонію, а самі неўзабаве памерлі. Я — тэўтон.

Ён цвёрда, нават з нейкім выклікам глядзеў на Альберта.

— Сядай, — мякка паляпаў яго па плячы епіскап. — Што ты ўжо напісаў, сын мой?

— Я не спяшаюся адразу пісаць сваю хроніку, мансіньёр. Я размаўляю з людзьмі, з тэўтонамі і тубыльцамі, я шмат езджу па Лівоніі. Мне трэба на свае вочы ўсё бачыць. Так рабіў славуты Герадот. І заўсёды пры мне пергамен, усё цікавае я заношу на яго. Я яшчэ не шыю кожух, я толькі выкройваю рукавы і хлясцік.

— А калі ж ты пачнеш, сын мой, шыць кожух? — засмаяўшыся, спытаўся Альберт, якому вельмі спадабалася красамоўства Генрыха.

— Я пачну пісаць хроніку тады, калі мы, людзі, што сцяной стаяць за бога, возьмем пад божую ўладу, далучым да рымскай царквы ліваў і лётаў, земгалаў і кураў, селаў і эстаў.

— Ты сапраўдны сын царквы, Генрых, — усклікнуў епіскап. — Абяцаю табе: калі ты атрымаеш сан свяшчэнніка, я зраблю цябе канонікам, членам капітула. Мне патрэбны разумны адданы людзі. Бачыш мой алтар? — ён паказаў у глыбіню пакоя. — Тут я кожны дзень спраўляю месы, вячэрні і чыгтаю наnoch малітвы. Клянуся гэтым святым алтаром, што я не забудуся пра тваю вернасць рымскай царкве і мне.

— Мансіньёр, — усхалявана ўзняўся са свайго месца Генрых, — я аддам жыццё за божую справу.

— Добра, сын мой, — па-бацькоўску ўсміхнуўся епіскап. — Я веру табе. А зараз адкажы мне, Генрых, адкажы, як на святой споведзі: каго ты лічыши галоўным ворагам рымскай царквы?

Ён вельмі ўважліва глядзеў на Генрыха, як бы пранізываў таго шэра-сталымі вачамі.

— Мясцовыя плямёны, вядома, не дужа горнуцца да нас, — пасля некаторага раздуму загаварыў Генрых, — яны лічаць, што мы прыплылі да іх з-за нашай беднасці, каб тут, на берагах Дзвіны, узбагаціцца, набіць кішэні золатам. Але святая царква зможа справіцца з імі, бо яны разрозненыя, пастаянна ваююць, грызуцца між сабой. Яны нас не любяць, гэта праўда, але вымушаны будуть з цягам часу скарыцца. Іхня старэйшыны, такія, як, напрыклад, Каўпа, ужо сёння нашы саюзнікі. Галоўныя нашы ворагі, мансінъёр, гэта — Палацк, Ноўгарад і...

Ён на хвіліну змоўк.

— І хто яшчэ? — моцна сціснуў яму плячо епіскап.

— І Ордэн братоў святой Марыі, ці, як яны сябе называюць, мечаносцы, на чале з магістрам Венна.

— Мечаносцы! Мечаносцы! — у гневе закрычаў Альберт і аж трасянуў кулакамі. — Асінае гняздо, якое я калісьці сагрэў сваім дыханнем. Клубок гадзюк. Начныя драпежныя птушкі, якія кожны момант стараюцца клюнудзіць мене проста ў вока. А я ж, Генрых, сам, сам упрошваў у Рыме папу Інакенція, каб ён дазволіў стварыць гэтые пракляты ордэн. Я думаў займець моцнага саюznіка, аднадумца ў вайне супраць язычнікаў, а што маю? Магістр Венна са сваёй бандыцкай шайкай амаль кожны тыдзень шле на мяне даносы ў Рым. Ён патрабаваў адну трэць усіх заваяваных зямель. Я даў яму адну трэць, я дазволіў яму браць усе магчымыя даходы з гэтых земляў. Ён пабудаваў замак Вендэн, у якім адчувае сябе, як імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі. І што ж? Дзе ўдзячнасць? Мечаносцы сёння крычаць, каб рыжская царква выдзеліла ім трэць яшчэ не заваяваных земляў. Разумееш? Яшчэ не заваяваных! Так можна падзяліць усё: сонечныя промні, паветра, гром нябесны, месяц, які плыве над галавой...

Ён, цяжка дыхаючы, змоўк, зняслена прашаптаў:

— На адной зямлі жыць побач з гэтымі пачварамі... Якая пакута, сын мой...

І столькі сталой злосці, столькі гнеўнага болю было ў вачах, што Генрых міжволі ўздрыгнуў. Двух зусім розных людзей, двух Альбертаў фон Буксвагенаў, толькі што бачыў ён перад сабой. Адзін — цікі, з ласкавай усмешкай, з цеплынёй у галубіным позірку.

Глядзіш — і здаецца, залаты німб іскрыцца над танзурай⁸². Другі — страсны ў нянавісці, суровы, як пякељнае полымя, з пухірамі пены ў куточках вуснаў.

«Які ж ён, сапраўдны епіскап Альберт?» — падумалася Генрыху, але ён са страхам адагнаў ад сябе гэтую грэшную думку.

— Купцы і ўсе гараджане за нас, мансінёр, — асцярожна сказаў Генрых. — Ім абрыйдлі ваўчыныя апетыты мечаносцаў, яны хочуць вольна гандляваць, яны хочуць спакою і міру ў Лівоніі. Я асмелюся парайць: на землях, якія належаць рыжскай царкве, крыху аслабіць царкоўную дзесяціну, замяніць яе больш лёгкім аброкам. Мясцовыя плямёны, іхня старэйшыны будуть нам удзячныя, зразумеюць нас, і калі раптам надыдзе час выбару, калі неабходна будзе рашаць, на чый бок стаць, яны стануць на наш бок, бо магістр мечаносцаў Венна на сваіх землях дзярэ з тубыльцаў па тры шкury.

— Я падумаю, сын мой, — паабяцаў епіскап.

У гэты час увайшоў Імануіл, знакамі, незразумелымі для Генрыха, пачаў нешта таумачыць епіскапу. Радасць успыхнула на твары ў Альberta, і ён не хаваў яе.

— Кароль кукаўноски Вячка просіць у мяне аўдыенцыі, — весела сказаў ён Генрыху. — Я быў упэўнены, што ён прыбяжыць на мой двор.

— Вячка ў Рызе? — здзіўлена ўскінуў бровы Генрых. — Люты вораг царквы просіць аўдыенцыі? Я нічога не разумею, мансінёр.

— Ты хочаш яго ўбачыць? — замест адказу спытаўся Альберт.

— Вельмі хачу. Я ніколі не бачыў д'яблай.

— Пакліч Вячку, — загадаў Імануілу епіскап. — І няхай разам з ім зойдзе тлумач⁸³.

Праз нейкі час увайшоў тлумач Фрэдэрык, які часта плаваў у Полацк і ведаў мову полацкіх крывічоў, а за ім і Вячка. Князь Кукаўноса быў апрануты ў чорны дарожны плашч, пад якім зіхцела кальчуга. Галава была непакрытая, і густая хвала светлых валасоў падала на высокі смуглы лоб.

— Чаго хоча ад мяне кароль Кукаўноса? — патушыўшы ў позірку радасць, строгім халодным голасам спытаў Альберт. Усе тэўтоны, у тым ліку і рыжскі епіскап, называлі полацкіх князёў каралімі.

«Вось ён які, — думаў тым часам Генрых. — Ён, бадай, мой равеснік. Такія ж, як у мяне, светлыя валасы, такога ж колеру вочы. Ён вораг нашай царквы і, значыць, мой вораг. Нічога д'ябалскага ў

⁸² Танзура — выбрыгае месца пемені ў каталіцкага духовенства.

⁸³ Тлумач — перакладчык.

ягоным вобліку няма. Звычайны чалавек. Прыгожы чалавек. Палаchanе — прыгожы народ. Было б лепш, каб гэты Вячка мей агідныя д'ябальскія рогі або хвост. Непрыгожых лягчэй ненавідзецы.

— Епіскап, твае людзі схапілі маю дачку князёўну Соф'ю і прывезлі яе ў Рыгу, — хвалуючыся, сказаў Вячка. — Вярні мне дачку.

Ён схіліў калена перад Альбертам.

— Я чую пра князёўну, — пасля некаторага маўчання прамовіў епіскап. — Зараз яна ў манастырскай келлі пад прыглядам абацісы Марты.

— Вярні мне дачку, святы ойча, — зноў ціхім голасам папрасіў Вячка.

— Князёўна хварэе, — быццам не чую князя епіскап. — І за ўсё, кароль Кукеиноса, трэба плаціць. Ты ведаеш гэта.

— Якую ты хочаш плату? — пабляднеўшы, запытаўся Вячка.

Альберт праніzlіva глянуў на яго. Сталь была ў позірку.

— Ты вораг царквы, якой я аддаю ўсе свае сілы, — сказаў епіскап. — Ты ў маіх руках. Я магу цябе знішчыць.

— Я прыйшоў добраахвотна, і ў мяне няма зброі. Бог, што бачыць нас усіх, не даруе табе крыўі,— сурова ўсміхнуўся Вячка.

— Мне не патрэбна твая кроў і твая плоць, — узяў з алтара Біблію епіскап. — Пра царкву я клапачуся, толькі пра яе. Калі хочаш вярнуць дачку, аддай рыжскай царкве палову сваёй зямлі, сваёй вады і свайго горада, упусці ў свой горад нашых купцуў і нашых воінаў. Вось табе маё епіскапскае слова, кароль Кукеиноса.

Тлумач пераклаў Вячку ўсё, што сказаў Альберт. Увесь гэты час Генрых, не адрываючыся, сачыў за Вячкам і ўбачыў, як уздрыгнуў, як пацямніў з твару кукеиноскі князь. Вялікая пакута раздзірала ягоную душу. Загарэлай рукой ён пагладзіў скронь, быццам хацеў гэтым рухам адагнаць ад сябе нейкі жахлівы, толькі аднаму яму бачны прывід.

— Што ж ты маўчыши, кароль? — холадна ўсміхаючыся, запытаўся Альберт. — Я чую ад сваіх людзей, што ты вельмі любіш дачку.

— Вы, тэўтоны, умееце біць у самае сэрца, — глуха сказаў Вячка. — Так, я люблю сваю дачку. Як павінен любіць адзінакроўнае дзіця кожны бацька. Ды па нашым старым славянскім звычайі, перш чым нешта зрабіць, я павінен парыцца з народам. З гарадскім вечам. Дай мне часу, епіскап.

— Князёўна Соф'я вернеца ў Кукеинос, як толькі ты ўпусціш туды маіх воінаў.

— Зразумеў твае слова, епіскап. А сёня дазволь мне сустрэцца з князёўнай, — апусціў галаву Вячка.

— Яна хворая, і ёй патрэбен спакой. Ты глянеш на яе здалёку.

«Ён трymаецца вельмі мужна, з годнасцю, хоць у яго зараз, няма сумнення, кіпіць кроў,— падумаў пра Вячку Генрых. — Як хацеў бы епіскап, каб гэты тубылец стаў перад ім на калені. Дый я хачу таго ж самага. Але такія гордзяя галовы згінае толькі меч».

Альберт, Генрых, Вячка і некалькі латнікаў з епіскапскай дружыны прыйшлі да манастырскага саду, спыніліся каля дубовай, акаванай цёмным жалезам брамы. Адзін з латнікаў тузануў за шнур званка. Адчынілася аkenца, прарэзанае ў браме, адтуль высунулася галава ў чорным капюшоне, быццам начная сава асцярожна выглянула з дупла.

Манастырскі брамнік павёў усіх у глыбіню саду вузенькай, слаба пратаптанай сцежкай. Відно было па ўсім, што тут нячаста ходзяць людзі. Глуха шумелі дрэвы. Трава пад дрэвамі расла сакавіта-зялёная, дужа густая.

Брамнік спыніўся, узняў угору руку — падаў знак. І адразу па сцежцы, крокай за трышаць ад Вячкі, абаціса Марта нетаропка правяла князёўну Соф'ю. На Соф'і быў чорны грубы плашч з адкінутым капюшонам. Абаціса трymала князёўну за руку і нешта ёй казала. Генрых убачыў, як пабялеў твар куекиноскага князя, як рэзка выступілі жайлакі ад вялікага хвалявання.

— Твая дачка, кароль, як ісцінная хрысціянка, знаходзіцца пад апекай рыжскай царквы, — сказаў Альберт. — Ні адзін волас не ўпадзе ў яе з галавы.

— Волас? — як бы ачнуўшыся ад цяжкага сну, перапытаў Вячка. — Ты кажаш, волас не ўпадзе... Дазволь мне, епіскап, узяць на памяць пасму валасоў маёй дачкі.

Тэўтоны пераглянуліся між сабою. Нечаканая просьба куекиноскага князя ўсіх зблізіла.

— Дазволь, мансінёр, — папрасіў за Вячку Генрых. Альберт здзіўлены зірнуў на свайго любімага кліріка. «Мяккае сэрца ў Генрыха, — падумаў епіскап. — Сэрца неабходна загартоўваць відовішчам слёз і крыві. Не мяккае, як сыр, а цвёрдае, як камень, патрэбна сэрца ў Лівоніі».

Епіскап даў знак латніку, і той, падышоўшы да князёўны, выцягнуў з похваў меч, адрэзаў у спалоханай дзяўчынкі пасму валасоў. Абаціса Марта адразу павяла Соф'ю за сабою, і яны зніклі ў гушчыні саду.

Вячка трymаў на далоні пасмачку шаўкавістых светлых, як лён, доччыных валасоў. Бледнасць залівала смуглую шчокі. Ён панюхаў валасы, пацалаваў і, дастаўшы з-за пазухі малюсенькі, тканы са срэбных нітак мяшчак, скhаваў іх туды.

«Бог выпрабоўвае сваіх рабоў горам, — думаў Генрых, ідуучы побач з Вячкам. — Толькі наплакаўшыся, наглытаўшыся едкага дыму кастроў, на якіх згараюць самыя светлыя надзеі, чалавек можа ацаніць, можа зразумець, што такое шчасце. У сваім зямным жыцці мы ўвесь час нібы ідзем па тарфянішчы, якое гарыць, тлее пад нагамі. Няма ў нас выбару. Або правалішся, не так ступішы, у агонь, або засмокча агіднае гнілое балота».

Над Рыгаю ў бляклым небе плылі срэбныя льдзіны хмар. Вось адна хмара на нейкі момант засланіла сонца, і ценъ ад хмары, змрочны, імклівы, пабег па зямлі. «Смерць бяжыць, некага шукае», — заміраючы сэрцам, падумаў Генрых. Яны якраз выйшлі на пустынную гарадскую плошчу. Ценъ ад хмары, як драпежны звер, бег насустреч, перарэзвай ім дарогу.

— Стойце, — пабялеўшы, папрасіў Генрых і прыпыніўся. Але ўсе астатнія, не звярнуўшы ўвагі на ягоны вокліч ці не пачуўшы яго, пакрочылі далей. Ценъ ад хмары накрыў іх з галавы да ног, як чорны саван. Толькі Генрыхама ён не закрануў сваім халодным крылом. праслізнуў за нейкі крок ад яго. Генрых стаяў, асветлены яркім сонцам. «Усе яны памруць раней, чым я, — думаў ён. — Яны сатлеюць у магілах, а я яшчэ буду жыць, дыхаць, бачыць сонца, маліца Хрысту». Востры сум пракалоў сэрцца. З маленства Генрых любіў усё жывое — людзей, звяроў, птушак. Усё, што дыхае, надзелена часцінкай святой божай сілы, і балюча разумець, што ўсё яно ў рэшце рэшт стане тленам.

Епіскап Альберт ішоў усміхаючыся. Ён быў задаволены тым, як хітра прыручыў кукейносакага князя. Паўнаваты твар епіскапа расплываўся ва ўсмешцы, а Генрых, крадком пазіраючы на яго, бачыў аскалены бязносы чэррап, бачыў бледны агідны позірк смерці. «Божа, гарачым жалезам выпалі з мяне такія грахоўныя думкі,— страсна маліў ён Хрыста. — Богненнім жазлом пасвіш ты народы, не дай жа мне збіцца са святой дарогі».

Праз глумача ён звярнуўся да Вячкі, сказаў, каб не хваляваўся кукейноскі кароль за дачку, бо ў манастыры пад прыглядам духоўных настаўнікаў акрэпне яна душою, пакаштуе слодыч ісціннай веры.

— Я сам навучу яе латыні,— паабяцаў ён. Вячка глянуў на Генрыха, суха запытаўся:

— А хіба наша вера не ісцінная? А хіба мова кривічоў не ісцінная?

Генрых адказаў упэўнена і бадзёра:

— На зямлі павінен быць адзін бог-уладар, адзін божы намеснік, адзін гнеў і адна ласка, адна мова. Усё іншае — ад д'ябла.

Кукейноскі князь нічога не адказаў яму, адварнуўся. Гэта пакрыўдзіла Генрыха. Ён лічыў, што ўмее знаходзіць у кожнай чалавечай душы, нават самай цёмнай, аckenца, шчылінку, праз якія можна зазірнуць у чужую душу. Ён і ў святары пайшоў з упэўненасцю, што мае права навучаць людзей, што ёсць у ім нейкі праменъчык божага свяцла, які заўсёды неадольна прываблівае людзей. Ды вось ідзе побач з ім чалавек, ягоны равеснік, і не разумее, не жадае разумець яго. Невыносна крыйдна для самалюбства. «Ён прыгнечаны бядой, і бяда асляпіла яго, — сучышаў сам сябе Генрых. — О, каб можна было мне адзін дзень і адну ноч пагаварыць з ім, толькі адзін дзень ці адну ночь, і я скрышыў бы сцяну ягонага нявер'я. Ён стаў бы майм братам ва Хрысце».

Вера, як быў цвёрда перакананы Генрых, прыходзіць у чалавечую душу адразу і назаўсёды. Гэта падобна на ўдар грому. Рымскі военачальнік Еўстафій Плакіда, упарты, цвёрды, як крэмень, паганец, які са смехам кідаў першых хрысціян у клеткі з ільвамі, убачыў на паляванні алена з іскрыстым залатым крыжам паміж рагоў і ў той жа міг зрабіўся хрысціянінам.

«Звядзі мяне, божа, з гэтym кукейноскім каралём, і я зраблю так, што ягоны меч будзе служыць табе, толькі табе, — у думках звяртаўся да Хрыста Генрых. — I я апішу гэта ў сваёй хроніцы, каб уславіць тваю ўсемагутнасць і сілу».

Яны ішлі побач, маўчалі. Князь Вячка дастаў з-за пазухі малюсенькі, тканы са срэбных нітак мяшчак, выцягнуў з яго светаую пасму дачынных валасоў, сплёў з тых валасоў пярсцёнак, надзеў пярсцёнак на палец, ускочыў у сядло і разам са сваім старшым дружыннікам Халадком, ні разу не азірнуўшыся на Рыгу, памчаўся ў Кукейнос.

II

Нарэшце Генрыху споўніўся дваццаць адзін год. З вялікім поспехам закончыў ён курс багаслоўскіх навук, бліскуча вытрымаў публічны дыспут, і епіскап Альберт, радуючыся за свайго любімага вучня, рукапаклаў яго ў сан свяшчэнніка і ў бенефіцый⁸⁴ яму

⁸⁴ Бенефіцый — царкоўная пасада і звязаныя з ёю прыбылкі.

прызначай ў парафію ў землях імерскіх латгалаў. Прыход быў далёка ад Рыгі, але Генрыха гэта ніколкі не турбавала — ён даўно рваўся туды, дзе толькі ўзыходзіла свято хрысціянскай веры, дзе ў самай гушчы язычнікаў можна было ўласнымі рукамі пасадзіць пладаносны сад Хрыста.

Са старым клірыкам Алебрандам, які яшчэ помніў епіскапа Мейнарда, у павозцы з палатняным верхам ехаў малады пастыр Генрых на раку Імеру, на радзіму сваіх продкаў. Везлі з сабой дараносіцу, святую ваду і святыя кнігі, пастырскую рызу, распяцце.

Генрых, шчыра верачы ў неадольную сілу Хрыста, хацеў ехаць без аховы, ды стары Алебранд, якому язычнікі добра палічылі рэбры яшчэ пры Мейнардзе, нават і слухаць пра гэта не захацеў.

— Нас утопяць у першым жа балоце або падсмажаць, як рыбу, на вогнішчы, — сказаў ён Генрыху.

Епіскап Альберт, ведаючы, як неспакойна на дарогах, выдзеліў для эскорта дваццаць сваіх конных латнікаў, сказаўшы на развітанне Генрыху:

— Не адпускати, сын мой, ахову. Заўсёды няхай яна будзе з табою, інакш не пазбегнунець табе магільнага чарвяка, — і ўжо звяртаючыся адначасова да Генрыха і старога Алебранда, даў такі наказ: — Любіце ворагаў сваіх, благаслаўляйце тых, што праклінаюць вас.

Спачатку ехалі ўздоўж мора, бо баяліся турайдскіх ліваў, якія жылі над ракой Гаўяй. Марскі бераг быў нізкі, пясчаны, чээлы сасоннік рос невялікімі астраўкамі, чайкі сумна крычалі аб нечым. На душы ў Генрыха, чым далей ад'язджалі ад Рыгі, рабілася ўсё больш неспакойна, часам — ён нават сам дзівіўся, з якой прыгчышы, — хацелася плакаць. Супакойвалі святыя кнігі і тоўсты пергамен, які ён узяў у дарогу для сваёй будучай хронікі.

На трэці дзень пераправіліся на правы бераг ракі Гаўі, прычым Генрых нечакана для сябе зваліўся з павозкі ў ваду і ледзь не ўтапіў Біблію, якую трymаў у руках. «Дрэнны знак», — падумаў Генрых.

Заехаўшы ў лес, расклалі вогнішча. Генрых з дапамогаю старога Алебранда сцягнуў з сябе мокрае адзенне, павесіў сушыщца на рагульках над агнём. Сам сядзеў, захінуўшыся ў цёмную сутану, падкурчыўшы босья ногі.

Алебранд, як высветлілася, ужо некалькі разоў ездзіў гэтай дарогаю, што вяла правым берагам ракі Гаўі на раку Імеру, якая ўпадае ў возера Асцігервэ.

— Там жывуць імерскія латгалы. І там мы заўсёды сустракаліся пасля паходаў на язычнікаў эстай, каб памаліцца і падзяліць

здабычу, — сказаў Алебранд, нахмурваючы ад гарачыні, ад вёрткіх іскраў сівяя бровы.

«Там мая радзіма, — думаў Генрых, слухаючы роўны глухаваты шум лесу, узіраючыся ў чырвоныя грабяні вогнішча. — Падумаць толькі — я там нарадзіўся. Не ў Тэўтоніі, не ў Рыме і не ў Брэмене, а там, на беразе возера, якога не помню, паміж людзей, якіх таксама не помню. Які я быў, калі мне было чатыры-пяць гадоў? Напэўна, бегаў басанож, як і ўсе дзецы ліваў і лэтаў, якіх мы сустракалі дагэтуль... На носе ў мяне былі вяснушки... Я маліўся багам, якім маліліся мае бацькі... А якія былі мае бацькі? Я іх таксама не помню... Я нарадзіўся між язычнікаў, у цемры, у брудзе... Што ж, Хрыстос таксама нарадзіўся не ў залатых палацах, а ў стойле, на сене».

— Ты што замоўк, Генрых? — спытаўся Алебранд. — У доўгай дарозе трэба часцей гаварыць між сабой, бо можна звар'яцець ад маўчання. Я паездзіў на сваім вяку, — ён шырокая пазяхнуў і адразу ж перахрысціўся, каб не ўляцела ў рот д'ябальская сіла. — Першы раз, помню, паехаў да эстаў у іхнюю зямлю Унгайнію, каб узяць назад дабро, якое яны захапілі ў нашых купцоў. Ішлі купцы санным абозам з Рыгі да Пскова, а эсты разам з лівамі напалі на іх, узялі тавараў аж да дзевяцьсот марак. Не аддалі язычнікі дабро, ледзь мяне самога не забілі. Дзікуны што эсты, што лэты, — ён злосна плюнуў у агонь.

«Я нарадзіўся ад дзікуноў, — думаў Генрых, — на зямлі, якая забыта богам, якая спіць мёртвым сном, не чуючы святых псалмоў, не ведаючы ўсемагутнай чароўнай латыні. Няўжо я мог не ведаць латынъ, гэту мову багоў, музыку нябёсаў? Яна — сама гармонія, сама дасканаласць. Няўжо я мог размаўляць на нейкай іншай мове і ў мяне не прысох да гартані язык? Як ёсць адно сонца ў небе, так павінна быць адна мова. Адна! Святая латынъ! Усе іншыя мовы — смецце, пыл пад нагамі. Хіба гэта мовы?»

Ён узняўся на ногі, стаяў ля вогнішча, захутаўшыся ў сутану, якая зрабілася гарачай. Але ён не адчуваў гарачыні скруаю, целам, бо пякучая гарэла душа.

— А назад ад эстаў вяртаўся, — працягваў між тым свае бясконцыя ўспаміны Алебранд, — і патрапіў на раку Імеру да лэтаў. Слова божае яны сустрэлі з радасцю, але кінулі жэрабя — прыніць хрышчэнне ад Пскова, ад рускай царквы, як зрабілі гэта талаўскія лэты, або хрысціцца ад лаціян. Пащенцавала нам, лаціянам.

«Мае бацькі, мае родзічы па жэрабю выбіралі сабе веру, — ледзь не плачучы ад крыўды і злосці, думаў Генрых. — Быццам вера — новая кашуля або новая карова. Быццам ёсць на свеце што-небудзь

мудрэйшае і святлейшае, чым рымская вера. І я нарадзіўся ад такіх людзей».

— Да сядай ты, Генрых, — лагодна прапанаваў стары Алебранд. — Сядай вось сюды, каля мяне... Дарога яшчэ доўтая, і трэба берагчы ногі. Давай налью табе віна. Я віно заўсёды ў дарогу бяру. Не п'еш? Зусім не п'еш? Святы. Я без віна не магу.

Алебранд, задраўшы бела-жоўтую пярэстую бараду, піў віно з меднага кубка. Піў доўга, са смакам, потым выцер кулаком губы, сказаў:

— Ты на мяне, старога, не зважай. Я сваё ад'ездзіў і адслужыў. Чалавек я бяскрыўдны. Шукаю, дзе ўспла, сытна і кацёл не пусты. Вось завязу цябе на Імеру, дапамагу царкву абжыць і вярнуся ў Рыгу. Там і паміраць буду.

«Без Алебранда мне будзе цяжка», — седзячы каля вогнішча, думаў Генрых. — Але са мною бог і святая дзева Марыя. Яны мне дапамогуць, умацуюць душу. Я так хацеў стаць пастырам!»

Яму ўспаміналіся доўгія гады навучання ў Брэмене, у Рыме, а потым і ў Рызе. Ён заўсёды быў адным з лепшых студыёзусаў⁸⁵. Ягоныя сябры па багаслоўскай семінарыі тайна заляцаці да дзяячатаў, пілі віно і піва, лайдачылі і апраўдвалі ўсё гэта тым, што сам Хрыстос, калі быў малы і вучыўся ў школе, у час урокаў ляпіў з мокрай зямлі птушак, ажыўляў іх, і тыя птушкі лёталі па класе.

Ён заўсёды лічыў сябе тэўтонам, сынам таго магутнага народа, які некалі скрышыў, паставіў на калені Рымскую імперию, які на баявых замыленых конях уварваўся ў мармуроўя палацы, у велізарныя шыкоўныя лазні, дзе ў дзікіх фантастычных оргіях, у непасільных для слабай чалавечай душы мроях дажывала апошнія дні змарнела худасочнае племя пігмеяў, якія калісьці былі гігантамі. Але яго бацькі былі лётамі, значыць, і ён быў лэт.

Аднойчы семінарист, які спаў з ім побач, здзіўлена сказаў раніцой:

— Генрых, я не ведаў, што ты такі Цыцэрон — размаўляеш нават ува сне.

— Я размаўляю ўва сне? — здзіўіўся Генрых.

— Так. Але гэта яшчэ не ўсё. Ты размаўляеш не на латыні, не па тэўтонску, і не па-свейску, а на нейкай дзіўнай незразумелай мове.

Кроў ударыла ў скроні. Генрых пачырванеў, як вараны рак, з якімі студыёзы любілі піць піва. Аказваецца, ува сне ён размаўляе па-лэнцу! Не высакародныя ружы святой латыні расцвітаюць у

⁸⁵ Студыёзус — студэнт, семінарист.

ягонаі душы, а востра колецца балотная асака мовы, якую ніхто ніколі не чуў і, пэўна ж, не пачуе на берагах Рэйна. Ён вырываў, карчаваў яе з сябе, але карэнъчыкі, аказваецца, засталіся.

У наступны вечар, перад сном, ён доўга і шчыра маліўся, прасіў:

— Божа, зрабі, каб ніколі болей не вярталіся да мяне гэтывя непатрэбныя, гэтывя мёртвия слова. Я — сын тваёй латыні. Божа, я верны раб тваёй святой латыні.

А каб быць абсалютна ўпэўненым у tym, што лэцкая мова не вернецца да яго ўначы, завязаў сабе рот шаўковай хусцінкай і так заснуй — дыхаць дыхалася, але заместа слоў з грудзей вырывалася нейкае мармытанне.

Ён выганяў з сябе мову продкаў, як са святога, убранага золатам храма выганяюць шумлівых, вечна галодных верабёў. Мова памірала. Яна болей не вярталася ў сны. Ува сне ён гаварыў зараз на латыні.

Яна б зусім памерла, але ў Рызе, на споведзі, Генрых расказаў епіскапу Альберту, свайму любімаму настаўніку, аб усім, што трывожыла яго.

— Што ты робіш, сын мой? — усклікнуў Альберт. — Латынь — божая мова, мова моў. Але пакуль што яна не можа быць адзіным ключом, які адмыкае ўсе сэрцы. Нам, рыжскай царкве, патрэбны людзі, якія б ведалі мову ліваў і эстаў, палаchan і лэтаў.

Так зноў ажыла ў душы Генрыха мова продкаў.

Абсушыліся, адпачылі, і невялічкі абоз рушыў далей. Пасля вымушанага купання ў халоднай вадзе настрой у Генрыха ўзняўся, не так змрочна глядзеў ён зараз на ўсё, што адбываляса вакол. Лівы і лэты цэлымі сем'ямі ўцякаюць з хат, зашываюцца ў лясы пры іхнім з'яўленні? Бо неразумныя язычнікі. Не азарыла іх яшчэ свято гасподняе? У іх дужа бедныя хаты, сядзібы? Бо лянуюцца працаўаць.

Шмат рэчак і рэчачак цякло па гэтай зямлі. І ўсе цяклі з усходу на захад сонца. Мора іх вабіла, прыцягвала да сябе.

Пры пераправе праз адну з такіх рэчачак з лесу, што рос на самым беразе, выскачыла каля трывіцаі коннікаў, у белых доўгіх плашчах з нашытymі на іх чырвонымі крыжамі і мячамі, у гаршкападобных шлемах. Наставіўшы коп'і, яны рынуліся на абоз.

— Вендэнскія рыцары, — сказаў стary Алебранд, — мечаносцы. — І закрычаў коннікам, што гатовы былі змяць, растаптаць іх абоз.

— Імем Хрыста — спыніцца! Мы з Рыгі! Людзі епіскапа Альберта!

Але стальна конная лава неслася, не зважаючы на адчайны крык старога клірька, і тады Генрых схапіў святое распяцце, высока ўзняў над галавой, на ўсю моц сваіх грудзей сказаў:

— Спыніцеся, вы, што пахавалі твары за жалеза! Рыцары ўзвілі на дыбкі коней каля самай павозкі, у якой сядзелі Генрых і Алебранд. На конях былі металічныя папоны і нагруднікі. Галовы пакрывала кальчужная сетка. Генрых убачыў проста перад сабой бліскучыя ад вады цяжкія конскія капыты.

— Стой! — шырока махнуў рукой у металічнай пальчатцы комтур⁸⁶, у якога на дойтім кап'і траплятаўся белы сцяжок з чырвоным крыжам. Каманду гэтую ён аддаў і сваім разгарачаным рыцарам і спалоханаму царкоўнаму абозу.

Комтур, шыракаплечы, смуглатвары, пад'ехаў да Генрыха і Алебранда. На комтуру былі перавязь, рыцарскі пояс, залатыя шпоры — усё, што належыць мець высакароднаму адважнаму воіну.

— Мы думалі, што вы эсты, — сказаў комтур, глянуўшы на Генрыха суровымі вачамі.

— А калі б мы аказаліся лётамі? — запытаўся Генрых, у якога ўсё яшчэ бухала ў грудзях сэрца.

— Лёты — падданыя нашага ордэна, — скупа ўсміхнуўся закаваны ў жалеза комтур. — Які сэнс забіваць рабоў, што пояць і кормяць нас? Праўда, здараецца, што мы сячэм, топчам конымі і лётаў, палічыўшы іх за эстаў. Гэтыя тубылыцы — усе на адзін твар.

— Я са сваімі людзьмі еду на раку Імеру, каб збудаваць там царкву і пачаць справу святога хрышчэння, — сказаў комтуру Генрых. Ягоны абоз усё яшчэ стаяў у рацэ, там, дзе напалі на яго мечаносцы. Коні пакуль ішла гаворка, пілі рачную ваду. Агадні адразу ж ablapinglі потныя конскія спіны. Генрых убачыў гэтых крылатых шэрых крывасмокоў, і злосць успыхнула ў душы. Ён гнеўна загадаў вазнічаму:

— Паганяй! Пакуль мы стаім, авадні вып'юць з нашых коней усю кроў.

— Вы паедзеце ў замак Вендэн да браццяў рыцараў і магістра Венна, — спакойна, нібы гэта само сабой разумелася, сказаў комтур.

— Я спяшаюся на Імеру, — запярэчыў Генрых.

— Язычнікі пачакаюць. А вы паедзеце ў Вендэн, — ужо рашуча паварочваў свайго цяжкага каня комтур.

— Паедзем, Генрых, да рыцараў, — адразу згадзіўся стары Алебранд. — Чую я, што ў іхніх падвалах ёсць Цудоўнае віно.

⁸⁶ Комтур — выбраная пасада ў рыцарскім ордэне.

Замак мечаносцаў стаяў на абрывістым беразе ракі Гаўі. Камень, з якога зусім нядаўна ўзвялі сцэны і вежы, яшчэ не пацымнёў ад дажджу і дыму.

Пад'ехалі да запоўненага бруднай вадой рова. Комтур патрубіў некалькі разоў у баявы рог, падаў тым, што сядзелі ў замку, умоўны сігнал, і праз шырокі роў лёг з цяжкім грукатам пад'ёмны мост.

Замак быў цесна забудаваны, з вельмі вузкімі Булкамі, з невялікім, прыплясканым конскімі капытамі ўнутраным дваром, дзе мясцілася казарма браццяў-рыцараў і стаяла ордэнская капэла⁸⁷.

Юнак-брояносец прытымаў стрэмя, калі комтур саскочыў з каня, узяў у яго кап'ё і шчыт. Генрых і Алебранд, пакінуўшы абоз і ўсю сваю ахову, пайшлі следам за комтурам. «Цесна жывуць рыцары, — думаў па дарозе Генрых. — Не замак, а сакалінае ці каршуновае гняздо».

Яны бачылі, як вучацца мечаносцы рукапашнаму бою — падзяліўшыся на дзесяткі, рыцары, узброеныя мячамі і коп'ямі, атакавалі адзін аднаго. Стук мячоў, крыкі зліваліся з іржаннем коней і адрывістымі загадамі сівога рыцара ў чорным плашчы, які стаяў на спецыяльна збудаваным памосце і ўважліва сачыў за дзейннямі сваіх падначаленых. Праўда, на наканечнікі коп'яў, як заўважыў Генрых, былі надзеты невялікія драўляныя шары.

Па лабірынце вулачак, а потым па звлістым зацемненым калідоры галоўнай цытадэлі замка комтур прывёў іх нарэшце ў вялікі, з высокай столлю пакой, дзе ярка гарэла мноства свечак. На сцяне, насупраць уваходу, віселі вялікі меч і вялікі крыж — сімвалы вяроўнай улады вялікага магістра, ці, як яго называлі, гросмайстара, Ордэна мечаносцаў.

Высоکі белатвары мужчына з разадранай кап'ём шчакой маленькімі шчыпцамі асцярожна сашчыкваў нагар з кнота свечкі. Здавалася, ён хоча сарваць чырвоную трапяткую кветку. Пачуўшы крокі за сваёй спінай, ён рэзка азірнуўся, моцна сціснуў шчыпцы, аж костачкі пальцаў пабялелі. Гэта быў гросмайстар Венна, якога на гэту пасаду пажыццёва абраў рыцары ордэна, а папа Інакенцій III зацвердзіў іхні выбар.

— Людзі епіскапа Альберта, — сказаў гросмайстару, глянуўшы на Генрыха і Алебранда, комтур. Паміж сабой мечаносцы прывыклі размаўляць лаканічна.

— Ваш епіскап — дурны тлусты каплун! Сабака! — адразу ж закрыгчаў гросмайстар Венна. Ён шпурнуў шчыпцы, і яны,

⁸⁷ Капэла — малітоўня ня вялікія памераў.

ударыўшыся аб сцяну, зазвінелі. Комтур нагнуўся, падняў шчыпцы, здзымуў з іх сажу.

— Ён завёў гандаль з Ордэнам з-за трэці Лівоніі,— крыгачу Венна. — З нашай крыві ён хоча пячы пірагі! Рыцарская кроў — не вада! Не вада! Я заключу саюз з дацкім каралём Вальдэмарам і вазыму ўсё, што заваюе мой меч!

Гросмайстар у адзін скок апнуўся ля сцяны, сарваў з яе меч. Вочы ў яго блішчэлі, і Генрыху на імгненне здалося, што наступіў канец, што зараз Венна пасячэ яго і Алебранда на шматкі, як капусту.

Але прыступ гневу вельмі хутка прайшоў. Гросмайстар акуратна павесіў меч на сцяну, лагодна глянуў на гасцей, сказаў:

— Мы — карані аднаго дрэва. Запрашаю гасцей павячэраць з браццямі-рыцарамі.

Трапезная мечаносцаў размяшчалася якраз пад пакоем, у якім жыў гросмайстар. Венна з комтурам, Генрыхам і Алебрандом спусціліся па вінтавой лесвіцы ў паўэмрок трапезнай. Як вогненная пашча дракона, чырванеўся, трашчаў у куце трапезнай камін, у якім згаралі вялізныя смалістыя бярвенні. Часам адтуль выскоквалі яркія вугольчыкі, з піскам круціліся па каменнай падлозе.

Мечаносцаў было чалавек пяцьдзесят. Капелан прачытаў малітву, усе стоячы выслухалі яе, потым селі, кожны на сваё навечна замацаванае за ім месца. Па правую руку ад гросмайстра сеў рыцар, які асабліва адважна біўся ў самы апошнім баі. Кожны мечаносец узяў свой залачоны кубак, на якім было напісаны: «Уславім бога». Паж-віначэрпій срэбным апалонікам наліў усім з дубовай бочачкі віна.

Толькі адзін чалавек у трапезнай не піў, не меў сёння права піць. У чорным плашчы — усе мечаносцы былі ў белых плашчах — ён сядзеў на ахапку саломы на падлозе і з драўлянай місکі драўлянай лыжкай чэрпаў гарожавую кашу. Ды гарох, было бачна, не лез яму ў горла, і ён сядзеў сумны, растаптаны ўсеагульнай знявагай, з набітым ежай ротам.

— Хто гэта? — ціха спытаўся ў комтура Генрых.

— Рыцар Вікберт. У час бою з эстамі ён спалохаўся, пакінуў баявы строй, — растлумачыў комтур. — Вельмі строга караеца ў нашым Ордэне палахлівасць. Той, хто ў час бою адчуваў сябе зайцам, павінен пасля бою, у трапезнай, адчуць сябе чарвяком.

Генрых уважліва паглядзеў на Вікберта. Ні за што ў жыцці не хадзеў бы ён быць на ягоным месцы, бо сорам, які спальвае душу, асабліва страшны, проста невыносны, калі ты пакутуеш ад яго на вачах у сваіх сяброў. Плечы ў Вікберта былі апушчаны, руки, у якіх ён трymаў лыжку і міску, дрыжалі. Ды не толькі пакору лёсу ўбачыў у

позірку і паставе зняважанага рыцара Генрых. У нейкі момант Вікберт узніяў галаву і вачамі, поўнымі нянавісці, здаецца, прасвідраваў наскролькі гросмайстара Венна. Такі пагляд можа раскрышыць крапасную сцяну, але Венна, ап'янелы ад віна і гарачага мяса, узніяўся з кубкам над рыцарскім сталом, сказаў зычным голасам:

— Спрадвеку павялося ў нас, лацінян, — народ павінен працаваць, рыцары ваяваць, а духавенства маліцца. Вып'ем, брацці-рыцары, за нашых гасцей, божых служак Генрыха і Алебранда. Мы сваім мячом ссякаем, карчуем дзікі лес язычніцтва, паганства, а яны ідуць за намі і са святой малітвой на вуснах засываюць адваяваныя ў цемры абшары хрыстовым зернем.

Рыцары, як адзін, выпілі, толькі Вікберт, седзячы на падлозе, ля ног сваіх таварышаў, яшчэ глыбей увабраў галаву ў плечы.

Пасля вячэры комтур вырашыў паказаць гасцям цытадэль. Стары Алебранд, да адвалу набіўшы жывот смажаным мясам, адмовіўся і неўзабаве заснуў у рыцарскай казарме. Пайшоў адзін Генрых.

Цытадэль, нібы каменны меч, урэзвалася ў вечаровы блакіт. Усярэдзіне яе адно над адным былі размешчаны, як пчаліныя соты, невялікія памяшканні, у якіх рыцары могуць вытрымаць доўгую, шматмесячную асаду. У падвале быў выканпаны калодзеж і захоўваліся запасы ежы. Бінтавая лесвіца была хітра схавана ў сцяне. Па гэтай лесвіцы можна хуценька прайсці ў падземны ход, які вядзе на бераг ракі Гаўї.

Потым спусціліся на самае дно цытадэлі, у вечны змрок і холад. Кроплі вады з ціхім шалясценнем падалі за спінай у Генрыха. Гэта былі апошнія гукі белага свету, жыцця, бо тое, што ён убачыў, было пеклам.

Комтур запаліў паходню, і на Генрыха, вырваныя з цемры, глянулі жоўтыя чалавечыя чарапы, шкілеты. Даўно сканалі ў страшных пакутах людзі, што навекі былі замураваны ў гэтай магільнай імgle, даўно разбурылася, знікла іхняя плоць, а касцякі і зараз былі прыкаваны да каменнай сцяны ланцугамі. Адзін шкілет быў прыкаваны за нагу, другі — за шыю...

Ды, аказваецца, у гэтым жахлівым пекле яшчэ тлела жыццё. У цёмным куце падземной каморы нешта дыхала, слаба варушылася.

Комтур зрабіў крок туды, высока ўзняў паходню, і Генрых убачыў двух мужчын, дакладней, дзядоў, бо доўгія сівія бароды выраслі ў іх ледзь не па пояс. Кароткімі ланцугамі яны за шыі былі прыкаваны да цёмнай ад падземной вільгаці сцяны.

Комтур зняў з крутка, убітага ў сцяну, бізун, які, пэўна, заўсёды вісеў тут, пагрозліва махнүй ім, запытаўся ў аднаго з нявольнікаў:

— Як тваё імя, пёс?

— У мяне няма імя. Я — раб Ордэна, — закалаціўшыся ўсім целам, адказаў нявольнік.

— Паразумнеў,— засмияўся комтур. — Цалуй, біч.

Нявольнік, зазвінешы ланцугом, хуцењка пацалаваў бізун, чырвоны ад ягонай крыві і крыві суседа па няшчасці.

— Глядзі ў мяне, — пагразіў комтур. — Ледзь што — ты сам з сябе скuru сваю здымеш і вось на гэты крук павесіш. А як тваё імя? — падступіўся ён з бізуном да другой сваёй ахвяры.

— Я — Варыдот, старэйшина імерскіх лэтаў,— слабым голасам адказаў зняслены нявольнік.

— Ты раб Ордэна! Ты раб Ордэна! — разюшана закрычаў комтур і пачаў з усяго пляча бізуном хвастаць лэцкага старэйшины.

— Я — Варыдот, — прашаптаў нявольнік і страціў прытомнасць.

У Генрыха падкошваліся ногі, млявасць падкочвалася пад грудзі. Ён не вытрымаў і стралой вылецеў з каморы, у цемру, толькі б далей быць ад стогнаў і крыві.

— Шкадуеш язычнікаў? — здзвіўся комтур, калі яны ўжо ішлі з пад зямлі на паверхню. — Іх шмат, а бог адзін. Запомні: наносячы раны язычнікам, мы ахоўваєм святыя божыя раны.

Пабыўшы ў Вендэне яшчэ дзень, Генрых і Алебранд з абозам рушылі далей, на раку Імеру. Генрыху ўсё ўспамінаўся нязломны лэцкі старэйшина, які, як сабака, сядзіць на ланцугу, але не забывае сваё чалавече імя. Разам з гордым лэтам успамінаўся яму кукейноскі князь Вячка, няуступчывы, з жалезнай душой, якая, можа, і дae трэшчыны, але якую нельга зламаць. «Адна любы, — думаў пра лёта і пра Вячку Генрых. — Свой род не забываюць, свой корань. У таго ж Вячкі ўкралі дачку, і ён з мальбой на вуснах прыбег у Рыгу, ён паабяцаў аддаць епіскапу палову свайго горада, ён не пашкадуе яе, гэту палову, і ўсё роўна мы не перамаглі яго, ён наш вечны вораг да апошняга свайго дыханя. У чым сіла такіх людзей? Няўжо ў сляпой вернасці маленькаму кавалачку зямлі, на якім яны нарадзіліся? Дык у гэтым яны падобны на кратоў, што ўсё сваё жыццё капаюцца-кадупаюцца на лясной паляні, дзе пусцілі іх у свет божы, і нічога не вабіць іх, нічога ім не трэба, абы была свая паляні. А я чайкай хачу быць! Сёння тут, зайдра пераляцеў мора, і зусім іншы вецер гладзіць пёры, зусім іншы сонца грэе, і над усім гэтым вялізным, розным светам — адзіны бог, адзіны, не лэцкі, не полацкі, а рымскі».

У тую ж ноч пад шум ветру, пад аднастайнае рыпенне колаў прысніўся Генрыху сон. Убачыў ён нятленны божы прастол у яркіх святочных васільковых нябёсах. Мяккае залатое святло, на якое б глядзеў вечна, струменілася ад прастола. Музыкай звінела бязмежная прастора, запоўненая лънянавалосымі анёламі, якія сядзелі на маленькіх іскрыста-брыйлянтавых зорачках (па анёлу на зорачку!) і калыхаліся, лёталі туды-сюды, быццам на арэлях. Бога ўбачыў Генрых і пакорліва апусціў ашчасліўлены позірк. І пачаў ён, як сустрэліся, сутыкнуліся ля божага прастола дзве малітвы — адна прыляцела з Рыгі, другая — з Полацка. «Божа, — слёзна папрасіла рыхская малітва, — умацуй, навучы, дай перамогу над язычнікамі». — «Божа, — загаласіла малітва полацкая, — ты наш бацька. Злітуйся, дапамажы, дай перамогу над тэўтонамі». Малітвы былі дзве, а бог быў адзін, і бог пакутліва задумаўся. Зоркі патухлі ў цёмных нябёсах, анёлы заплакалі і ляглі спаць, накрыўшыся халоднымі воблакамі, гром хацеў загрымей, але сарваў голас, захрыпей, закашляў, а бог усё думаў. І тады не вытрымаў, закрычаў Генрых: «Што ж ты думаеш, госпадзі? Адны мы дзеци твае — пілігримы з Рыгі. Гані преч іншых!» Але журботным позіркам глянуў бог на Генрыха, ціха сказаў: «Я чую дзве малітвы, дзве... Я не ведаю, што мне рабіць». І заткнуў пальцамі вушки, каб не чуць болей нікога.

У вялікай трывозе і ў смутку прачнушыся Генрых і адразу ж пачаў маліцца. Яшчэ сонца не ўзыходзіла, яшчэ там, дзе яно павінна было ўзысці, ледзь-ледзь крывавіўся краёчак неба. Начны сонны вецер пах мокрай травой і, здавалася, ладанам. Алебранд, сыта адваліўшы ніжнюю губу, спаў, свістай носам побач.

Нарэшце дабраліся да прызначанага месца і там, дзе рака Імера ўліваецца ў возера Асцігервэ, пачалі будаваць божы храм. Працавалі ўсе, у тым ліку Генрых і Алебранд. Царкву рабілі драўляную, каб потым, як пусціць у гэтым краі моцныя карэнні лацінская царква, замяніць яе каменнай. Генрых натхнёна грукаў сякерай і з нецярпеннем чакаў, калі падышудуць да рыхскіх пілігримаў мясцовыя жыхары. Але яны пакуль што не падышодзілі — пэўна, хаваліся ў лясах.

Нарэшце з'явіўся аднекуль сівагаловы сінявокі дзядок, сеў на бервяне, перакінуўшы нагу цераз нагу.

— Mір табе, божы чалавек, — сказаў Генрых дзеду на лэцкай мове.

Дзядок устаў з бервяна, падышоў да Генрыха, пазіраючы на царкву, дзе завіхаўся з пілігрымамі Алебранд, парай:

— Забі чырвонага пеўня і змаж сцены і дзвёры свежай пеўневай крывёй.

— Навошта? — пачціва ўсміхнуўся першаму са сваіх будучых парафіян Генрых.

— Полымя не возьме базніцу⁸⁸.

Старога лэта звалі Вардэке. На нагах у яго былі белыя анучы, абвітвыя крыж-накрыж скураннымі раменъчыкамі, на сухой шыі матляўся клятчасты шалік. Ён спытаўся ў Генрыха:

— Адкуль нашу мову ведаеш, лаціняні?

— Я з лэтаў. Я нарадзіўся тут, — адказаў Генрых. Вардэке ледзь з бервяна не кульнуўся. Ускочыў, схапіў Генрыха за руку, узбуджана загаварыў:

— А я, дурань, гляджу на цябе і думаю... Дык я ж ведаю цябе! Ты — Пайке.

— Я — Генрых, — з годнасцю адказаў малады пастыр. Тэўтонская кроў захвалявалася ў ім.

— Можа, для каго ты і Генрых, але ты — Пайке, наш Пайке, — радасна казаў Вардэке, і нават слёзы блішчэлі на вачах.

Так Генрых зрабіўся прыходскім паstryрам — вёў службы, прымаў споведзі, хрысціў і пакрысе пісаў сваю хроніку. Жыў ён у невялікім пакойчыку побач з царкоўнай рызніцай, жыў вельмі сціпла, як і належыць таму, хто ўручыў сваю душу Хрысту. Хлеб, малако, рыба — вось і ўся ягоная ежа, якую на чоўне прывозіў яму стары Вардэке.

«Хроніка Лівоніі» — адзінае дзіця ўсяго майго жыцця, — натхнёна думаў Генрых, доўгімі начамі карпеючы над пергаменам. — Я стрымаю слова, якое даў епіскапу Альберту. Пакаленні людзей, што прыйдуць на зямлю пасля нас, прачытаюць пра несмяротныя подзвігі рыжскіх пілігримаў».

Налятаў на возера начны вечер, сцяной уздымаў свінцовыя хвалі, з адрыўствым сухім трэскам бег па чарагах, вялізнымі жменямі сыпаў і сыпаў пясок у акенца пакойчыка, дзе працаваў Генрых. Шкло было мутнае ад пыла.

«Як мне называць сябе? — разважаў малады храніст. — Генрыхам Імерскім? Ці Генрыхам з Лэції? Ды гэта, бадай, не самае галоўнае. Галоўнае, што я праслаўлю абраных богам тэўтонаў, якія запалілі на гэтай зямлі святое ісціннай веры. Жорсткую вайну вядуць яны з язычнікамі, і я буду пісаць пра вайну, пра бясконную вайну».

⁸⁸ Базніца — па-латышскую царкву.

Ён добра ведаў стыль вайны тэўтонаў, бо і сам неаднойчы ўдзельнічаў у паходах. Усё пачыналася звычайна так: успомніўшы пра крыўды, што прыгыніла ці думала прыгыніць рыжскай царкве якое-небудзь мясцовае племя, епіскап Альберт або хто-небудзь з ягоных людзей збіраў напярэдадні калядаў, калі снег пакрые зямлю, а лёд скуче раку, моцнае войска. Ядром войска былі тэўтоны, але ішоў таксама Каўпа са сваімі лівамі, ішлі некаторыя лэцкія старэйшыны. Рухаліся вельмі хутка, без прывалаў, без адпачынку, бо толькі раптоўнасць нападу магла прынесці поспех. Перад зямлёю племені, якое трэба было пакараць, разбіваліся на больш дробныя атрады, і пачынаў спяваць сваю грозную песню тэўтонскі меч. Мужчын забівалі, жанчын, дзяцей і жывёлу гналі з сабою, хаты і вёскі спальвалі датла. Потым у загадзя ўмоўленым месцы зноў збрісаліся ў адно войска, змывалі кроў і бруд з рук, шчыра маліліся Хрысту, што паслаў перамогу над язычнікамі, дзялі здабычу. Пасля аднаго-двух такіх набегаў непакорнае племя пасыдала сваіх старэйшын у Рыгу прасіць міру і, зразумеўшы богаву моц і веліч, згаджалася хрысціцца.

Усё гэта не адзін раз на свае вочы бачыў Генрых, пра гэта пісаў у хроніцы. Цвёрда клаліся літары на пергамен, цвёрдая была рука ў храніста і цвёрдае сэрца. «Час не ведае дарогі назад. Сонца не мяньяе свой вечны шлях у небе, — думаў Генрых. — Так і наша царква не можа пакінуць гэтыя плямёны ў цемры язычніцтва. Нас, тэўтонаў, абраў бог, каб збудаваць сваё тысячагадовае царства».

Так думаў, так пісаў ён, а зусім побач з царквою на высокім пясчаным узгорку продкаў, у свяшчэнным бярозавым гаі, абгароджаным дубовым парканам, былі магілы ягонага бацькі і маці, лэта і лэткі. Бацька і маці жылі і памерлі язычнікамі, а сын, хрысціянін, нават не ведаў, дзе іхнія магілы.

Так думаў, так пісаў ён, а за дзесяткі попрышчаў ад ракі Імеры ў начным Кукейносе Кліміята Аднарук пісаў летапіс Полацкай зямлі. Цымяна гарэла свечка... Цені продкаў стаялі за спінай у Кліміты...

Аднойчы замест Вардэке прывезла ў царкву свежае малако і рыбу прыгожая светлавалосая дзяўчына. Яна, спрытна падграбаючы шырокім кляновым вяслом, прыгнала човен да берага, смела скокнула ў воду, прывязала човен вяроўкаю да каранёў старога ясеня (лэты называлі гэты стары ясен святым дрэвам) і, асцярожна ступаючы маленькім босымі ногамі па калючым прыбярэжным пяску, падышла да Генрыха. Малады свяшчэннік якраз выбіваў пыл са сваёй цёмна-сіней сутаны, павесіўшы святое адзенне на ніжні сук ясеня.

Прыгожая лэтка пакланілася Генрыху, паставіла каля ягоных ног сплецены з пруткіх сасновых карэнчыкаў кораб, у якім былі малако і рыба, сказала:

— Стары Вардэке прыслалі. Сам ён захварэў і не мог прыпльць.

На галаве ў яе быў скураны, вышыты бліскучымі меднымі пацеркамі вяночак, белую льняную сукенку прыгожа аздабляла вялікая срэбная брошка-сакта. Дзяўчына, стаміўшыся ад цяжкага вясла, глыбока, часта дыхала, і сакта на яе грудзях уздымалася ў такт няроўнаму дыханню.

— Як цябе завуць, дачка мая? — спытала Генрых. Юная лэтка весела засмяялася.

— Хіба ты можаш быць мне бацькам? Ты ж зусім маладзенькі.

Генрых разгубіўся ад такой прастадушнасці, даўно ўжо не бачанай ім наўнасці.

— Я твой духоўны бацька, — пачаў тлумачыць ён. — Усе людзі вашай акругі, якія ходзяць маліца ў гэты святы храм, — ён паказаў на царкву, — мае духоўныя дзецы. Нават стары Вардэке — мой сын. Так вызначаў Хрыстос, — ён з вялікім хваляваннем і вялікай шчырасцю перахрысціўся.

— Стары Вардэке — мой дзед. Мяне завуць Убелем. Я жыву за возерам, — сказала прыгожая лэтка і адразу ж запыталася: — Гэта праўда, што тэўтонскія свяшчэннікі не могуць жаніцца?

Блакітныя вочы, як дзве вясновыя зорачкі, глядзелі на Генрыха. Тут ужо малады свяшчэннік разгубіўся ўшчэнт.

— Так, мы не можам узяць шлюб, — ціхім голасам адказаў ён нарэшце. — Мы даём зарок і ўсё сваё жыццё служыць Хрысту, аднаму яму прыносім сваю любоў.

Убелэ ўважліва паглядзела на Генрыха. Непрыхаваную цікавасць убачыў ён у вялікіх чыстых вачах язычніцы і яшчэ нешта, незразумелае, пакуль што недаступнае яму. «Яна язычніца. Я ні разу не сустракаў яе ў святым храме», — з ціхай скрухаю падумаў Генрых.

— Шкада мне тэўтонскіх свяшчэннікаў, — сказала між тым Убелем, прыгожай босай нагой падкінуўшы з зямлі пясок. Паварушыла загарэльымі маленькімі пальцамі нагі, пратапускаючы між пальцаў цёплы пяоок, дадала: — У тэўтонскіх свяшчэннікаў ніколі не будзе дзяцей. Будуць духоўныя, старыя, лысыя, маршчыністыя, а сваіх, кроўных, маленьких, не будзе. Хіба гэта добра? Хіба гэта правільна? А што, каб усе людзі былі вашымі свяшчэннікамі? Чалавечы род перавёўся б на зямлі.

Ніколі яшчэ Генрых не чую такіх слоў. Ён прывык, што яго і ягоны духоўны сан глыбока паважаюць, шануюць. Ён прывык, што яму зайдзросцяць, а тут...

— Тваімі вуснамі, дачка мая, гаворыць д'ябал, — суха і строга сказаў Генрых. — І гэта ўсё ад того, што ты не ходзіш у святы храм, што ты — язычніца. Не пра грахойную плоць думай, а пра бессмяротны дух, пра выратаванне сваёй душы, і тады міласэрны бог направіць цябе на ісцінны шлях, шлях святой веры.

Убеле паплыла на чаўне, яе вяночак зікцеў на сонцы, а Генрых усё стаяў пад старым ясенем і, слухаючы лёгкі шум дрэва, са здзіўленнем і трывогай адчуваў, як нейкі сум агортвае сэрца, нейкі холад, быццам у летнюю спёку пакрывалася сэрца белым сцюдзённым інеем.

Усю ноч ён маліўся, а перад самай раніцай, калі бледна-ружовы неабдымны туман лёг над возерам, сеў пісаць сваю хроніку. У навакольных лясах прачыналіся птушкі, дзяліты нястомна грукалі дзюбамі, выбівалі на дрэвах знак святога крыжа. А Генрых працаваў натхнёна і нястомна, пісаў і пісаў, помнічы, ні на ѹмгненне не забываючы, што «Спачатку было слова. І слова было бог». На сталае перад ім былі акуратна раскладзены стосы свежага пергамену, стаялі гаршчочки з фарбай, ляжалі вострыя металічныя пісалы, пэндзлі з конскага воласу, шчыпцы, каб сашчыквалаць нагар са свечак. Усё было звычнае, добрае, нязменнае, вечнае, як святая рымская царква...

Ён стаміўся, заснуў, седзячы за столом, калі ўжо сонца, як залаты карабель, выплыла з халоднага блакіту возера. Светлья промні ўпалі на пергамен. Згарэла ўшчэнт, патухла свечка, ад яе застаўся толькі маленькі цёплы камячок жоўтага воску і нітачка сіняга дыму. Ён спаў, і яму снілася Убел, якая плыла ў чаўне, смяялася і зазыўна маҳала рукой. «Божа, чаму мне сніцца Убел?» — жаліўся ён ува сне Хрысту, але маўчалі нябёсы, не было ніякага почуту, голасу, і зноў плыў прасмолены човен па бурым шэра-зялёным, а потым, праз нейкі міг, блакітным возеры і ўсміхалася, клікала да сябе Генрыха маладая загарэлая язычніца.

Ён прачнуўся ў няясной трывозе, як ад штуршка. Смяшлівы твар Убеле свяціўся ўваччу. Ён працёр далонямі вочы, як бы сцёр з вачэй гэты твар, ды яна, Убел, жарынкай прапякла душу, уладарнічала ў самай глыбіні сэрца. І з вялікім жахам, з дрогкасцю ў кожнай жылцы Генрых раптам зразумеў, што гэта памяць лэтаў кліча яго да сябе. Ён думаў, што яна пакінула яго навекі, згарэла да апошняга каліва ў ім, як згарае ў тоўшчы балот сухі, прапечаны сонцам торф.

Генрых рыўком расчыніў дзверы малітоўні, выскачыў пад сіняе неба, пад шум старога ясеня. «Вецер, вазьмі ў халодныя далоні мой твар, астудзі мой мозг, — страсна маліў, прасіў ён, не вымаўляючы ніводнага слова. — Я хачу быць, хачу застацца хрысціянам, тэўтонам... Я не хачу звар'яцець...»

Кветкамі былі засыпаны азёрныя берагі, сінімі, зялёнымі, шэражоўтымі, як мёд... «Вочы лётаў», — быццам шапнуў яму нехта.

Пчала, нагружаная салодкім цягучым нектарам, перапэцканая мяккім аранжавым пылком, варушылася, поўзала, жыла ў самай зянцы кветкі. «Пчала памяці», — зашаласцей над самым вухам стary цемнакоры ясень, які лэты называлі святым дрэвам. Генрых у нейкай гарачцы, у кіпучым шаленстве хацеў наступіць на пчалу нагою, расплюшчыць яе, але паслізнуўся на мокрых ад ранішняга туману кветках, упаў і страціў прытомнасць.

— Ну й напалахаў ты мяне, Генрых, — пачуўся дужа знаёмы, цёплы, усхваляваны голас. Да гэтага голасу, да гэтых слоў праплыла над зямлём, як здавалася Генрыху, цэлая вечнасць маўчання. Ён асцярожна расплюшчыў вочы і з найвялікшай радасцю ўбачыў старога Алебранда, які нізка нахіліўся над ім.

— Алебранд! — ускочыў на ногі, моцна сціснуў старому клірыку плечы Генрых. — Цябе сам бог паслаў.

— Мяне паслаў епіскап Альберт, — задаволена, як заўсёды, лагодна адказаў Алебранд. — Паглядзі, Генрых, каго я прывёз.

З павозкі, той самай павозкі, у якой яны з Генрыхам калісьці прыехалі сюды, Алебранд вывеў за руку прыгожую, сумную дзяўчынку, спытаўся:

— Угадаеш, хто гэта?

Дзяўчынка шырокімі сінімі вачамі пазірала на Генрыха, на царкву, на возера.

— Калі не памыляюся, гэта дачка куکейносакага князя Вячкі,— пасля некаторага маўчання няўпэунена сказаў Генрых.

— Правільна, — засмаяўся Алебранд, і тоўсты ягоны жывот закалыхаўся. — Гэта Соф'я, наследніца з Кукейноса. Вельмі цудоўная дзяўчынка, анёл... Вязі яе на Імеру, да Генрыха, загадаў мне епіскап, і хай Генрых з гэтага духмянага мяккага воску, з гэтага пшанічнага, белага і цёплаага хлеба вылепіць тэўтонскую душу. Зразумеў? Тэўтонскую душу. Ён умее, сказаў пра цябе Альберт. З ёй я прывёз і манахіню Эльзу.

З павозкі цяжка вылазіла тоўстая чырванатварая жанчына, уся ў чорным.

— Мог бы епіскап, вядома, падабраць і больш гожую маладзіцу, — з хітрай усмешкай шапнуў Генрыху Алебранд.

Але не да ягоных жартаў было Генрыху. «Вось — маё выратаванне, — адразу зразумеў ён, убачыўшы кукейноскую князёйну. — Я буду ляпіць яе душу, як загадаў епіскап Альберт, і сам ачышчуся ад бруду язычніцтва, што ліпне з усіх бакоў, цягне назад, у балота і цемру. Я ведаю, з чаго пачынаць. Напачатку трэба забіць у душы князёйны мову крывічоў, якую яна чула з самага маленства».

Генрых з вялікім стараннем узяўся за справу. Манахіня Эльза, царкоўная служкі і ён размаўлялі з Соф'яй толькі па-тэўтонску. Ад раніцы да вечара, ад месы да месы, у час богаслужэння, за сталом у трапезнай, на прагулцы перад сном юная князёйна чула толькі тэўтонскую мову і святую латынь.

Алебранд прывёз з Рыгі акрамя Соф'і пергамен ад епіскапа Альберта. «Сын мой, — пісаў епіскап Генрыху, — помню цябе, кожны дзень малюся за цябе. У суроўм гарніле барацьбы з язычніцтвам гартуй сваю душу, не шкадуй тых, якія ў сляпой няявісці гатовы ўтапіць, спаліць залаты каўчэг нашай веры. Каб засеяць божую ніву, трэба выкарчаваць, бязлітасна знішчыць садомскі вінаграднік. Перадаю табе Соф'ю Кукейноскую, каб расла і выхоўвалася яна далей ад Рыгі, у пустынным kraі, куды не здагадаюцца пранікнуць лазутчыкі князя Вячкі. Тут, у Рызе, ёсць звесткі, яны спрабавалі выкрасці яе. Выхавай князёйну ў вернасці рымскай царкве, і гэта будзе адным з тых ключыкаў, якімі мы адамкнем шчыльна зачыненныя славянствам дзвёры на Дзвіні.

Яшчэ адну навіну паведамляю табе. Да мяне з Вендэна прыязджаў рыцар Вікберт са сваімі зброяносцамі і конюхамі, прыязджаў пад вялікім сакрэтам. Гэты Вікберт, як я зразумеў, недурны чалавек, адважны рыцар і, самае галоўнае для нас, люта ненавідзіць гросмайстра мечаносцаў Венна. Яны, сын мой, падобны на павукоў, якім не месца ў адной і той жа шклянцы — абавязкова нехта некага павінен зжэрці. Ты ведаеш, колкі зла прычыніў рыхскай царкве гросмайстар Венна, гэты нікчэмны палахлівы чалавечак, гэты падвальны пацук. Толькі сляпы выпадак даў яму ў рукі вялікі крыж і вялікі меч магістра.

Вучыць нас Бог: «Каб узысці да святой вяршыні, спіхнем нязграбных і няўлюдных у бяздонне». Вікберт прызнаўся мне, што хоча спіхнуць Венна і стаць гросмайстрам мечаносцаў. Што ж, гэта было б даспадобы нашай царкве, бо зраднік Венна дамаўляеца за нашай спінай з папам Інакенціем, з датчанамі, са шведамі, адным словам, з усімі тымі, хто нейкім чынам жадае нашкодзіць нам. Я

сказаў Вікберту, што рыжская царква гатова благаславіць ягоны меч, меч, які знішчыць нягодніка Венна. Да цябе, сын мой, могуць у любы час дня і ночы звярнуцца людзі Вікберта. Мая да цябе просьба і загад: ласкава сустрэнь іх, дапамажы божым словам і справай.

На гэтым канчаю сваё пасланне. Пергамен, прачытаўшы, адразу спалі. Благаслаўляю цябе, сын мой. З намі бог!»

Генрых на язычку свечкі доўта паліў пергамен, глядзеў, як чарнене ён, скручваецца, рассыпаетца попелам. Потым шчыпцамі, якімі трymаў пергамен, растоўк, расцёр гэты попел, здзымуў са стала.

Алебранд, уволю папіўшы імерскага віна, неўзабаве паехаў у Рыгу, і Генрых зноў застаўся адзін, калі не лічыць манахіню Эльзу, князёйну Соф'ю і двух царкоўных служкаў. Восень запальвала над прыціхлым возерам журботныя чырвоныя каstry лясоў.

Аднойчы прыплыў на чоўне стары лэт Вардэке, хуценъка пашыбаваў да царквы, усхвалявана, спaloхана закрычаў Генрыху:

— Марана ідзе!

Вардэке, часта, шумна дыхаючы, як мог, растлумачыў маладому свяшчэнніку, што ўчора непадалёку адсюль на балотах імерскія лэты ўбачылі Марану, або Мору, жанчыну велізарнага росту, якая трymала ў адной руцэ чалавечы чэррап, у другой — востры серп з чырвоным лязом і махала скрываўленай хусткай. Заўсёды перад вайной, перад вялікай бядой з'яўляецца аднекуль гэтая жахлівая Марана, ідзе па дарогах, па нівах, па лэцкіх селішчах, распрыскаваючы з сярпа кроў, разганяючы людзей, як нікчэмных, смяртэльна перапалоханых казюрак. Нічога з ёй не зробіш, нікуды не скаваешся ад яе гневу.

Генрых не надта здзівіла такая вестка. Стары вопытны Алебранд, які добра ведаў гэты край, папярэджваў яго, што час ад часу на лэтаў, на іхніх суседзяў ліваў находитцісь нейкі незразумелы жах, і са сваімі сём'ямі, з усім скарбам яны ўцякаюць у глухія лясы, у балоты, зашываючыся там у земляныя ямы, пад вываратні, нават у дуплы дрэў.

Генрых пры ягонай назіральнасці і сам заўважыў дзіўныя на першы погляд рыскі ў паводзінах тутэйшых жыхароў. Бурны вецер, які, уздымаючы клубы шэрлага смярдзючага пылу, налятае знянацку з поля, яны заўсёды называюць «Тэўтонскім паслом». Ён, гэты вецер, выглядвае, вынюхвае, які ўраджай у лётаў, каб потым вярнуцца ў Рыгу і ўсё расказаць сваім гаспадарам. Хочучы абразіць, прынізіць чалавека, людзі, што жывуць на Імеры, кажуць: «Падманіў, як тэўтон з Рыгі».

Генрых разумеў, адкуль бярэцца страх у лётаў. Раней на іх набягталі эсты і Літва, цяпер у гэты край праклалі шырокія сцежкі мечаносцы з Вендэна, латнікі Альберта з Рыгі.

Вельмі змяніўся малады паstryр за гэты час. У семінарыі, шчыра і назаўсёды павертыўшы богу, ён думаў:

«Хіба можна вёру Хрыстову агнём і мячом засяваць на зямлі? Як дыханне ветру, як сонечны прамень, яна сама сабою павінна ўлівацца ў чалавечую душу».

Сёння ён ужо не такі. Ён пераканаўся, на свае вочы ўбачыў, што язычніцтва не памірае, не хоча паміраць сваёй смерцю, чапляеца за чалавечыя душы, і заўсёды трэба трymаць напагатове добры меч.

«Біце ўсіх. Бог на тым свеце разбярэ сваіх...» Словы гэтая прагучалі не ў Лівоніі, а далёка адсюль, у паўднёвой Францыі, калі там, як дзікіх звяроў, забівалі воіны папы альбігоўца⁸⁹. Але гэта мог сказаць рыжскі епіскап Альберт і — ці трэба здзіўляцца? — ягоны верны любімы вучань, добра сумленны і цікі паstryр, натхнёны, апантаны храніст Генрых.

Выслухаўшы старога Вардэке, Генрых не змяніўся з твару, не паказаў лётам, што ён нечага байца, і ўсё ж патаемна ад іх паслаў верхавых у Вендэн і Рыгу па дапамогу. Ён забараніў манахіні Эльзе і князёўне Соф'і выходзіць са свайго пакоя, сам толькі раз у дзень прагульваўся па беразе возера, не аддаляючыся, аднак, болей чым на дзвесце крокоў ад царквы.

Адкуль жа магла прыйсці небяспека? З боку эстаў? Ад Літвы? Ад караля дацкага Вальдэмара? Ці, можа, з Палацка? Трывога навісла над возерам і драўлянай царквою, што прытулілася да гэтага возера. Генрых не спаў, чакаў бяды, пісаў хроніку...

Назаўтра зноў прыплыў Вардэке, яшчэ болей перапалоханы.

— Дзе ж твая Марана? — запытаяўся Генрых.

— Яе бачылі ўжо на тым баку возера, — насцярожана, як бы выпрабоўваючы, глянуў на паstryра Вардэке. Ён раз-другі абышоў вакол царквы, моўкі сеў у човен, паплыў.

Уначы зашумеў дождь. На супрацьлеглым баку возера ўспыхнулі, затанцавалі агні. Заплакала князёўна Соф'я. «Вожа, дапамажы», — думаў Генрых і пісаў хроніку.

Жыхнула маланка. Здавалася, божы меч рассек чорнае неба. Не да добра — маланка ўвоень.

⁸⁹ Альбігоўцы — удзельнікі антырэлігійнага, ерэтычнага руху на поўдні Францыі ў XII—XIII стагоддзях.

Генрых патушыў свечку, затаіўся ў цемры. Дождж падаў з нябеснага змроку на царкву. Шыпела вада. Стагнаў усёй сваёй лістотай мокры стары ясенъ.

«Што ж чакае мяне і ўсіх нас?» — думаў Генрых. Агідны страх, які ён доўта старайся схаваць, затаіць у сэрцы, расплюшчыў яго, ператварыў у безабароннага чарвяка, аднаго з тых, што пасля дажджу выпаўзаюць са сваіх земляных норак-сховаў.

Генрых стаў на калені, горача пачаў маліцца дзеве Марыі.

— Абарані... Умацуй мой слабы дух... Адвядзі бяду...

Але гэтых слоў, ён адчуваў, не хапала, і тады ён ускочыў на ногі, страсна працягнуў руکі да неба, закрычаў, зрывуючы голас:

— Пакажы, што ты маці! Пакажы, што ты маці! Убеглі ў малельню перапалоханыя служкі, манахіня Эльза з князёўнай Соф'яй.

— Надзявайце баявывя даспехі, бярыце ў руکі мячы і чакайце майго знаку, — загадаў служкам Генрых. Сам ён паверх сутаны надзеў пласцінчаты панцыр — падарунак Альберта.

Пакрысе ацікаў дождж, але вецер загуў з яшчэ большай сілаю. Калацілася маленькая царква — здавалася, яшчэ адзін-другі напор ветру, і яна, як саломінка, як птушынае пяро, узаўеца ў начное неба.

Генрых асцярожна выйшаў з царквы, падкрайця да старога ясения, замёр, затаіўся каля яго, сціскаючы ў руцэ меч. Возера было запоўнена велізарнымі хвальямі. Ды некалькі агнёў зауважыў на ім Генрых. Начныя агні раслі, набліжаліся, і ён зразумеў, што гэта ў напрамку царквы плыўвучь чоўны і ў тых чоўнах ярка гараша паходні. «Як яны не перакуляцца, не пойдуць на дно ў такую непагадзь?» — халадзеючы ад жаху, думаў Генрых.

Першы човен прыбіўся да берага. Лёгкая постаць, абвітая нечым белым, пачала набліжацца да ясения, каля якога хаваўся Генрых.

— Пайке! — пачуўся ці крык, ці стогн. — Пайке, дзе ты?!

Столькі незразумелага болю і пакуты, столькі першабытнай язычніцкай страсці было ў гэтым начным прыглушаным голасе. Здавалася, крычала чайка. Здавалася, крычала сама зямля.

Генрых закалаціўся, затрымцеў усім целам, бо раптам зразумеў, што гэта яго кліча да сябе незнамая істота. «Ты — Пайке. Ты наш Пайке», — успомніў ён слова старога Вардэке.

— Пайке! — далятала з глухога змроку. — Дзе ты? Не хавайся ад мяне. Навошта ты хочаш праліць тэўтонскую ваду на магілы нашых продкаў?

«Гэты начны голас усё ведае», — ablіvaўся халодным потам Генрых. — Сапраўды, я хацеў заўтра асвяціць лэцкі могільнік, каб тыя язычнікі, што пахаваны там, адчулу божае благаславенне, каб іхнія

пакуты ў пекле зменшыліся хоць на драбніцу. Там, калі верыць Вардэке, ляжаць мае бацькі...»

Злосць нечакана ўспыхнула ў ім, перахапіла, як вяровачная пятля, дыханне. «Мае бацькі... Мая маці — рымская царква! Толькі яна! Я не ведаю і не хачу ведаць іншай маці!»

Ён да хрусту ў пальцах сціснуў рукаяць мяча.

— Пайке! — зноў прагучала ў змроку. Белая постаць была зусім побач.

«Гэта хітрыкі лэтаў,— раптам здагадаўся Генрых. — Гэта яны хочуць аблытаць мяне сваёй д'ябалскай павуцінай».

Палёгку адчуў ён, ды такую, што ціхенъка засмияўся, а левай рукою змахнуў з ілба дажджавыя кроплі. Дзева Марыя ўбачыла яго ў гэтым змроку і кінула з нябёсаў залаты прамень, за які ён адразу ж ухапіўся.

— Пайке, — прашаляясцела за некалькі кроکаў ад яго.

— Я тут, дзееці д'ябла, — гучна сказаў Генрых. — Я тут, брудныя, ілжывыя лэты.

Ён адважна выйшаў са свайго сховішча, накіраваўся да царквы. Белая постаць кінулася да яго, і тады Генрых ударыў яе мячом. Гартаванае тэўтонскае жалеза наскролькі пранізала нечую слабую мяккую плоць.

Адразу падалося, сціх вецер, замоўкла шумлівае возера. Дзесяткі людзей рынуліся на Генрыха з цемры, звалі яго. Вуснамі, зубамі адчуў ён ледзянную вільгаць зямлі.

— Убеле! — пачуў Генрых роспачны крык. — Убеле, дзяўчынка мая! Няўжо ён забіў цябе?

III

Ен стаяў, прыкручаны смалянымі цвёрдымі вяроўкамі да ясня, і чакаў свайго канца. З разбітага твару капала кроў. Сутана была разарвана, ператварылася ў ашмоцце.

Пачыналася раніца. Адшумела ноч, знік вецер, і возера Асцігервэ было надзіва спакойнае, ляжала нерухома і праменна, як венецыянскае люстэрка. Не вёрылася, што ўначы бушавала такая жорсткая бура, што хвалі на возеры былі вышынёй з царкву.

Генрых апошні раз глядзеў на сваю царкву, на сваё дзіця, якое выніяньчыў, выпеставаў у гэтым дзікім kraі і якое вось-вось павінна было памерці. Лэты з усіх бакоў цягнулі да царквы сухое ламачча, карчы, бярвенні, старанна абкладвалі ўсім гэтым лясным дабром царкву. Яны падобны былі на мурашак, яны ўсё валаклі да адной

кучы, але мурашкі будуюць, ствараюць, а гэтыя рыхтаваліся знішчыць.

Чакалі агню. Агонь павінен быў прынесці з могільніка юнак. Там, на могільніку продкаў, на памінальным каstry спальвалі зараз юную Убеле. Потым яе астанкі закапаюць у зямлю, бо па звычаю лётаў плоць таго, хто пайшоў з жыцця, неабходна вярнуць Гаспадыні Зямлі. Кім бы ні быў нябожчык, яго абавязкова трэба аддаць зямлі: мужчыну пакласці галавой на ўсход, жанчыну — галавой на захад. І абавязкова трэба выкапаць магілу або рыдлёўкай, або нажом, або дубовым сукам, або, калі нічога няма, голымі рукамі.

Чакалі агню. Генрых чакаў смерці.

«Чаму яна ўзялася сыграць ролю крывавай Мараны? — думаў пра Убеле Генрых. — Прымусілі старэйшыны? Прымусіў Вардэке? А можа, яна згадзілася сама па сабе, добраахвотна? Каб я ведаў, што гэта яна, я не ўдарыў бы мячом».

Толькі аб адным гэтым ён думаў зараз, бо надзеі на выратаванне не было ніякай, смерць была непазбежная, а смерці ён не баяўся. Ён баяўся толькі пакут, баяўся кароткага імгнення пераходу з гэтага свету на той, а там, на нябесах, ён быў цвёрда перакананы, яго адразу ж сустрэні дзёва Марыя, ускладзе яму на галаву залаты вянец героя.

Паказаўся светлавалосы загарэлы юнак. Ён бег, высока трymаючы ў руках гліняны гаршчок з агнём. Лэты ўсіхвалівана, радасна загулі.

Стары Вардэке ўзяў гаршчок з агнём, падышоў да кучы сушняку, які быў папярэдне абліты смалой, разбіў гаршчок аб сцяну царквы. Полымя ўсхапілася адразу, як чырванакрылы галодны дракон.

— Добра гарыць дом тэўтонскіх псоў! — закрычаў Вардэке. Лэты, мужчыны, жанчыны і дзеці, узяліся за рукі і, спываючы свае песні, пачалі танцаваць насупраць царквы. Полымя асвятляла ўзбуджаныя твары.

Потым шумлівай гурбою яны пабеглі ў возера, з галавою пагружаліся ў блакітную чистую воду.

— Змывайце тэўтонскае хрышчэнне! — крычаў стары Вардэке, браў воду прыгаршчамі і ліў, ліў яе сабе на галаву.

«Божа, чаму ты не ўдарыш зараз з нябёсаў вогненнай стралой? — кусаючы губы, трацячы прытомнасць, думаў Генрых. — Чаму не ператворыш воду ў возеры ў серу і кіпучую смалу?»

Гарачыня ад велізарнага вогнішча была такая няспернная, што ў Генрыха на шчоках ускочылі пухіры, затрашчалі валасы. Ён

заплюшчыў вочы, бо вочы маглі лопнуць, выцекчы ад лютай спякоты, а ён не хацеў, адправіўшыся на той свет, сустрэць там дзею Марыю сляпым.

Лэты ж, адбегшыся ад вогнішча, раіліся, як пакараць заморскага свяшчэнніка.

— Ён — нячысцік, — паказваючы пальцам на Генрыха, што курчыўся ад гарачыні, казаў стары лысы лэт. — А нячысцікаў забіваюць рабінавым калом. Кол трэба высекчы ў лесе ў рост хлопчыка, які дачасна памёр, і біць нячысціка перад самым наступленнем часу прывідаў, калі куры садзяцца на седала.

— Я ведаю, як яго пакараць, — з нейкай журбою ў голасе вымавіў раптам Вардэке. Усе позіркі скіраваліся на яго. Усе ўбачылі, што пасля смерці любімай унучкі ён цяжка па старэй — валасы зрабіліся зусім сівыя, шчокі праваліліся, ружі дробна дрыжалі, і толькі ў вачах заставалася ранейшая сіла. Вочы былі як цвёрдыя вострыя крамяні.

Вардэке падышоў да Генрыха, адвязаў ад дрэва, сказаў:

— Ён — лэт, бо яго бацькі былі лэтамі. Неразумным сысунком павезлі яго за мора, навучылі чужой мове і чужой веры. Потым ён вярнуўся назад, вярнуўся каб і нас, землякоў сваіх, перавесці ў тэўтонскую веру, прымусіць кланяцца свайму богу, быщам у нас, летаў, няма Мацярок Жыцця і Смерці, Мацярок Зямлі і Вады.

Лэты адабральна запумелі. Мячы і коп'і ўзвіліся над галовамі.

— Але ў кожнай рэчцы, што высыхае ад спякоты, застаецца на дне хоць кропелька вады. У душы кожнага вераадступніка, які зраджвае памяці сваіх продкаў, застаецца хоць адзіная пякучая сляза, якой ён патаемна ад усіх, нават ад самога сябе, аплаквае свой грэх.

Стары Вардэке глянуў на Генрыха, сказаў:

— Ты — Пайке. Голасам Мараны мы думалі разбудзіць струны тваёй душы. Але там, у Тэўтонії, ты аглух. І ўсё-такі ты Пайке. Запомні гэта. Зараз я пакажу табе магілы тваіх бацькоў, і там, каля магіл, ты памрэш. І мы закапаем цябе побач з тваімі бацькамі — ты вернешся да іх. Вялікае шчасце — пасля пылу і поту зямных сурowych дарог вярнуцца да сваіх.

— Не хачу! — закрычаў Генрых па-латыні, але яго не разумелі, і ён закрычаў па-лэцку:

— Не хачу! Я — тэўтон! Я — Генрых, а не Пайке! Ён упаў на зямлю, упіўся ў сухую траву пальцамі.

Яго скапіла мноства дужых мужчынскіх рук, і лэты панеслі яго на могільнік продкаў.

Неба плыло над Генрыхам. Хмары і хмаркі, птушкі і сонечныя промні, дым ад царквы — усё сплялося, звязалася ў адзін клубок, усё ружалася, цякло, ляцела. Не было паратунку ад гэтага неба. Ён заплюшчыў вочы, але вочы зноў раскрываліся, зноў ён бачыў бязлітасны бясконцы блакіт.

— Вось магілы тваіх бацькоў... Глядзі на іх, — сказаў стary Вардэке. Генрыха паставілі на ногі. У галаве шумела. Смылелі абпаленныя шчокі.

Два невялічкія травяністые грудкі ўбачыў ён. Два грудкі... И ўсё...

— Твой бацька быў знакаміты воін, — сухім голасам гаварыў стary Вардэке. — Твая маці дужа добра спявала песні лэтаў.

«Божа, — думаў Генрых, — спапялі ўсіх гэтых людзей, ператвары іх у горкі пыл... Я — твой раб. Табе аддаю сваю душу».

Могільнік быў на высокім пясчаным узгорку. Побач маркотна шумеў свяшчэнны бярозавы гай. Усюды віднеліся чорныя пісягі ад памінальных кастроў.

Генрых з адчаем паглядзеў на неба, на недасяжны небасхіл, развітваючыся з жыщцём, і раптам гарачая хваля ўдарыла ў сэрца, перахапіла дыханне, ногі зрабіліся мяккімі. З рэдзенькага сасонніку, што рос непадалёку, выкочваўся, зіхцеў на сонцы, няўмолъна набліжаўся цяжкі кавалерыйскі гуф⁹⁰. Рыцарскія коні ішлі рысцю. «Мечаносцы!»

Прага жыцця, якое, здавалася, ужо адляцела ад Генрыха, з незвычайнай сілай успыхнула ў крыві. «Жыць! Толькі жыць! Бог пачуў і паслаў выратаванне!»

Лэты пакуль што не бачылі мечаносцаў. Іхня позіркі былі скіраваны на магілы, і Генрых зразумеў, што трэба яму рабіць, каб захаваць жыщцё. Ён упаў на калені, скапіў з магілы жменю пяску, сыпануў сабе на галаву. Відно па ўсяму, гэта спадабалася лётам — на іхніх вачах вераадступнік раскайваўся, караў сам сябе. Яны шчыльней згрудзіліся каля Генрыха. «Толькі глядзіце на мяне... На мяне», — як малітву, як замову, паўтараў ён адно і тое ж у гарачлівых сумятлівых думках.

Ён сыпаў пясок на галаву, а мечаносцы тым часам набліжаліся, гуф раскалоўся, разламаўся на дзве палавіны, якія, нібы жалезнія крылы, ахапілі могільнік.

⁹⁰ Гуф — самкнуты баявы строй у некалькі радоў.

— Мацеркі Жыцця і Памяці вярнуліся да адступніка, — лагодным голасам пачаў быў гаварыць стары Вардэке і раптам закрычаў: — Тэўтоны!

Быццам віхор наляцеў на могільнік. Лэты пабеглі хто куды. Некаторыя хаваліся між магіл. Жах туманіў галаву.

— У свяшчэнны гай бяжыце! У свяшчэнны гай! — закрычаў Вардэке. — Коні не пройдуць між дрэў, і мечаносцам трэба будзе спешвацца!

Але напад быў такі нечаканы, рыцары несліся такой лавай, так грозна храплі іхня абвітая кальчугамі коні, што лэты не змаглі аказаць ніякага супраціўлення. Большасць з тых, хто хацеў ратавацца ў свяшчэнным гаі, не дабеглі да яго. Усе яны ляглі на лугавіне перад гаем пад цяжкімі пікамі рыцараў, пад ударамі конскіх капытоў.

Мечаносцы секлі, калолі і тапталі лётаў моўкі. Толькі чуўся востры свіст мячоў, глуха звінела жалеза, нехта слаба войкаў і заціхаў навекі, ды час ад часу ўзлятаў над крывавым пабоішчам трубны покліч комтура:

— Брацці, з намі бог!

І мечаносцы з яшчэ большай ярасцю пачыналі ўзмахваць мячамі, іхня белыя плашчы былі апырсканы крывёю, а яны ўсё секлі і секлі...

Не шкадавалі ні таго, хто біўся супроць іх, як пушчанскі тур, ні таго, хто былінкаю падаў на калені, цалаваў конскія капыты, прасіў захаваць, не адбіраць жыццё. Гэта быў крывавы танец смерці, дзе, як арэх, расколваліся чарапы, дзе высоковалі з вачніц вочы, дзе праз рассечаную кашулю і рассечаную грудную клетку можна было ўбачыць, як у забітага чалавека ўсё яшчэ б'еца, усё яшчэ трапечашца чырвоная птушкаю сэрца.

Стары Вардэке і некалькі маладых лётаў ўсё-ткі прарваліся ў свяшчэнны гай. Стайды ў кола там, дзе бярозы раслі найбольш цесна, яны сустрэлі спешаных мечаносцаў ударамі кароткіх коп'яў і нажоў, дубінамі і камяніямі. Рыцарамі цяжка было рагарнуцца ў гушчэчы дрэў. Яны прывыклі нападаць у чыстым полі, дзе можна манеўраваць на конях, а тут патрэбна было біцца паміж дрэў і ў пешым страй. З неахвотаю пайшлі мечаносцы ў атаку і адразу ж страцілі Ёгана і Піліпа Жоўтага, якім лэты распаролі жываты.

Комтур уважліва сачыў за паядынкам у свяшчэнным гаі. Як толькі пачаўся бой, комтур адабраў пяць рыцараў і загадаў ім акружыць уваткнуты ў зямлю рыцарскі сцяг і ахоўваць яго. Як бы ні складваўся бой, іхні абавязак — стаяць каля сцяга. Сам комтур трymаў у руках абгорнуты вакол кап'я запасны сцяг.

Баявы сцяг — рыцарская святыня. Нават цяжка паранены рыцар не мае права пакідаць сцяг. Пакуль віецца сцяг, рыцар павінен знаходзіцца на полі бою, а калі свой сцяг страчаны, ававязаны адразу ж прымкнуць да іншага хрысціянскага сцяга.

Упаў яшчэ адзін мечаносец. Вардэке праламаў яму пераноссе каменем з вяровачнай прашчы.

— Дужа шмат рыцарской крыві,— незадаволена сказаў комтур і закрычаў: — Трубачы, сыграйце рыцарам адыход!

Заспявалі срэбныя трубы, і рыцары адхлынулі са свяшчэннага гаю. Іх месца занялі кнехты-арбалетчыкі. Абкружыўшы лётаў, яны пачалі расстрэльваць іх ва ўпор доўгімі бранябойнымі стрэламі. Дарэмна стараліся схавацца лэты за свяшчэннымі бярозамі — стрэлы, што ляцелі з усіх бакоў смертаносным роем, знаходзілі іх усоды.

— Мы перамаглі, комтур! Язычнікі знішчаны! — весела крикнуў рыцар Вікберт, вышіраючы меч аб зялёную траву.

Увесь гэты час Генрых стаяў на каленях, страсна маліўся богу, дзякаваў, дзякаваў за шчасліве збавенне ад непазбежнай смерці. Яшчэ ён маліўся апекуну ўсіх рыцарскіх ордэнаў святому Георгію. Каб не мечаносцы, брацці святой Марыі, ішоў бы ён зараз па нябесах, але ён быў малады, з гарачай крываю, яму хацелася яшчэ паблукаць, павандраваць па гэтай грэшнай зямлі, і ён дзякаваў у сваёй малітве мечаносцам, на імгненне забыўшыся, што яны ворагі рыжскай царквы і епіскапа Альберта.

Нарэшце Генрыха заўважыў рыцар Вікберт. Напачатку ён падумаў, што гэта нехта з лётаў хаваецца ад божай кары, і выцягнуў з похваў меч, які перад гэтым старанна пачысціў аб траву і пясок, каб зноў даць яму работу. Вікберт на цяжкім кані пад'ехаў да Генрыха, у вялікай злосці нахмурываючы светлыя бровы, але пазнаў імерскага свяшчэнніка, радасна выгукнуў:

— Ты жывы, святы ойча? Язычнікі не падсмажылі цябе?

— Жывы, — адказаў Генрых і ўскочыў на ногі. Комтур вельмі ласкова сустрэў Генрыха, загадаў яго накарміць, даць віно. У гэты час рыцары насліся на конях па ўсёй акрузе за жанчынамі і дзецьмі, зганялі іх да царкоўнага папялішча. Сюды ж гналі і жывёлу. Комтур задаволена ўсміхаўся — добрая здабыча трапіла ў рукі Ордэну.

З вялікай радасцю Генрых даведаўся, што манахіня Эльза, князёўна Соф'я і царкоўная служкі жывыя. У той час, калі лэты паділі царкву, бястрашная манахіня вывела ўсіх у лес, і яны перачакалі бяду пад вялізным вываратнем старой сасны.

Генрых адразу ж захацеў глянуць на куکейносскую князёўну. Яе прывялі. Бледная, напалоханая, глядзела яна знізу ўверх на Генрыха і

раптам усхліпнула, прытулася да яго. Манахіня Эльза акінула ўсіх шматзначным позіркам, усміхнулася куточкамі сухіх вуснаў.

— Дзіця маё, — усхвалявана сказаў Генрых. — Бог вырваў цябе з крывавых лап язычнікаў. Маліся богу. Маліся нашай усясільнай царкве.

Ён лёгенька націснуў на худзенкія плечы князёўны, і яна паслухмяна апусцілася на калені, ломкім ад хвалявання галаском пачала маліцца. «Адно маё дзіця, імерская царква, зтарэла, ператварылася ў попел, — думаў Генрых, гледзячы на скіленую да зямлі светлавалосую галоўку, — але ў мяне засталося яшчэ адно дзіця, духоўнае, вось гэта кукейносская князёўна. Яна вырасце сапраўднай тэўтонкай, вернай дачкой рымскай царквы. Я вырву куколь з гэтай юнай даверлівай душы і пасаджу ў ёй квітнеючы божы сад».

Мечаносцы, падпаліўшы ўсе навакольныя лэцкія селішчы, сагнаўшы ў вялізны гурт палонных людзей і жывёлу, рушылі са сваёй багатай здабычай у Вендэн. Генрых у апошні раз глянуў на папялішча царквы, на бераг возера, дзе тырчай пень ад ссечанага свяшчэннага ясеня, і сэрца затрапяціала ад смутку. Тут прайшла часцінка ягонага жыцця, якая ўжо ніколі не вернешца. Ён успамінаў навальнічную ноч, буру на возеры, агні ў цемры, лёгкую белую постаць і крык-плач: «Пайке! Пайке!» Няўжо гэта было з ім? Няўжо гэта ён, а не хтосьці іншы, стаяў у глухім змроку, прытуліўшыся да ясеня, сціскаючы меч, а белая постаць падплывала ўсё бліжэй?

Яшчэ ён успомніў невялічкія травяністтыя грудкі на могільніку лэтаў, магілы сваіх бацькоў. Якой была з твару ягоная маці? Шэрыя ці сінія вочы былі ў яе? Няўжо яна любіла співаць лэцкія песні?

Сутарга прабегла па ягоным твары, вочы заблішчэлі. Ён раптам глуха ускрыкнуў і... укусіў сябе за руку, аж сляды зубоў засталіся на белай скуры. Манахіня Эльза, што сядзела побач у павозцы, спалохана запыталася:

— Што з табой, святы ойча?

— Прывідаў, злых духаў адганяю, — паспрабаваў усміхнуцца Генрых, але ўсмешка атрымалася разгубленая, журботная і няшчырая.

Між тымі комтур загадаў зрабіць прывал і не дзеля рыцараў — яны ехалі на конях, — а дзеля палонных лэцкіх жанчын з дзёцымі, якія ішлі пешшу і некаторыя падалі ад страшэннай стомленасці. Комтур шкадаваў не іх, а шкадаваў тавар, якім яны былі.

Натрапілі на прыдатнае, зручнае месца для паходнага лагера — па широкім зялёным лузе цёк чысты булькатлівы ручай, побач быў невялікі лясок, дзе можна было нарыхтаваць дроў для вогнішчаў. У

першую чаргу абгарадзілі вяроўкамі месца для малельні, потым паставілі палатку для комтура і палатку для трапез. Калі гэта было зроблена, пачуўся кіч комтура:

— Размяшчайцесь, брацці, у імя гасподняе!

Рыцары з кнектамі і зброяносцамі пачалі ставіць палаткі для сябе. Ніхто не меў права адыходзіць ад лагера на такую адлегласць, адкуль не чуваць ягоны голас. З двух зброяносцаў, якіх меў кожны рыцар, адзін павінен быў заўсёды знаходзіцца побач з рыцарам, у той час як другі абавязаны быў шукаць паліва і фураж для коней.

У час далёках паходаў рыцары прыгрымліваліся строгай дысцыпліны. Ніхто не меў права мець пры сабе жанчын. У парушальніка адбіралі паходную амуніцыю. Жанчын жа наогул не шкадавалі — адразалі ім насы.

Зброяносцы і кнекты, здаралася, біліся між сабою за лепшыя месцы для палатаў. Рыцары, убачыўшы такую бойку, абавязаны былі надзець латы і разагнаць задзіракаў, але не мячамі, а доўгімі кіямі.

Капелан адправіў вячэрнюю месу. Паходны звон, які вісেў на шасце побач з палаткай комтура, даў сігнал — тры кароткія ўдары, — каб брацці-рыцары разам з усім войскам клаліся спаць. Лагер заціхаў. Ціха было і там, дзе сядзелі або ляжалі на голай зямлі палонныя жанчыны і дзеці. Але не-не дый чуўся адтуль плач, несуцешны, горкі. Палоска вечаровай зары, як чырвоныя крывавы меч, блішчала над зямлём.

Комтур выдзяліў для Генрыха і ягоных людзей дзве палаткі. У адной палатцы атабарыўся Генрых з трыма царкоўнымі служкамі, у другой ляглі манахіня Эльза з князёўнай Соф'яй.

Генрых ніяк не мог супакоіцца пасля ўсіх жахаў мінулай ночы, пасля лэцкага могільніку, на якім ён ледзь не развітаўся з жыццём. Ва ўсім целе ён адчуваў абрыдлівую нервовую дрыготку. Трапяталі пальцы рук і нават ног. «Не дай бог — пачнуцца Вітавы скокі⁹¹», — палохаўся Генрых.

Служкі, заўважыўшы, што малады свяшчэннік счарнеў, як зямля, пабеглі ў лагер да рыцараў шукаць лекара. Знайсці лекара ім не ўдалося, але разам з імі прыйшоў рыцар Вікберт. Ён сеў на край мядзведжай шкуры, на якой ляжаў Генрых, загадаў служкам:

— Ідзіце на вуліцу, паглядзіце на зоркі. Абраханыя служкі хацелі запярэчыць, але Вікберт сціснуў кулак, рыкнуў:

— Прэч адсюль, чарвякі!

⁹¹ Вітавы скокі — псіхічнае расстройства, хвароба.

Тых як ветрам выдзымула з палаткі. Генрых закашляўся, хацеў абараніць служак, ды не было сіл на спрэчку, і ён ляжаў моўкі, глядзеў на Вікберта, на ягоную магутную абсівераную шлю. Яшчэ зусім нядайна ў трапезнай мечаносцаў бачыў Генрых зняважанага, нікчэмнага, слабога Вікберта. Той Вікберт сядзеў у чорным плащы на ахапку бруднай саломы і еў драўлянай лыжкай з драўлянай міскі гарохавую нішчымную кашу — ежу палахліўцаў. Сённяшні Вікберт адрозніваўся ад таго, што туліўся на саломе, як неба ад замлі. На Вікберту быў цудоўны, з сіняга сукна камзол з фестонным каўняром і манжэтамі. На галаве была заломленая набакір аксамітавая шапачка з шэрым жураўліным пяром. Чорныя вочы Вікберта глядзелі цвёрда і рагушча.

— Не хацеў гросмайстар Венна пасылаць рыцараў на Імеру, — не надта прыцішваючы голас, змрочна ўсміхнуўся, сказаў Вікберт. — Але брацці-рыцары запярэчылі. І я запярэчыў. І тады ён паслаў комтура Бертольда, а сам усё роўна не пайшоў у паход.

Вікберт памаўчаў, пэўна, чакаў, што адкажа Генрых. Ды той бяссільна ляжаў на старой мяdzvezhай шкуры, і тады Вікберт парывіста скліпі яго за руку, загаварыў, забубніў яму ў вуха:

— Падтрымае мяне рыжская царква, калі я заб'ю шалудзівага пса Венна? Скажы — падтрымае?

— Наша царква заўсёды падтрымлівае чалавечыя справы, якія ідуць на карысць госпаду, — ухіляючыся ад прамога адказу, ціха пармовіў Генрых. Жыццё навучыла яго ніколі не спяшаща ў словах. «Апярэджвай ворага ў справах, а не ў словах», — успомніў ён павучанне епіскапа Альберта.

— У мяне ёсць людзі, — рагушча працягваў Вікберт. — Шмат людзей. — Ён моцна сціснуў баявую сякеру, якую заўсёды насыў на пояс.

— Цярпенне, сын мой, і асцярожнасць — вось што заўсёды куе перамогу, — мяккім голасам сказаў Генрых. — А зараз ідзі спаць. І я лягу, бо кепска сябе адчуваю.

— Я перамагу! — сарваў з галавы аксамітную шапачку Вікберт. — Перамагу або загіну!

Вікберт, падхоплены п'янлівай і яраснай сілай, выбег з палаткі. Згусцэлы змрок абступаў яго з усіх бакоў. Непадалёку ад палаткі, як скалельня смірныя авечкі, стаялі, збіўшыся ў купку, Генрыхавы служкі.

— Ідзіце спаць, — весела сказаў ім Вікберт і закроўшы па лагеры. Жаданне дзейнічаць, нешта разбураць, нешта будаваць апякала душу. Здавалася, ён зараз мог падскочыць высока-высока над

лагерам, дакрануцца да зоркі, цёплай і шурпатай, павесіць гэтую зорку сабе на пояс і адтуль, з абадзьмутай ветрам галавакружнай вышыні, вярнуцца назад, ударыцца аб зямлю і ўвайсці ў яе па самыя калені. Сіла бушавала ў ім, напаўняла цяплом і святалом кожную жылку, кожную костачку, патрабавала і шукала выйсця.

Вікберт прыпыніўся. З маленькага шаўковага мяшэчка, які на срэбным ланцужку заўсёды вісеў у яго на грудзях побач з нацельным крыжам, дастаў круглую цёплую гарошынку, паклаў яе сабе на далонь. Гарошынка свяцілася, быццам была напоўнена сонечнымі іскрыстымі промнямі. Ён узяў яе ў рот, патрымаў на языку, адчуваючы прыемную гаркавасць, праглынуў.

Вось такія гарошынкі давалі сілу і радасць. Іх прадаваў яму за срэбныя дынары рыжскі купец Карл. Гэты Карл разам з шасцю сынамі плаваў у далёкія цёплыя моры, прывозіў адтуль перац і слановыя біуні, яшчэ шмат усялякага дзівоснага добра і таямнічыя гарошыны, якія там, у спякотных краінах, робяць з белага соку невядомых траў. «Тыя травы растуць у раі,— тлумачыў Карл.— Сам бог пасяяў іх там, каб ісцінныя хрысціяне, трапіўшы ў рай, маглі, пакаштаваўшы іхняга чароўнага соку, хоць на імгненне адчуць сябе багамі».

Вікберт не пайшоў у сваю палатку, а, пракраўшыся між вартавых, апынуўся ў цёмным пустынным полі. Ён нават поўз па зямлі, каб варта не ўбачыла яго. Ды як яна магла яго ўбачыць, калі ў гэтыя імгненні ён адчуваў сябе мудрым спрытным вужком, які можа прабращацца, прасвідравацца ў самую маленькую шчылінку?

Белы вялізны валун свяціўся ў змроку. Вікберт сеў на яго, падставіў ветру твар, глянуў на шырокое бязмежнае неба, і аж дыханне перахапіла. Неба здавалася пышчотным чорным аксамітам, на які былі нашыты незлічоныя брыльянты і брыльянцікі. Неба здавалася крылатым велізарным ветразем. Якая сіла рухае, гоніць уперад праз гады і стагоддзі гэты ветразь?

Пад плаўнае цячэнне ночы, пад срэбнае мігценне зорак добра думалася, добра ўспаміналася Вікберту. Ён успомніў маленькі гарадок Зёст у Вестфаліі — сваю радзіму. Ягоны бацька быў збяднелым рыцарам, у крыжовым паходзе страціў нагу. Да сямі гадоў маленькі Вікберт выхоўваўся дома, потым, як і ўсіх рыцарскіх сыноў, яго прывезлі ў замак сеньёра, дзе да чатырнаццаці гадоў ён быў пажам. Кожны дзень вучылі яго вернасці рэлігіі, свецкаму этикету і сямі рыцарскім дабрадзействам: верхавой яздзе, фехтаванню, валоданню кап'ём, плаванню, паляванню, гульні ў шашкі, складанню і спяванню вершаў у гонар дамы сэрца.

Потым, калі яму споўнілася дваццаць гадоў, адбылася цырымонія «рыцарскага ўдару» — дзень пасвячэння ў рыцары. Ён стаяў на каленях побач са сваімі сябрамі, а цудоўная каралева, жонка Піліпа Швабскага, узяла ў белыя рукі меч, плашмя лёгенька стукнула кожнаму па плячы гэтым мячом і сказала: «Выщерпі гэты ўдар дзеля господа бога і святой Марыі, але болей нікому не даруй ніводнага ўдару». Ім падвязалі рыцарскія паясы, уручылі залатыя шпоры, і яны сталі рыцарамі, і адразу, надзеўшы латы, ускочыўшы на закаваных у сталь коней, рынуліся на рысталішча перад каралеўскім палацам, дзе шумеў і гримеў турнірны бой.

Ён думаў тады, што рыцары — вянец прыроды. Яны здаваліся яму соллю ўсяго жывога. Бог захацеў стварыць сапраўднага мужчыну, уладара свету, і стварыў рыцара. Нездарма юнакі, нават сыны сялян і рамеснікаў, так імкнуцца стаць рыцарамі. Але таго, хто, як дажджавы чарвяк, усё сваё жыццё калупаецца ў зямлі, жыве з яе, нельга пасвяціць у рыцары, так як нельга ў светлуую нядзелю асвяціць замест барана казляціну, бо адразу ж ператворыцца ў яго шчыт у адвал плуга, меч — у ляменш, рыцарскі шаўковы кашалёк — у сявалку-лубянку, а галун на поясе — у лъняны мяшок, з якога кормяць коней.

Меч на перавязі можа насіць толькі рыцар. Купцы ж і гараджане павінны прывешваць яго да сядла.

Галоўнае, што вяло Вікберта па жыццёвай дарозе, — гэта пошуки прыгод. Калі б ён не быў рыцарам, ён абавязкова стаў бы вагантам⁹², якія ходзяць з горада ў горад, спяваюць на плошчах, у палацах баронаў і графаў, у вясковых карчомках. Колькі хмельнай радасці ў іхніх песнях, як славяць яны жанчыну, яе красу!

У рэшце рэшт лёс прывёў Вікберта ў Лівонію, у войска мечаносцаў, брацця святой дзевы Марыі. Хапала работы ягонаму мячу, хапала і прыгод, але адразу ж не заладзіліся ў Вікберта адносіны з гросмайстарам Венна. Бываюць людзі, з якімі цяжка, немагчыма дыхаць адным паветрам. Бог для кожнага чалавека стварае не толькі сяброў, але і ворагаў. Такімі ворагамі зрабіліся Вікберт і Венна.

Усё пачалося з паходу на эстай. Паход быў удалы, спалілі пяць селішчаў, «осекаў», як называюць іх самі эсты, узялі шмат палонных і жывёлы. Палонных звычайна прадавалі ў Рыгу, бо нельга божаму Ордэну мець рабоў, тым больш маладых рабынь. Але Венна пакінуў сабе трох самых прыгожых эстак, і Вікберт выпадкова ўбачыў, як перад сном адна нявольніца часала гросмайстару галаву, другая

⁹² Ваганты — вандроўныя сплавакі ў тагачаснай Заходній Еўропе.

пяткі, трэцяя, стоячы перад сваім уладаром на каленях, карміла яго са срэбнай лыжачкі чмяліным мёдам.

Злосць затуманіла Вікберту галаву. Чым горшы ён, Вікберт, за гросмайстара? Гэтаму яловаму чурбану ўсё дазволена, а яны, браці-рыцары, што праліваюць кроў за веру, павінны пасціць? Ён пачаў падбухторваць мечаносцаў супраць гросмайстара, але не разлічыў свае сілы. Венна данеслі верныя людзі, і гросмайстар, абвінаваціўшы Вікберта ў палахлівасці, адабраў у яго белы рыцарскі плашч, пасадзіў у ордэнскую турму. У турме, праўда, пратрымалі Вікберта нядоўга, ды з таго часу між ім і гросмайстарам пачалася сапраўдная вайна.

Ва ўсе паходы пачаў гнаць гросмайстар Вікберта з тайной думкаю, што напорацца той на меч або капё язычнікаў. Смерць абыходзіла пакуль што Вікберта, і тады Венна вырашыў выгнаць яго з Ордэна, пазбавіўшы рыцарскага звання. За вялікія грошы знайшліся людзі, якія паказалі, што Вікберт ніякі не рыцар, што ягоны бацька гандляваў у Саксоніі зернем. Аброзлівая, страшная кара чакала Вікберта. Як толькі вернуцца мечаносцы ў Венду, пасадзіць яго на кучу смецця, і кат саб'е з яго залатыя шпоры — знак прыналежнасці да рыцарства. А хіба можна жыць на свеце і не быць рыцарам?

Вікберт сядзеў у глухім начным змроку на халодным валуне і сам быў падобны на валун. О, як хочацца помсціць! Уся надзея на Рыгу, на епіскапа Альберта. Ён, як і Вікберт, люты вораг Венна, і ён павінен памагчы. Імерскі свяшчэннік Генрых таксама можа спатрэбіцца, бо ён, як даведаўся Вікберт, любімы вучань епіскапа. Трэба чакаць. Трэба цярпіва набліжаць дзень помсты.

Вікберт узніяўся з валуна, глуха засміяўся. Смех ягоны быў падобны на крык начной савы. «Я заб'ю Венна, — падумаў ён, — і сам зраблюся вялікім магістром. Я павяду браццяў-рыцараў да вялікіх перамог, якіх яшчэ не ведаў Ордэн».

З шаўковага мяшэчка Вікберт асцярожна дастаў яшчэ адну гарошынку, праглынуў яе, пачаў чакаць. Праз нейкі час у сэрца павінны былі вярнуцца радасць і бадзёрасць. Яны заўсёды прыходзіцца раптоўна, быццам запальваеца ў душы непагасная божая свечка. Вось зараз... Вось зараз...

— Слухайце, нябёсы! — закрычаў ён, ускокваючы на валун, працягваючы ў змрок руکі. — Я — гросмайстар Вікберт!

У гэтыя самыя імгненні Генрых, лежачы ў сваёй палатцы, думаў пра Вікберта. Бог ці д'ябал кіруе ім? У гэтым рыцару адчуваеца сіла, дзікая, неадшліфаваная, разбуральная. Добра, што Вікберт вораг Венна, дужа добра...

Праз тры дні паходу ўбачылі вежы Вендэна. Мечаносцы вельмі ўзрадаваліся, узвілі на дыбкі сваіх коней, натхнёна заспявалі святыя псалмы.

Генрых толькі трошкі перадыхнуў з дарогі і адразу ж накіраваўся ў Рыгу. Як ён паспей даведацца, вялікага магістра Венна не было ў Вендэне — прастудзіўся ў мінульым паходзе і ляжаў, лячыўся ў сваім рыжскім доме.

Надвячоркам разам са сваімі спадарожнікамі пад'ехаў Генрых да Рыгі. Перад самымі гарадскімі варотамі, узніўшы воблака шэрага пылу, яго абагнаў у суправаджэнні двух зброяносцаў Вікберт. Вочы ў рыцара былі сурова прыжмураныя, быщцам апякаў, сляпіў іх бязлітасны агонь.

Альберт сустрэў Генрыха, як роднага сына. Абняў, пацалаваў.

— Не з добрай навіной вярнуўся я да цябе, мансінёр, — пакорліва і журботна схіліў галаву Генрых. — На месцы маёй царквы бялееща горкі попел. Язычнікі ў сляпым шаленстве спалілі яе.

— Мацуйся, сын мой, — роўным голасам адказаў епіскап. — Мы выб'ем атрутны зуб у д'ябла, выlamім яго з вялікай крывёю. Пакуль — адпачивай. І не забывайся пра хроніку Лівоніі.

Зноў Генрых быў у Рызе, жыў у доме епіскапа, амаль цэлыя ночы аддаваў запаветнаму пергамену. Гэта было найвялікшаю асалодаю — сядзець у густой начной цішыні, пісаць і пісаць, забыўшыся пра стому, адчуваючы сваю лучнасць з богам і вечнасцю.

Пасля начной працы храніст спаў амаль да абеду, потым уставаў, маліўся Богу і шоў да кукейносцай князёўны Соф'і, якая разам з манахініяй Эльзай жыла ў невялікім пакойчыку на другім паверсе дома. Тут чакала яго мяккая дзіцячая душа, якую ён з вялікім цярпеннем і стараннем засяваў зяннятамі ісцінай веры. Душа кукейносцай князёўны была тым полем, на якім ён, не шкадуючы сябе, ваяваў з яе бацькам, упартым ворагам рыжскай царквы Вячкам, і спадзяваўся перамагчы ў гэтym паядынку.

Аднойчы, калі Генрых быў у чытальні Альберта і размаўляў з епіскапам, увайшоў нямы Імануіл і знакамі перадаў Альберту нейкую навіну. Яна, было бачна па ўсім, страшэнна ўразіла епіскапа. Не дачакаўшыся, пакуль з чытальні выйдзе слуга, Альберт усхвалівана сказаў Генрыху:

— Вікберт стрымаў слова — толькі што забіў вялікага магістра Венна і свяшчэнніка Іаана. Сякерай адсек ім галовы.

Альберт апусціўся на калені перад распяццем, пачаў маліцца.

— Мансінёр, дзе зараз рыцар Вікберт? — адчуўшы, як трывожна затрапяцала сэрца, спытаўся Генрых. Яму ўспомнілася

начная палатка, бледны, перакошаны нянавісцю твар вендэнскага рыцара, калі той успамінаў імя гросмайстара Венна.

— Ён схаваўся ў рыцарской капэле і праз сваіх людзей просіць у нас дапамогі. Але неўзабаве мечаносцы ўварвуцца ў капэлу, скопяць яго, будуць судзіць і чвартуюць, — адказаў Альберт.

Генрых запытальна паглядзеў на епіскапа.

— Так трэба, сын мой, — вытрымаў ягоны позірк епіскап. — Давай памолімся за душу раба божага Вікберта.

Раздзел пяты

I

Над Кукейносам загаралася вясновая раніца. Той, хто не спаў у гэты час (а не спалі воі-дазорцы на забаролах), бачыў, як паступова цёмнае неба на ўсходзе напаўняецца кропелькамі, камячкамі свяціла. Спачатку гэта можна было палічыць падманам зроку, мігценнем у вачах, якое з'яўляецца пасля бяссоннай ночы, калі доўга і напружана ўзіраешся ў цемру. Ды край неба ўсё болей ружавеў, наліваўся трапяткай залацістасцю колеру спелых ячменных каласоў. Выступалі са змроку лясы. Ноччу яны палохалі, здаваліся велізарным чорным войскам, якое з усіх бакоў маўкліва падкрадваеца, падпаўзае да гарадскога вала. Але першы прамень зары ўпаў на макаўку старой сасны, аж засвяціліся, запалалі дробныя галінкі, потым разбудзіў маленькую сіняпёрую птушку, якая спала, умасціўшыся ў глыбокай утульнай ямачцы ў ствале. Калісці тут быў сук, але выпаў, выкрышыўся, і птушка, палюючы на жукоў-караедаў, знайшла гэтую ямачку, звіла ў ёй гняздо. Птушка, разбуджаная промнем, здзіўлена і радасна ціўкнула.

Прачнуўся ў глыбіні лясоў вецер. Ён адразу ж ірвануўся ўвысь, у неба, уздыбіў над зямлёй карыгчнева-жоўтыя сластыя хмары, змяшаў іх, збіў у адну кучу. Успыхнула маланка, крэсіва грому чэкнула ў хмарах. Здавалася, вось-вось пральеца адзін з першых вясновых дажджоў, ды ў хмар не хапіла сілы на такую вялікую работу. Толькі некалькі буйных і халодных кропляў сарвалася, зляцела з нябёсаў.

Кропля ўдарыла Халадку, які стаяў на забаролах, па брыве, потым мякка спаўзла на вейку, але ён нават не міргнуў, толькі хітнуў галавою, скінуў краплю з вейкі. І з яшчэ большай увагаю пачаў углядацца ў тое, што некалькі імгненняў назад насцярожыла яго. Са сваім сцягам Халадок стаяў у трэцій варце. Апошнім часам князь Вячка толькі яму давяраў такі самы адказны занятак.

Што ж насцярожыла старшага дружынніка? Яму падалося, што ў прагалах між дрэў, якія густа раслі на беразе Дзвіны там, дзе ў яе

ўліваецца Кокна, мільганулі нейкія цені. Раніца была яшчэ такая нясмелая, такая цёмная, што ён, пры ягоных вострых вачах, не змог вызначыць, варухнуліся гэта галіны дрэў пад парывам ветру, прабег палахлівы звер ці, можа, прамчаліся ўзброеная знуznікі ў чорных плашчах.

Халадок, не адрываючы позірку ад світальнага лесу, узнёў дзясніцу ў баявой пальчатцы, гэтым рухам падклікаючы да сябе каго-небудзь з дружыннікаў. Падбег светлавалосы Грыкша.

— Што ты бачыш там, дзе над Дзвіною расце крывастволая сасна? — запытаяўся ў Грыкши Халадок.

Дзецкі ўважліва паглядзеў у той бок, аж кончык вільготнага чырвонага языка высунуў з рота, адказаў:

— Нічога. Бачу адзін туман.

— Запалі паходню, — загадаў Халадок. Грыкша, грукаючы ботамі па высланай каменнямі сцежцы, пабег на сваё дазорнае месца, узяў там паходню, выбіў з крэменя іскру, запаліў звітъя ў клубок, ablітъя смалой сухія сасновыя галіны, якія былі насаджаны на доўгі арэхавы кій. Успыхнула яркае полымя, водбліскі ад яго заскакалі на кальчузе ў Халадка, поплеч з якім стаяў, высока трymаючы ў руцэ паходню, Грыкша.

— Мечаносцы! — усклікнуў Грыкша і ад нечаканаці выпускціў з рукі паходню. Яна палящела з вала, чутно было, як плёнхнулася ў роў з вадою. Зноў зрабілася цёмна, яшчэ цямней, чым было. Але ўжо і Халадок зауважыў вялікі атрад конных мечаносцаў, які няспешна выязджаў з лесу, выліваўся на лугавіну, што была якраз насупраць падёмнага моста Кукеіноса.

— Рубон! — крикнуў Халадок і з ляскам выхапіў з похваў меч. І адразу ажыла, затупацела дзесяткамі ног, зазвінела мячамі і коп'ямі світальная імгла. Ярасна забрахалі вартавыя сабакі. Паходні ўспыхнулі наўкол. Грыкша ўдарыў у трывожнае біла.

— Усім — на забаролы! — загадаў Халадок, і тыя з вартавых, што спалі зараз у баявых адоеах, абсталяваных у тоўшчы гарадскога вала, прачыналіся, хапалі зброю і шчыты, па лесвіцах, па ствалях сукаватых дрэў, прыслоненых да вала, узбіраліся наверх, туды, дзе грымела, склікала ўсіх біла.

Кукеіноскія лучнікі ўжо нацягвалі цецівы сваіх лукаў, зробленых з рагоў тура і цісавага дрэва. Гартаваныя стрэлы са свістам паляцелі насустрач мечаносцам. І тут ірвануўся ўперад мечаносец-гарольд на белым кані, затрубіў у срэбны рог, закрыгчаў:

— Слухайце, людзі Кукейноса! Слухайце, адважныя рыцары Кукейноса! Дачка вашага князя князёўна Соф'я прыбыла ў свой горад!

Да гарольда пад'ехаў яшчэ адзін мечаносец у чорнай епанчы⁹³, рэзкім рухам расхінуў яе, і ўсе, хто быў на забаролах, убачылі светлавалосую перапалоханую дзяўчынку, якая сядзела наперадзе мечаносца, моцна ўхапіўшыся тонкімі рукамі за конскую грыву. Яна аж зажмурылася ад нечаканасці, бо была пад епанчой, як у цёмнай клетцы, а тут свято ўдарыла ў вочы, людзі гучна і бязладна закрычалі, сабакі, захліпваючыся забрахалі на высокім гарадскім вале, мячы зазвінелі.

— Соф'я, — здзіўлена і адначасна разгублена сказаў Халадок і, нібы просіачы дапамогі, глянуў на Грыкшу. — Наша князёўна. Што рабіць?

Кукейноскія лучнікі перасталі страляць, хоць ніхто не аддаваў такога загаду. Баяліся патрапіць у князёўну. Маленькая Соф'я была тым шчытом, за якім хаваўся ўвесь атрад мечаносцаў.

— Пабягу да князя, — строга сказаў Грыкшу Халадок, — заставайся за мяне. Пад'емны мост не апускаць. Вароты не адчыніць. Палезуць тэўтоны на вал — біць, як псоў.

Халадок, закінуўшы за спіну шчыт і засунуўшы меч у похвы, хуценька спусціўся з вала. Тут, у горадзе, было значна цікавей, чым на забаролах, бо прамені сонца, што пачало выкочвацца, вывальваўца з-за лесу, яшчэ не даляталі сюды. Халадок пабег па вузкай звілістай вулцы да княжацкага церама. «Бяда падступіла», — думаў Халадок. — З-за дачкі князь Вячаслаў як перарадзіўся. Не ўсміхнецца, не пагаворыць толкам з дружынаю, меч Усяславаў на сцяну павесіў.

Шкада, вядома, дачку. Родная кроў, родная душа. Узялі тэўтоны князя за кадык».

Халадок спяшаўся да церама і не ведаў, што ўжо другую ноч Вячка не спіць, паліць у царкве свечкі, адзін, без людскога вока, моліцца, развітваеца назаўсёды з дачкой. Ці дачка, ці меч Усяславаў — трэцій дарогі не было. Захоча князь вярнуць сабе дачку, трэба будзе пакласці меч у похвы, замірыцца з тэўтонамі, пусціць іх у Дзвіну, падставіць шыю пад чужы хамут, а не...

Другую ноч князь развітваўся з дачкой. Трапяталі агенчыкі свечак, бышцам пільныя жоўтыя вочы глядзелі, пранізвалі навыёт.

⁹³ Епанча — доўгі і шырокі плашч.

Змрок, падаючы з-пад купала царквы, навальваўся на князя, прыгінаў да каменнай падлогі. Князь стаяў на каленях.

«Даруй мне, дочачка, даруй, ластавачка моя, — думаў князь. — Даруй свайму бацьку, што не можа вызваліць цябе са злыдневай клеткі. Ножкі і ручкі твае целую. Даруй».

Калісці ён чакаў сына, але нарадзілася дачка, і ён адразу ж забыўся пра сына, бо такой светленькай, такой сінявокай, такой усмешлівай была дачка. Ён браў на руکі маленькі цёплы камячок, і руکі, што прывыклі да мяча і кап'я, рабіліся мяккімі, лёгкімі.

«Даруй мне, — развітваўся з дачкою Вячка. — Я твой бацька, але я князь полацкага роду. Зямлю, што прадзеды перадалі ў спадчыну, трэба ад ворагаў бараніць, веру нашу адстойваць. Даруй, што выбраў зямлю і веру, а не цябе».

— Князь! — паклікалі яго раптам. — Князь! Вячка ўсхапіўся, як шалёны тур, цяжка тупнou нагою, закрыгчай:

— Хто пасмеў парушыць маю размову з богам? Ён шумна дыхаў, шукаў рукою на поясе меч.

— Гэта я — твой старшы дружыннік, — дрогкім голасам сказаў Халадок, набліжаючыся з цемры да князя.

— Пёс! Галаву адсяку! — махнуў кулаком раз'юшаны Вячка.

— Бяры маю галаву, але спачатку выслушай мяне, — Халадок спыніўся насупраць Вячкі, глянуў яму ў твар. — Ля варот горада чакаюць твайго слова мечаносцы. Яны прывезлі князёйну Соф'ю.

— Прывезлі дачку? — Вячка нейкі час няўцімна стаяў на тым самым месцы, дзе заспела яго навіна. Твар ягоны то бляднеў, то чырванеў, быццам то заходзіла, то ўзыходзіла ў душы сонца.

— Кажаш, прывезлі дачку? — зноў перапытаў ён, потым левай рукою схапіў старшага дружынніка за грудкі, бліскаючы вачамі, прашаптаў: — Ну, Халадок, глядзі — калі не да добра твая вестка, возьмем цябе Каракун⁹⁴.

— Не баюся я Каракуна, — ціха сказаў Халадок і з нейкім шкадаваннем паглядзеў на Вячку, быццам развітваўся з ім назаўсёды. Яны выбеглі з царквы на вуліцу, дзе ўжо ярка ззяла ранішнія неба. Вячка бег наперадзе, прытрымліваючы рукой похвы з мячом.

— Я — князь Кукейноса Вячаславаў Барысавіч! Што трэба вам, людзі з Рыгі?! — зычным голасам закрыгчай Вячка, ускочыўшы на самую высокую пляцоўку надваротнай вежы. Веџер адразу ўдарыў

⁹⁴ Каракун — бог смерці ў старадаўніх беларусаў.

яму ў грудзі, раскрыліў чырвонае карзно, якое было накінута на плечы. Збоку здавалася, што князь ахоплены полымем.

Гарольд-мечаносец на белым кані зноў затрубіў у рог, рыцар у епанчы расхінуў вopратку, і ўсе, і ў тым ліку Вячка, убачылі Соф'ю.

— Я — рыцар Даніл з Леневардэна! — крыкнуў мечаносец, паклаўшы руку на плячо Соф'i.— Прывітанне табе, князь Вячка з Кукеиноса, ад епіскапа Альберта! Адчыні вароты, пусці нас у горад і вазьмі сваю дачку!

Позіркі ўсіх, і мечаносцаў, і вояў-дазорцаў, скіраваліся на Вячку. Усе чакалі ягонага слова. Усе чакалі, што зробіць князь.

Ён зняў з галавы шлем, доўгімі смуглымі пальцамі пагладзіў лоб, заплюшчыў очы. Ён пакутліва думаў. Дзве сілы, дзве страсці ярасна змагаліся ў ім.

Раптам на пляцоўку, дзе стаяў князь, узбег Халадок, упаў перад князем на калені, загаварыў:

— Загадай, князь, калёнімі стрэламі заткнуць раты чужынцам. Загадай ліць смалу на тэўтонскіх псоў. Чуеш — святая Сафія ў Полацку званамі грыміць! Гэта нашы прадзеды ў магілах варочаюцца, меч шукаюць, каб ударыць у грудзі заморскому цуду-юду.

— Устань, Халадок, — ціха сказаў Вячка.

Старшы дружыннік устаў, з надзеяй глянуў на князя.

— Ці ёсць у цябе дзеци, Халадок? Няма? А ў мяне ёсць дачка. Вунь яна, — Вячка рукою, з якой зняў баявую пальчатку, паказаў уніз, туды, дзе рыцар Даніл насырожана сядзей на кані. — Ідзі, Халадок, да Кліміты. Ён піша полацкі летапіс. Хай напіша там, што я, кукеинскі князь, люблю сваю зямлю, дужа моцна люблю і пакладу за яе галаву. И напіша хай там, што я дужа люблю сваю дачку. Зямля, Халадок, будзе пустою, ледзяною, калі няма на ёй роднай душы. Хай напіша ў летапісе, што я бяру на сябе ўсю адказнасць перад богам за тое, што адбудзеца. Адчыніце вароты! Апусціце мост!

Адкінулі жалезныя брусы-завалы з варотаў. З цяжкім рыпеннем апусціўся пад'ёмны мост. Рыцар Даніл смела накіраваў на яго каня. Халадок з глухім стогнам выцягнуў з похваў і зноў загнаў у похвы меч.

Тэўтоны адзін за адным уяджалі ў горад. Воі князя Вячкі з нянявісцю глядзелі на белыя плашчы з чырвонымі мячамі і крыжамі, але маўчалі. Толькі чуўся глухі грукат конскіх капытоў.

Даніл пад'ехаў да Вячкі, злез з каня, сказаў, пакланіўшыся:

— Вітанне табе і твойму гораду, князь, ад рыжскай царквы.

— Вітаю цябе, высакародны рыцар, — спакойным роўным голасам прамовіў Вячка. — Дзе мая дачка?

— Князёуна Соф'я пад аховаю графа Пірмонта, — адказаў Даніл. Перад тым як уехаць у Кукеинос, ён перадаў дзяўчынку на рукі Пірмонту.

— Ці не той самы Пірмонт, якога я адпусціў жывым, хоць мог кінуць разам з Брацілам у Дзвіну? — спытаўся Вячка.

— Той самы, князь, — выгукнуў Пірмонт і здалёку пакланіўся Вячку.

— Не баішся ў скураным мяшку, як Браціла, на рачное дно легчы?

— Не баюся.

Вячка ўважліва паглядзеў на Пірмента, павярнуўся да рыцара Даніла.

— Аддай маю дачку.

— Дачку я табе аддам, князь, — зноў пакланіўся рыцар Даніл. — Але епіскап Альберт хоча, каб на тым месцы, дзе суседзяць нашы землі, мы з табой пацалавалі святы крыж на вернасць і на дружбу.

— Добра, тэўтон, — згадзіўся Вячка. — Паехаі на тое месца. Няхай бог прымірыць нас.

— Не едзь, князь! — адразу ж закрычала некалькі вояў. — Не вер пзам! Як сокала ў клетку цябе заманяць, і складзеш галаву ў тэўтонскай цямніцы!

— Не едзь, князь Вячаслаў, — са слязамі на вачах папрасіў Халадок і схіліў калені перад Вячкам. Яго шырокая, абвітая кальчутай спіна ўздрыгвала.

Вячка маўчай, глядзеў на свой горад, на сваіх вояў. Потым спытаўся ў рыцара Даніла:

— Скажы, тэўтон, ці добры ваш бог?

— Наш бог добры, — з годнасцю адказаў Даніл. — За нас, рабоў сваіх, ён прыняў святыя раны.

Вочы ў Даніла былі вялікія, светлыя, з калючай іскрынкай. Вячка паглядзеў у гэтых вочы, загадаў Халадку:

— Няхай ойча Сцяпан вынесе з царквы святы крыж.

Прыйшоў заспаны поп Сцяпан з крыжам. Разгублена глядзеў на князя, на мечаносцаў.

— Ці можаш ты, рыцар, пацалаваць святы крыж і паклясціся святым іменем, што мяне з маёй дачкой Соф'яй адразу ж адпусцяць назад пасля таго, як на мяжы ўладанняў Рыгі і Кукеиноса мы змацуем нашу дружбу і наша перамір'e? — спытаўся Вячка ў Даніла.

— Цалую крыж. Клянуся, — адказаў Даніл і пацалаваў крыж.

— Усе бачылі? Усе чулі? — гучна сказаў Вячка. — І неба таксама бачыла. І неба таксама чула. І бог ведае пра ўсё. А вам, воі,— ён нізка

пакланіўся, — дзякую за клопат пра мяне. Усюды я быў, з сямі печаў хлеб еў, шмат што бачыў і з божай дапамогаю думаю вярнуцца назад. Едзем.

Зрабілася так ціха, што было чутно, як вадзянія кроплі падаюць на пясок. Гэта з дрэў, з дахай скочвалася ранішняя раса. Вячка лёгка сеў на Печанега і, узяўшы з сабой трах вояў (першых, што трапіліся пад руку), узяўшы папа Сцяпана з крыжам, паехаў паперадзе мечаносцаў насустроч свайму лёсу. Ніхто з людзей — ні тыя, што калісці жылі, ні тыя што сёння жывуць, — не ведае свой лёс...

На беразе пагранічнай рачулкі злезлі з коней. Рыцар Даніл і князь Вячка апусціліся на калені. Кляліся зямлём, водой і крывёю. У вогнішча, якое хуценька расклалі мечаносцы, кінулі злепленыя з зямлі невялікія шары. Перад гэтым поп Сцяпан кароценькім кордам зрабіў надрэз на вялікім пальцы левай рукі ў князя і ў рыцара, кроплямі іхніх крыві расчырвоніў земляныя шары.

— Mір зямлі, вадзе і чалавечым душам, — сказаў Вячка.

— Mір зямлі, вадзе і чалавечым душам, — паўтарыў Даніл.

І ў гэты час граф Пірмонт з перакошаным ад нянавісці тварам схапіў загадзя падрыхтаваную вялікую палатнянную торбу, у якую насыпаюць коням авёс, падбег да Вячкі ззаду, ускінуў яму на галаву торбу, рэзкім рыйком паваліў князя на спіну.

— Зрада! — закрычалі кукейноскія воі і адразу ж упалі пад мячамі тэўтонаў.

— Малайчына граф, — сказаў Пірмонту Даніл, узнімаючыся з зямлі. — Лёгка ж мы з табой упалаўвалі гэткага звера.

Поп Сцяпан стаяў побач. Крыж дрыжаў у ягоных руках. Вочы заліваў халодны смяротны пот.

— Клятваадступнік! — тонкім голасам закрычаў поп. — Ты цалаваў святы крыж! Бог пакарае, страшна пакарае цябе!

Ён замахнуўся крыжам, хацеў ударыць Даніла, але рыцар спрытным рухам заламаў яму руку, сказаў:

— Дзе ты бачыши святы крыж? Гэтыя дзве жалезкі, якія ты звязаў конскім воласам?

Ён наступіў нагою на крыж, усміхнуўся:

— Вось і ўсё. І няма твойго крыжа, дзікун. Ісцінны і адзіны крыж — у Рыме. Запомні гэта назаўсёды. А зараз я, рыцар Даніл, дарую табе жыццё. Ідзі, вяртайся ў свой Кукейнос.

І тут Даніл уздрыгнуў, міжволі зрабіў крок назад — на ягоных вачах доўгія, цёмныя валасы айца Сцяпана зрабіліся белымі-белымі, як студзеньскі снег.

Вячка ляжаў з торбаю на галаве. Руکі і ногі ягоныя ўжо закоўвалі ў кайданы. Потым Данійл наступіў правай нагою князю на грудзі, урачыста абвясціў:

— Кароль Кукейноса, я, рыцар Данійл з Леневардэна, аб'яўляю цябе сваім палоннікам.

...Гэта было так даўно, што цяжка паверыць... Яму было сям сонцаваротаў, ён быў яшчэ не Вячка, а Вячачка. «Вячачка — весела, замілавана крычала маці-княгіня. — Вячачка! Сонейка ты маё!» Яна выглядвала ў акно церама, прыгожая, сінявокая, а ён бег па вясновым лузе, і кожная кветка, кожны матыёк былі вострай незвычайнай радасцю, былі таямніцай. З шумлівых зялёных лясоў, якія абступалі церам і луг, нёсся сакавіты нястомны голас какошкі⁹⁵. А потым была ноч, цішыня... І дзікі крык пачуўся ў цёмным яловым лесе.

— Хто гэта? — увесь скалануўся, прытуліўся да карміцелькі Маланкі Вячка.

— Спі, дзетка. Гэта — ваўкалак.

Ваўкалак! Зверачалаўек. Сын цемры. Воўчае калматае тулава і чалавечая галава з пранізлівымі журботнымі вачамі. У яго зялёная і сіняя поўсць. Іскры сыплюцца з гэтай поўсці, калі ў змроку ночы шалёна імчыцца ваўкалак. Мільгаюць чорныя лясы, туманныя балоты. Там, дзе моцна ўдарыць аб зямлю кіпцюрыстая лапа, за ночь вырастуць воўчыя ягады — чорныя, горка-кіслыя, з цягучай слізістай макрэчай, з маленькімі зярніткамі-каменьчыкамі ўсярэдзіне. Да трэціх пеўняў, да сонечнага святла і бліску можна бегаць ваўкалаку. І ён бяжыць, кідаючы ў цемень лясоў свой дзікі голас. Куды бяжыць? Навошта?

— Мне страшна, Маланка, — шаптаў хлопчык.

— Спі, дзетка, — цалавала яго карміцелька. — Хочаш, казку табе раскажу? Слухай:

За борам баранскім,

За лесам лесанскім,

У зялёной ціне,

У жоўтай гліне

Сядзіць чорт-балацюк.

Колькі страхоццяў ведае старая карміцелька! Колькі іголак упіваецца ў сэрца, калі слухаеш яе!

⁹⁵ Какошка — зязюля.

А потым зноў была ноч, і дзікі крык у лесе. Вячка спаў у святліцы і раптам прачнуўся. Паставіўшы лапу яму на грудзі, на яго ва ўпор глядзеў ваўкалак. Іскры сыпаліся з поўсці, пранізліва і журботна глядзелі вялікі разумныя вочы.

— Мама! — закрычаў малы і страціў прытомнасць:

— Гэта ж твой сабачка быў, твой Юн, — засмучана казала назаўтра Маланка. — Прылашчыца хацеў да цябе... Камень на шыю, і ўтапілі пса ў Друці.

Нага на грудзях... Лапа на грудзях... Гэта ўжо калісьці было...

«Як я мог павёрыць ім? — думаў Вячка, лежачы з торбаю на галаве на зямлі, у той час як мечаносцы, смеючыся, падсілкоўваліся. — Пэўна, стаміўся я. Рашыў трошкі перадыхнуць, сабрацца з сіламі, заключыўшы перамір'е. Дапамогі з Палацка няма, бо князь Уладзімір Валадаравіч ніяк не можа прымірыцца з вечам, якое то выганяе яго, то зноў запрашае на сталец. Ліваў епіскап Альберт паставіў на калені, плоцяць лівы Рызе царкоўную дзесяціну. Старэйшыны лётаў чакаюць, хто пераможа ў барацьбе за Дзвіну. Ноўгарад і Пскоў таксама чакаюць. Іхняму купецтву нават выгадна, што тэўтоны закаркавалі вусце Дзвіны. Яны і без Дзвіны могуць абысціся — плывуць па рацэ Вялікай, па Чудскому возеру, па рацэ Амоўжы, ці, як называюць яе эсты, Эмайыгі — Мацерцы вод і далей — да Варажскага мора.

А Рыга ўсё мацнене. Плывиць і плывуць у яе пілігрымы з усёй Еўропы. На вайну, у бой ідуць, як на свята, співаючы святыя псалмы, апранаючы самае дарагое адзенне. За іхнай спінаю — Рым, папа Інакенцій, феадалы, бургеры, купцы...»

У той самы час, як рыцар Даніл, парушыўшы хрэснае цалаванне, закоўваў князя Вячку ў кайданы, на адным з ліўскіх гарадзішчаў, якое цудам ацалела ў дрымучых лясах, сівы стогадовы старэйшына гадаў на агні і вадзе аб лёсе і будучыні свайго народа. «Бачу вялізную чорную курыцу, — шаптаў ён пустым бяззубым ротам. — Яна выходзіць з марскіх хваль. Яна вышэй за самую высокую сасну нашых лясоў. Вось прыпынілася, села ў пясок, закудахтала... И нясецца... Не яечкі выкочваюцца на пясок, а тэўтонскія рыцары. Іх не злічыць! Іх як пяску на марскім беразе! Гора лівам! Дзе нашы багі? Дзе нашы героі? Бачу бераг... Туман... Чайкі плачуць... Шэпчацца пясок у дзюнах... Бачу мужчыну і жанчыну... Дзяцей няма... Хто гэта? Гэта — лівы. Гэта ўсё, што засталося ад шматлікага магутнага народа. Гора лівам!» И сівы старэйшына патушыў святы агонь, выліў святую воду і заплакаў.

Князь Вячка не ведаў пра гаданне старога ліва. Князь Вячка не плакаў. На руках і на нагах у яго былі жалезныя кайданы. Ён сядзеў у павозцы на клубку злямчанай мокрай травы. Яго везлі ў Рыгу.

Шэрае мокрае неба плыло над галаўой. Блішчалі латы і мячы кнектаў рыцара Даніла, якія ахоўвалі палоннага.

На мокрым кані пад'ехаў да Вячкі граф Пірмонт, запытаўся:

— Можа, князь, хоча папіць вады?

— Браціла, твой хаўруsnік, усю ваду выпіў у Дзвіне, — адказаў Вячка і замоўк да самай Рыгі.

У ланцугах яго везлі па той самай зямлі, дзе ён нядаўна з мячом у руцэ на хутканогім войскім кані імчаўся штурмаваць Гольм і Рыгу. «Чаму тут, на гэтых берагах, шмат бурштыну? — падумаў раптам зняволены князь. — Гэта слёзы людзей, якія запякліся пад ветрам і сонцам».

Зноў дзяцінства прыгадалася яму. Успамінамі пра дзяцінства ахоўваў, адгароджваў ён сваю душу ад жорсткай скрухі і знявагі палону.

...Страшныя казкі рассказвала карміцелька Маланка. Нахілялася над хлапчукоўскім ложкам і пачынала, прыглушваючы голас:

Прыйдзе Кокаць —

Барада з локаць,

А вочы па яблыку.

— Хто такі Кокаць? — спалохана шаптаў Вячка, і сэрца аж разрывалася ад прадчування нечага незвычайнага, нечага жахлівага, пра што ён зараз даведаецца.

— Спі... Не ведаю, — ціха адказвала Маланка. — А заўтра з табою махалку зробім, каб ваўкалак да церама не падбягаў.

І раніцою, як толькі княжыч прачынаўся, яна знаходзіла стары біты гаршчок, насыпала ў яго гарачага вуголля, Вячка прывязаў гаршчок да вяроўкі. Яны, маленъкі княжыч і старая карміцелька, чакалі, як змоўшчыкі, вечара, цемры, і потым Вячка, уздрыгваючы ад нецярпівасці і хвалявання, выходзіў на цёмны пустынны двор, моцна сціскаў у руцэ вяроўку і пачынаў шырока размахваць сваёй махалкай-жароўній. Здавалася ў змроку, над зямлёй са свістам праносіцца вогненны іскрысты твар страшыдлы. Аднойчы гэтую іхню забаўку высачыў князь Барыс.

— Церам спаліць хочаце? — грозна закрычаў ён, моцнай бацькоўскай рукою схапіўшы Вячку за вуха.

— Мы ваўкалака адганяем, — зморшчыўся ад болю Вячка.

— Ваўкалака? Якога ваўкалака? Гэта ты, трухлявая калода, падвучваеш малога?

І князь, не раздумваючы, адважкыў старой карміцельцы звонкую аплявуху. Усю ноч Маланка праплакала, потым з невялічкай карчагі выпіла хмелнага мёду з макам, заружковілася, павесялела, даверліва сказала Вячку:

— Добры мёд. Выпіла, і бытцам святы божачка басанож па душы прабег...

— Ніякага ваўкалака няма, — назаутра, палагаднеўшы, навучаў князь Барыс маленъкага сына. — Не княжая справа слухаць казкі смердаў. Яны, цёмныя смерды, выдумалі ваўкалака.

Але Вячка цвёрда ведаў — ваўкалак ёсць! Гэта князь Усяслаў Палацкі, Усяслаў Чарадзей, які некалі жыў і ваяваў на тутэйшай зямлі, прымае воблік ваўкалака, бегае ўсю ноч ад Палацка да Кіева, ад Дзвіны да Варажскага мора, ахоўвае ад чужынцаў сваю дзяржаву. Пакуль бегае, пакуль не спіць, пакуль крычыць пад небам ваўкалак — будуць стаяць і Палацк, і Друцеск, і Менск.

Аднойчы старэйшы Вячкаў брат княжыч Васілька пачаў усім казаць, што яго, Васільку, укусіў у лесе ваўкалак. Выскачыў з-за куста, зваліў з ног і хапануў зубамі за левую пятку.

— Не верыце? — пытаўся Васілька у баярскіх дочак Васіліны і Дабраславы. — Зараз я вам пакажу.

Ён паказаў дзяўчынкам пятку — на ёй і сапраўды была невялікая крывавая ранка. Васіліна з Дабраславаю бляднелі ад страху.

— На мяне цяпер іншы раз нешта находзіць, — таямніча шаптаў Васілька. — Іду ці ў цераме, ці ў лесе і раптам адчуваю, нібы іклы ў мяне ў роце вырастоюць, нібы даўжэныя кіпцюры на пальцах праклёўваюцца, і так хочацца завышыць, закрычаць, некага ўкусіць.

Яны ішлі лугавой сцяжынкаю непадалёку ад гарадскога вала. Звінелі чмялі... Пырхалі стракозы... Пасля нядайняга дажджу былі рассыпаны па лузэ невялікія лужынкі, бытцам кавалачкі блакітнага шкла...

Раптам Васілька грозна ашчэрый зубы, упаў на зямлю і, стаўшы на чацвярэнкі, загаўкаў, завыті. Васіліна з Дабраславаю абамлелі. Потым іх аддівалі вадою, а князь Барыс уласнаручна сек Васільку па голай скурый лазою і прыгаворваў:

— Будзеш хлусіць? Будзеш баярскіх дочак палохаць? Кажы — хто цябе ўкусіў?

— Ой, татачка, нікто мяне не кусаў, — прасіўся вішчай Васілька. — Гэта я пятою на драўляны калок наступіў.

Ішло лета за летам, падрастаў Вячка і больш не баяўся ваўкалака. Наадварот — шукаў з ім сустрэчы. Любіў ускочыць на

каня і, без сядла, імчаўся ў лугі, на лясныя паляны. Змрок стукаўся ў грудзі. Кажаны віліся над галавою. Спалоханыя зайцы і казулі ратаваліся, хто як мог. Кіпей над галавой нябесны блакіт. Уздрыгвала зямля. Чулася бушаванне ветру ў далёкіх лясах. А ён імчаўся, імчаўся...

Ён рос і пачынаў разумець сваю зямлю, свой край, людзей гэтага краю. Працавіты, мужны, цвёрды народ бачыў ён вакол сябе. Чалавек да чалавека падбіраўся тут, як каменьчык да каменьчыка. Нязломнай сцяною ўставаў полацкі люд на шляху прыблудаў-тэўтонаў, хцівых ненажэрцаў, якія чорнымі вужакамі хацелі прапаўзіці на Усход па берагах Дзвіны. І калі споўнілася Вячку шаснаццаць сонцеваротаў, пакляўся ён у Полацку, у святой Сафіі, што да апошняга дыхання будзе бараніць сваю зямлю.

У Рызе Вячку павезлі на епіскапскае падвор'е. Выйшлі з капэлы Альберт з Генрыхам, і Альберт, наліваючыся жорсткай чырваниню, закрычаў кнехтам:

— Раскаваць!

Падбег да князя, сам паспрабаваў зняць з яго ланцугі, але жалеза ёсць жалеза, і давялося чакаць кавала. Тоўсты нетаропкі каваль прыйшоў з усім сваім інструментам, выцер мяккім кулаком бліскучы ад поту лоб, ні разу не глянуўшы Вячку ў твар, раскаваў яго.

Кукейноскага князя павялі ў пакоі епіскапа. Вячка расцірай знямельня ад халоднага жалеза рукі, у якіх, здавалася, спынілася кроў. Ён быў як у нейкім сне, ішоў, дыхаў, бачыў людзей і бачыў Бінтавую лесвіцу перад сабою, бачыў высокія дзвёры, на якіх былі выразаны крыжы і анёлы. Ён бачыў, як нямы служка епіскапа нялоўка спатыкнуўся на парозе, ледзьве не ўпаў, і епіскап так глянуў на служку, што той пабялеў, змізарнёў ростам.

Вячка сеў на мяккі пух. Альберт, Генрых і тлумач Фрэдэрык стаялі насупраць. Свечак не палілі, бо яркае дзённае свято шырокімі струменямі ўрывалася ў пакой праз вокны, зашклёныя каляровым венецянскім шклом. Толькі там, дзе на глухой сцяне вісела распяцце Хрыста ў цярновым вянку, было змрачнавата, бо промні сонца не даліталі датуль, расквечвалі бліскучы нацёртую воскам дубовую падлогу.

— Рыцар Даніїл горш за язычніка, — сказаў епіскап. — Парушыў клятву, дадзеную на святым крыжы. Наш капітул пакарае яго. Мы адбяром яго лен⁹⁶, які ўручыла яму рыжская царква.

Генрых і Фрэдэрык згодна кіунулі галовамі. Вячка маўчай.

⁹⁶ Лен — зямельнае ўладаннё, якое пажыццёва ўручалася васалу за ягоную службу.

— Кароль Кукеіноса, пэўна, стаміўся? — падышоў да Вячкі Альберт і паклікаў: — Імануіл!

На парозе з'явіўся нямы служка.

— Дзе мая дачка? — глянуў у шэра-сталёвую вочы епіскапу Вячка. Гэта былі першыя ягоныя слова за доўгі час палону.

— Няхай манашка Эльза прывядзе князёўну, — загадаў Альберт Імануілу.

Цяпер ужо Генрых адчуў, як падступае да сэрца нясперпнае хваляванне. Хутка павінны былі прывесці Соф'ю. Як сустрэнне яна бацьку? Як гляне на яго? Што скажа?

Больш года выкарчоўваў ён, Генрых, з дзіцячай няспелай душы валуны язычніцтва, святым словам здзіраў, выпальваў з яе каросту крывіцкай мовы. Не толькі пра Соф'ю думаў, аддаючи ёй столькі сіл, часу, крыві. Пра сябе думаў. Думаў пра таго маленъкага дурненъкага лэта, якога калісці завезлі ў Тэўтонію і кінулі, як у мора, у інакшое жыщё, у інакшую мову. Ён, дзякую богу, не ўтапіўся, выплыў на паверхню, хоць і наглытаўся напачатку горкай вады. Але ці трэба было ратавацца тады, у tym моры? Ці трэба было выплываць? Вось якія думкі праколвалі душу апошнім часам. Галасы мёртвых лэтаў крываляі ў ім па начах. Голос юнай Убеле, што загінула ад ягонага мяча, голас Вардэке. Ці трэба было тады выплываць? А ці не лепей было б пайсці на дно, назаўсёды застаўшыся маленъкім лэтам?

«Ёсць адзін бог, адна дзева Марыя, адна мова — латынь, — горача маліўся ён, калі бяссонніца халоднымі пальцамі хапалася за горла. — Усё іншае — непатрэбнае. Усё іншае — ад нячысціка. Род людскі толькі аслабляе сябе, разбіваючыся на плямёны, народы, мовы. Толькі рымскі народ павінен жыць пад сонцем, вялікі, недзялімы рымскі народ».

Будзе Соф'я той, якую ён ляпіў у сваіх штодзённых спраўах і марах, забудзе мову крывічоў, павернецца ўсёй душой, усім сэрцам да рымскай царквы, як кветка да сонца, будзе шчаслівы ён, Генрых з Лэції, і будзе гэта апраўданнем ягонага жыцця, няпростага і нялёткага.

Увялі Соф'ю. Манашка Эльза і абаціца Марта стаялі побач з дзячынкай.

— Дочачка мая, — парывіста ўзняўся Вячка. Соф'я паглядзела на яго, потым на абаціцу Марту, потым на Генрыха.

— Я твой бацька, — падышоў да яе, пагладзіў доччыны светлыя валасы Вячка. — Хіба ты не пазнала мяне? Хіба не помніш?

Ён з такоі надзеяю, з такім болем пазіраў на дачку, што ў абаціцы Марты нечакана павільгатнелі вочы. Генрых нешта шапнүў

Соф'i, і маленькая князёйна, гледзячы паўз бацьку ў вузкае, асветленае жоўтым сонцам акно, сказала некалькі незразумелых слоў. Голос быў роўны і сухі, быццам драўляны.

— Што яна гаворыць? — разгублена глянуў на тэўтона Вячка.

— Князёйна Соф'я сказала, што яна дачка апостальской рымской царквы, — растлумачыў Фрэдэрык.

— Рымскай царквы? — здзівіўся, пабляднеў Вячка і аж зрабіў крок назад. — Але ж яна мая дачка. Мая! І княгіні-нябожчыцы Звеніславы. Можа, яна хворая? Соф'я, Соф'ечка! Я прыйшоў па цябе. Успомніла мяне? Успомніла Кукейнос?

Ён скапіў бледную і тонкую доччыну руку, пагладзіў яе, потым пацалаваў. Князёйна раптам заплакала, срэбныя ручайкі слёз густа і нястрымна пакаціліся з вачэй. Яна затрымцела ўсёй сваёй істотаю, сказала:

— Татачка, вось гэтая Эльза прымушае мяне гаварыць пашняму... Б'е мяне...

— Я скручу табе шыю, чорная сава! — ірвануўся Вячка да Эльзы.

Манашка з абацісаю, быццам бура іх падхапіла, вылецелі з епіскапскіх пакояў.

— Выведзіце князёйну! — закрычаў служкам Альберт і нават нагамі затупаў. Тыя спалохана скапілі пад рукі Соф'ю, зніклі за дзвярамі. У пакоі наступіла цішыня, халодная, гняўлівая. Генрых раптам весела засмяяўся. Епіскап здзіўлены паглядзеў на яго, запытаўся:

— Што з табой, сын мой?

Але Генрых не мог стрымацца, смяяўся і смяяўся, падбег да акна, абагёрся на свінцовы падаконнік, і было відно, як ходзяць плечы, як закідаецца галава. Ужо хваравітасць, пакутлівасць адчувалася ва ўсім гэтым.

— Імануіл, прынясі вады! — ушчэнт разгубіўся епіскап.

Другую сядміцу быў Вячка ў Рызе... На вялікдзень Альберт шчодра частаваў кукейноскага князя. Праз дзень да Вячкі прыводзілі дачку, але толькі на некалькі імгненняў і адразу ж зноў забіrali ў манастыр. Часцей сустракаўся з князем Генрыхом. Прыйходзіў, шнураваў няспынна па пакоі, гаварыў пра любоў да бліжняга, пра вялікія міласці, якімі асыпае бог сваіх верных сыноў. Вячка маўчай.

«Як я мог паверыць ім? — думаў Вячка бяссоннымі начамі. — Трапіў, як пчала ў дзюбу да жаўны».

Пра жаўну ўспомніў ён у палоне, пра лютага ворага працавітых бортных пчол. У хваёвых лясах, у дуплах высока над зямлёю, гнездзіцца жаўна. Пёры ў яе чорныя, і толькі верх галавы ярка-чыроны. Яна рэзка, адрывіста крыйчыць у змроку хвойніку: «Кнай-кнай-кнай!» — і лётае, шукае дуплы даверлівых пчол. Колерам, драпежнай звычкаю і голасам жаўна заўсёды нагадвала Вячку мечаносцау. Ён, як быў малы, блукаў у лесе з самаробным лукам, хацеў падпінаваць жаўну, як яна будзе есці пчол, і забіць яе. «Не ўпаляваў я за сваё жыщё ніводнай жаўны», — са скрухаю думаў князь.

Мінуў вялікдзень, і Альберт, павёўшы сваё войска на поўдзень ад Рыгі, прыгнаў у горад натоўп змардаваных палонных прусаў. Гэта былі высокія светлавалосыя людзі з прымымі буйнаватымі насамі. Іх адразу ж прымусілі працаваць на будаўніцтве гарадской сцяны. Прusы пад наглядам латніка епіскапа капалі ямы, білі каменне, мясілі гліну, сплаўлялі па Дзвіне пальты. Адзін з прусаў упаў са сцяны і зламаў нагу. Нагу яму вылечылі, і Альберт прыставіў пруса як служку да палоннага кукейносакага князя.

Напачатку яны не разумелі адзін аднаго — палонны палачанін і палонны прус. Маўчалі, думалі кожны сваё. Але няволя збліжае самых розных людзей, і паступова яны адкрыліся адзін аднаму, і аказаўлася, што ў іхніх мовах нямала падобных слоў.

— Я жыў на беразе мора, — павольна, каб Вячка яго разумеў, гаварыў прус. — Імя маё табе, князь, ведаць не трэба. Заві мяне Прусам. У мяне была жонка Данутэ і трое дзяцей. Прыйшлі псы з Рыгі, і мая сям'я, як і ўсе нашы суседзі, схавалася ў земляной пячоры, пад каранямі свяшчэннага дуба. Але рыжскія псы каля ўваходу ў пячору расклалі велізарнае вогнішча, у якое кідалі яловыя лапкі, мухаморы, шышкі, мох... Дым забіў усіх. Я нават не ўбачыў трупы маіх дзяцей і маёй жонкі. Як я хачу адпомсіць тэўтонам!

— Я таксама хачу, Прус, — даверыўся Вячка. — Давай думаць разам, што нам рабіць.

— Добра, князь, — адразу ж згадзіўся Прус. — Мы не можам справіцца з тэўтонамі сілаю. Нас двое... Мы ў палоне... Толькі розум і хітрасць могуць нам памагчы. Хітрасці ж нам трэба вучыцца ў тэўтонаў.

Пасля гэтай размовы Вячка доўга не мог заснуць. Ён быў цалкам згодзен з Прусам. Так, хітрасцю бяруць тэўтоны. А яшчэ бяруць сваёй дысцыплінай, арганізаванасцю. Ужо, здаецца, так варагуюць мечаносцы з епіскапам Альбертам, гатовы зжэрці яго, як пажыраюць адзін аднаго павукі пад шклом, а ўбачылі, здагадаліся, што князь

Кукеіноса точыць на іх меч, і адкінулі свае крыйуды, аб'ядналіся з Альбертам, і вось ён, князь Вячка, гніе ў тэўтонскай цямніцы. Як не хапае палаchanам, наўгародцам, эстам, лівам, прусам такой згоды, згуртаванасці ў смяротны час. Кожны князь, кожны баярын і старэйшына далей свайго церама, сваёй сядзібы нічога не хоча бачыць, толькі пра ўладу, толькі пра скарбонку думае. «Я — князь. Ніводны лісцік у маіх лясах не скальхнешца без майго дазволу». Вось аб чым думаюць, мараць яны ўдзені і ўначы. А трэба гуртаваць сілы. Трэба, каб тэўтонаў сустрэў на Дзвіне жалезны магутны кулак, іначай наробыць тэўтоны дудак з нашых касцей.

Як служка палоннага кукеіноскага князя. Прус часам выходзіў з цямніцы ў горад, усё там выглядваў, высочваў, прыслухоўваўся, аб чым гавораць між сабой тэўтоны. Асабліва цікавілі яго гарадская сцяна, тыя месцы, дзе яна яшчэ будавалася, была не такой высокаю.

— Як жа ты за гарадскую сцяну вырвешся? — пытаўся Вячка. — У цябе ж крилаў няма, сцяну не пераляціш.

— Думаць трэба, князь... Думаць... — змрачнеў Прус.

Аднойчы ён запытаяўся:

— Ты, князь, не збіраешся мяняць праваслаўную веру на рымскую?

— Не, — цвёрда адказаў Вячка.

— Тады ніколі не аддадуць табе тэўтоны дачку. Ніколі. Разумееш мяне? Не дачку тваю яны надумаліся ўкрасці, а душу тваю.

Князь Вячка маўчаў. Здавалася, усе пачуцці, усе страсці памерлі ў ягоным сэрцы. Тыя, хто глядзеў на князя зблізу і здалёку, так і думалі. Але калі б яны маглі сваімі позіркамі пранікнуць у самую патаемную глыбіню гэтага сэрца, яны б убачылі, што сэрца ў князя не мёртвае, не пустое. У ім засталася, у ім кіпела, яго поўніла да краёў нянявісць.

Вячка цішэў, як бы камянеў, а Прус усё болей узбуджаўся. Кулакамі грукаў аб сцены цямніцы. Ён быў з тых людзей, у каго вельмі часта, вельмі рэзка мяняецца настрой. Аднойчы за буйнства, за крык латнікі Альберта доўта білі яго дрэўкамі коп'яў. Але, як толькі яны выйшлі, Прус весела засмяяўся.

— Ну й чалавек ты, — здзівіўся Вячка. — Як той крэмень, цярплівы. Няўжо не баліць?

— Адкрыю табе сваю тайну, князь, — прыцішыў голас Прус. — Я не ведаю, што такое боль, не адчуваю.

З самага маленства не адчуваю. Здаралася, пальцам так аб камень ці аб корч які стукнуся — іншы б клубком круціўся па зямлі ад

бolio. А я бягу далей, смяюся. Не даў бог майму целу боль. Не ведаю я, што гэта такое. Вялікую міласць аказаў мне ўсявышні.

Вячка нічога не сказаў, але падумаў: «Эта цябе і пагубіць, Прус. І цела чалавече, і душа павінны адчуваць боль. Без болю няма жыцця».

А праз два дні Прус пайшоў у горад, схапіў камень, якімі палоннныя ўмацоўвалі падножжа сцяны, ударам у скронь забіў латніка, спрабаваў забіць рыцара Макса, каб авалодаць ягоным канём і вырывацца за гарадскую браму. Брама якраз была расчынена, бо ў Рыгу ўязджаў купецкі абоз. Але рыцар Макс не разгубіўся — жалезным чаравікам зламаў Прусу нос, саскочыў з каня, зваліў Пруса на зямлю, бічоўкаю моцна звязаў яму рукі і прыгнаў на епіскапскае падвор'е.

Без літасці білі Пруса бізунамі, аж кроў свістала ва ўсе бакі. Вячка думаў, што Альберт загадае павесіць або чвартаваць палоннага. Ды епіскап вырашыў захаваць Прусу жыццё і нават адпусціць на радзіму, папярэдне выкалаўшы яму вочы.

Цябе вецер у Прусію прывядзе, — сказаў ён няшчаснаму палоннаму, — вочы ты пакінеш у Рызе. Ідзі да супляменнікаў. Хай дрыжаць ад страху ў сваіх лясах і балотах. Хай убачаць, якімі мы бываем бязлітаснымі да ворагаў. Апошні раз паглядзі на сонца, развітайся з ім навекі.

Прус уздрыгнуў, узвёў у неба вялікія сінія вочы, потым заўважыў Вячку, крыкнуў яму:

— Бывай, кукейноскі князь! Ніколі цябе болей не ўбачу!

— Ты пра мяне пачуеш, Прус, — ціха адказаў Вячка, але і да Пруса, і да тэўтонаў далацелі гэтыея слова.

Ён не мог заснуць, ляжаў у цемры, успамінаў Пруса. Пагарачыўся Прус. Разам жа дамаўляліся бегчы з палону, але ўбачыў расчыненую гарадскую браму і не вытрымаў... Правільна кажуць: «На гарачых конях гліну месяць».

Трэба чакаць... Трэба цярпець... Трэба, каб тэўтоны паверылі, што ён, князь Вячка, змяніўся, зрабіўся мяккай лугавой травой, якую могуць таптаць іхнія коні. «Дай мне цярпення, святая Сафія», — прасіў Вячка, гледзячы ў начны суроўы змрок.

Маленъкім хлапчуком ён баяўся начнога змроку, але бацька і маці не дазвалялі запальваць у спачывальні свечку. І ён у полі, у лузе шукаў белыя празрыстыя камяні, клаў іх на сонца. Яны ляжалі ўвесь дзень на сонцы, убіралі ў сябе сонечныя прамені. Ноччу яму здавалася, што камяні свецяцца, і ён засынаў, спакойны і шчаслівы.

Ноч плыла над Рыгай. Не спаў князь Вячка, думаў пра свой лёс, пра сваю дачку, пра сваю зямлю. Нарэшце перад самай раніцай заснуў і адразу ж прахапіўся — здалося яму, што далёка-далёка адсюль, ад гэтай ненавіснай цямніцы, у светлых полацкіх лясах радасна і прызыўна крычыць ваўкалак.

Епіскап Альберт быў задаволены — яшчэ адзін напор, і люты вораг рыжскай царквы ператворыўца ў рахманую авечку, якая будзе скубці траву пад прыглядам святых пастыраў. А там можна будзе ўручыць яму ленныя сцягі⁹⁷, дзвёры на Дзвіну расчыніцца, і вецер на ёй падзыме толькі з заходу на ўсход — у адным кірунку.

— Ты мудры, сын мой, — сказаў ён Генрыху. — Ты ўмееш падбіраць ключы да сэрцаў чалавечых.

— Дзеля нашай царквы стараюся, мансінёр, — сціпла апусціў вочы Генрых.

Князь Вячка з кожным днём уё больш цішэй. Вочы памякчэлі, сцёрся з іх металічны халодны водсвет. Аднойчы князь нават папрасіўся паслухаць месу, і святыя песні, відно было па ўсім, уразілі яго, ашаламілі. Некалькі дзён ён хадзіў задумлівы, ціхі, толькі слабая ўсмешка набягала зредзь часу на твар. Яму дазволілі адлучацца на падвор'е, і ён блукаў каля шэрых каменных сцен, разглядаў шчыліны ў сценах, мох, што вырас у гэтых шчылінах. Напаткаў лужок з аксамітна-зялёной травою, сеў на траву, апусціў у яе рукі, потым, азірнуўшыся наўкола — ці не цікуюць чужыя вочы, па самую шыю апусціў у траву галаву, нешта доўга нюхай, да нечага прыслухоўваўся, і, калі зноў узнёс твар, на вачах былі слёзы.

«Ісцінны бог уваходзіць у скамяленую душу», — думаў Генрых, які ўвесь час крадком сачыў за князем праз вузкае акно епіскапскай чытальні. Яго радавалі змены, што адбываліся з князем Кукейнос. Князь увачавідкі рабіўся спакойным, памяркоўным, ручным.

Калі скончыліся дзве сядміцы, Вячка папрасіў пакліакаць епіскапа і аб'явіў Альберту, што аддае рыжскай царкве палову сваіх уладанняў, прымае ленныя сцягі і гатоў пусціць у Кукейнос дойлідаў і рыцараў Альберта, каб узвялі яны каменны храм. Адразу сабралі капітул, на якім сам епіскап уручыў Вячку ленныя сцягі, аbnяў яго, пацалаваў, падарыў дзесяць баявых коней і дзесяць сталёвых рыцарскіх даспехаў. Вялікая радасць была ў Рызе, і адбылося гэта на пагосце святога Пятра, у час прыбывання на апостальскім прастоле папы Інакенція III, у час царавання імператара Атона.

⁹⁷ Ленныя сцягі — сімвалы васальнай залежнасці.

Адслужылі месу, і Вячка, развітаўшыся з дачкою, Альбертам і Генрыхам, у суправаджэнні дваццаці рыцараў епіскапа наўправаўся ў Кукейнос. Над Рыгай бязважка плавалі маленькія пушыстыя воблачкі.

Усю дарогу князь маўчаў, нечаму ўсміхаўся, на прывалах часта і доўга маліўся. «Няўжо гэта той самы Вячка, адважны страшны князь, пра якога нам расказвалі столькі жахаў? — дзівіліся рыцары. — Ды гэта бяскрыўдны манашак, верабей, якога выпусцілі з клеткі». Некаторыя з рыцараў пачалі пазіраць на князя з пагардаю, пачалі кпіць з яго. Калі на прывале Вячка хацеў сесці ля вогнішча, рыцар Готфрыд апярэдзіў яго, заняў ягонае месца і, хіхікаючы, глядзеў, як князь ірве траву і садзіцца на гэтую траву ўбаку ад вогнішча.

— Травяны карол! — паказаў на Вячку пальцам, здзекліва засміяўся Готфрыд. Так і пакацілася між рыцарамі:

— Травяны кароль! Травяны кароль!

У замку Леневардэн іх сустрэў рыцар Даніл. Убачыўшы Вячку, ціхмянага, пакорнага, затурканага ўсеагульнай пагардаю, радасна сказаў:

— Падцяў хвост, каралёк?

Ён шчодра пачаставаў рыцараў віном і мясам, Вячку ж не запрасіў у трапезнью. Доўга пілі і весяліліся тэўтоны.

Нарэшце паказаўся Кукейнос. Готфрыд уважліва зірнуў на Вячку, але твар і вочы ў князя былі бяsstрасныя, здавалася, нішто яго зараз не хвалявала і не цікавіла. Князь паныла сядзей на кані, жаваў травінку. «Травяны кароль, як ёсць», — задаволена падумаў Готфрыд.

Радаснымі крыкамі сустрэў Кукейнос Вячку. Амаль усе воі і гараджане высыпалі на вал. Поп Сцяпан загадаў ударыць у звон. Але твары ў кукейносцаў спахмурнелі і пацымнелі, калі яны зблізку ўбачылі свайго князя. Не, гэта быў не іхні князь! Стомлены саннавокі чалавек сядзей на запырсканым гразёю кані, абыякава і лена глядзеў на забаролы, на падёмны мост, які апускалі перад ім.

— Падмянілі нам князя, — разгублена сказаў старшы дружынік Халадок, бачачы, як цяжка, па старэчаму злазіць Вячка з каня. — Ён жа птушкаю вылятаў з сядла.

— А можа, тэўтоны мухаморамі атруцілі князя? — ціха і спалохана спытаўся ў стрыя Якава Мірошка. У Гарэлай Весі, чү Мірошка, нявестка атруціла свайго свёкра — цэлы сонцеварот падлівала яму ў ежу адвар з мухамораў.

Якаў і Мірошка глядзелі праз шчыліны ў забаролах, як павольна, быццам з неахвотаю, уз'ехаў князь на мост, як не ўзняў галаву, калі яго віталі кукейносцы. Здавалася, на шыі ў князя вісіць нябачны

камень-жарнавік. Якаў прыкусіў губу, задумліва пазіраў на князя, потым сказаў:

— Не мужамарамі атруцілі нашага князя, Мірошку. Навошта тэўтонам атручваць? Яны, каб захацелі, мячамі б яго засеклі. Горам-бядой князя атруцілі.

У гэтых час перад гарадскімі варотамі паказалася княгіня Дабранега ў суправаджэнні чалядніцы Куліны. Якаў спусціўся з вала, праціснуўся праз натоўп кукейносцаў бліжэй да Куліны, бо вельмі падабалася яму русакосая чалядніца. Куліна ўбачыла яго, усміхнулася, радасцю ўспыхнулі смуглія шчокі.

— Добры дзень, княжа, добры дзень, мой гаспадар, — схілілася ў паклоне, а потым пацалавала стрэмя Дабранега. — Добра, што прыляцеў, голуб ясны, на свой двор.

Усе змоўклі, чакалі, што адкажа князь. Усе прагнулі пачуць першыя слова, якія ён прамовіць на роднай зямлі ў час вяртання. Але Вячка нічога не сказаў, марудна злез з каня, падышоў да княгіні, тройчы пацалаваў яе і разам з ёю моўчкі пайшоў у свой церам.

Кукейносцаў гэта страшэнна ўразіла і пакрыўдзіла. З усіх бакоў толькі і чулася:

— Язык праглынуў князь у Рызе!

— Хвастом тэўтонскім зрабіўся!

— Моцнай бічоўкай прывязаў Вячку Альберт да свайго сядла!

Самыя нецярпівія і гарачыя прапаноўвалі паслаць ганцоў у Палац і Літву, каб хутчэй прысылаі дапамогу супраць тэўтонаў, бо на князя Вячку ўжо нельга спадзівацца.

— Заснуй наш князь, — з сумам і горыччу сказаў Кліміта Аднарук Мірошку, калі ўсе дзеци, якіх ён вучыў, сабраліся на хорах у царкве. — Хто б мог падумаць? Але пойдзем, дзеци, далей у навучанні. Запомніце: ад балгарцаў наш дух і слова...

А князь Вячка і сапраўды спаў. Спаў ужо другі дзень. Заціх, як вымер, церам, чалядніцы і халопы хадзілі на пальчиках, жука-бурчuna, які аднекуль з Дзвіны заляцеў раптоўна ў церам, лавілі вялікай гурбою і ў рэшце рэшт злавілі, хацелі раструшыць, але дваровы хлопчык Анісім захныкаў і панёс яго з сабою, як жывую цацку.

Дзіўныя сны сніліся князю. То стаяў ён пасярод жытнёвага поля, якое дыбілася крутымі жоўтымі хвалямі, пакрываючы князя з галавой, і толькі васількі, якія халодныя сінія зорачкі, зредку мільгамі ў гарачай жаўцінне. То ўзбіраўся на высокую старую ліпу, і чым вышэй залазіў, тым усё болей маладзейшай рабілася ліпа, а на самym версе, на самай макаўцы дрэва, ён убачыў цёмна-зялёны пяшчотны ліст, які

павольна калыхаўся, уздрыгваў на тоненькой карычневай ножцы. Захацелася князю сарваць гэты ліст, каб адчуць пальцамі клейкую ліпкасць зеляніны, але загула, зашумела, чалавечым голасам закрычала старая ліпа: «Гэта мой сынок! Гэта мой сынок!», узмахнула ўсімі сваімі тоўстымі шурпатымі галінамі, напружылася ўсім маршчыністым ствалом і скінула князя-бедалагу на зямлю. Моцна стукнуўся ён аб карані і прачнүўся.

Ён ляжаў на мулкіх дошках свайго паходнага ложа і яшчэ адчуваў боль ад падзення, ад удара аб цвёрдывя карані. Ён узніяў над сабою рукі, сціснуў іх у кулакі і чакаў са страхам, што не адчуе ранейшую сілу ў кулаках. Але сіла была, бурлівая, хмельная, ранейшая. Тады ён рыўком скінуў з сябе покрыва, прутка ўскочыў на ногі, падбег да акна глянць, светла або Ѹёмна на двары. Быў самы поўдзень. Сонца, як маленькая распаленая грыўня, стаяла высока-высока ў небе, і ягоныя праменні, як вострыя залатыя мячы, рассякалі згусцэлы ад спёкі блакіт.

І Вячка засміяўся. Ён сміяўся доўта, бязгучна. Было лёгка, было добра. «Я вярнуўся!» — крычаў у душы звонкі ярасны голас.

Маладой чалядніцы ён загадаў, каб паклікала княгіню Дабранегу. Неўзабаве ў спачывальню ўвайшла Дабранега, разгубленая, спалоханая. Вочы заплаканыя, і на шыі завязана чорная, прашытая залатой ніткай хусцінка.

Вячка пацалаваў княгіню, зняў з яе шыі чорную хусцінку, шпурнуў прэч, сказаў:

— Дзе мая кальчуга? Дзе меч Усяславаў?

— Ой, князь, — прашаптала Дабранега і ўся засвяцілася ад радасці.

— А ты думала, што ў Рызе я зрабіўся манахам? — прытуліў яе да гарачых моцных грудзей Вячка. — Кліч сюды Халадка. Толькі кліч, каб чужыя вочы не ўбачылі, каб чужыя вушы не пачулі.

Прыбег старшы дружыннік Халадок, спыніўся на парозе спачывальні.

— Пасылай ганца кунігасу Даўгеруту, да аўкштайтаў, — сказаў Вячка.

Халадок, успыхнуўшы ад радасці вачамі, кінуўся выконваць загад, але Вячка спыніў яго.

— Што рабілі тэўтоны?

— Учора пілі віно і задзіраліся з полацкім купцамі.

— Што робяць сёння?

— Сякуць камень-плітняк за гарадскім валам, хочуць будаваць побач з твайм церамам крэпасць. Рыцар Готфрыд у іх старшы.

— Зброю ўзялі з сабой?

— Яны заўсёды ходзяць са зброяй. І п'юць, і робяць з мячамі на поясе. Але зараз горача — яны могуць распрануцца і быць без кальчуг і мячоў.

Выслухаўшы такія слова Халадка, Вячка павесялеў, сказаў:

— Прышлі да мяне двух спрытных вёрткіх хлопцаў. Трэба, каб яны ўпільнавалі, чым займаюцца тэўтоны, якая ў іх зброя. А сам рыхтуй меч і пасылай чалавека да аўкштайтаў. Хай скажа: чакаем іх.

— Усё зраблю, князь. Прышло Якава Палаchanін і Мірошку, і да Даўгерута адразу ж чалавек памчыцца, — радасна пакланіўся Халадок і знік за дзвярамі.

Здавалася, майская бура ўляцела ў церам. Дружыннікі апраналі кальчугі, надзявалі шлемы, стараючыся рабіць як мага меней шуму, бралі шчыты, мячы, коп'і і лукі. Вячку прынеслі кальчугу, шлем і Усяславаў меч. Дабранега з паклонам падала цяжкі меч мужу, сказала:

— Еудзь моцны душой і мячом, мой княжа. Святая Сафія глядзіць на цябе і чакае перамогі.

— Ты на мяне глядзіш, Дабранега, — сурова ўсміхнуўся Вячка. — Памру, але гонар палаchan не аддам на знявагу. Добрая будзе валка⁹⁸!

Ен рашуча трасянуў мячом.

У гэты час убеглі ў апачывальню Якаў Палаchanін і Мірошка, абодва ўспатнелыя, чырванашчокія.

— Тэўтоны камень сякуць у вялікай яме, — выдыхнуў Якаў, — мячы і кальчугі звалілі на край ямы. Мокрыя ад поту, як балотныя жабы.

— Рубон, — ціха сказаў Вячка і выцягнуў з похваў меч.

— Рубон, — як парыў ветру, пранеслася па дружыне, што ўжо гуртавалася ва ўсіх пераходах церама.

— Князь, дазволь слова мовіць, — раптам сказаў Якаў.

— Гавары, Якаў Палаchanін, — дазволіў Вячка, прыпыніўшыся на парозе.

— У рукаяць твайго мяча ўкладзены мошчы?

— Майстры, што рабілі меч, паклалі ў рукаяць мошчы святой Ефрасінні, — Вячка здзіўлена глядзеў на Якава, не разумеочы, куды той хіліць размову.

— Няпраўда. У рукаяці ляжаць барсуковыя косці.

І Якаў, спяшаючыся, пераказаў князю ўсю размову, якую ён чую месячнай ноччу на двары баярна Івана. Дабранега і Халадок, што

⁹⁸ Валка — бітва.

стаялі з князем, разгублены пазіралі на Вячку. Князь пакруціў у руцэ меч, падумаў, рашуча сцяў вусны.

— Валка чакае. Шмат працы будзе мячу. Адкуль мне ведаць, чые мошчы ляжаць у рукаяці? Што ж, няхай будзе барсук. Вядзі мяне, Святы Барсук!

Гарадскія вароты былі загадзя адчынены, і дружына Вячкі, не сцішваючы хады, знянацку атакавала тэўтонаў. Вячка бачыў белыя спалоханыя твары ворагаў. Храбусцела жарства пад нагамі. Пахла свежаўскапанай зямлёй. Біцца ў яме было цесна, не хапала размаху руцэ, і князь толькі калоў мячом. Некалькі тэўтонаў паспелі схапіць зброю і стараліся аддаць жыщё як мага даражэй. Яны былі голыя, беласкурыя, слізкія ад поту, як рыбіны. Пахла потам, і гэты ненавісны пах раз'ярыў Вячку. Ён закрычаў:

— Нікога не выпускайце з ямы! Сячыце ўсіх! Дачку Альберт мне ўсё роўна не аддасць. Табой ахвярую, дачка!

Дружыннікі з новай сілаю, з вялікай ярасцю рынуліся на тэўтонаў. Жменька ворагаў, што заставаліся яшчэ жывымі, была пасечана на шматкі. Толькі Готфрыд, вялізны, рыхавалосы, сціскаючы ў адной руцэ меч, у другой — кап'ё, прысланіўся спінаю да кучы вострых чырвона-бурых камянёў і, не зважаючы на раны і кроў, што ручаямі цякла па грудзях, мужна адбіваў усе ўдары дружыннікаў.

— Дайце — я яго з лука вазьму! — шалеючы, закрычаў Халадок, бо свае ж воі засланялі Готфрыда, перашкаджалі пусціць стралу. Ды ўсіх апярэдзіў Вячка. У адзін скок ён алынуўся перад Готфрыдам, засмаяўся:

— Пазнаў, тэўтон, травянога караля? Абараняйся! Готфрыд аскаліў у смяротнай тузе зубы, сабраўшы рэшткі апошніх сіл, ударыў мячом. Гэта быў страшны ўдар. Але Вячка ў той міг, як меч абрушваўся на умбон шчыта, рэзка павярнуў, крутнуў шчыт, і меч вырваўся з рукі Готфрыда. Тэўтон завыў ад злосці, крыкнуў:

— Ты — травяны кароль, а наша царква з жалеза! На каго ўзняў руку? Лыжкай не вычарпаеш акіян! Будзеш ляжаць каля ног нашай царквы!

— Беражы сілы, не крычы, — спакойна адказаў Вячка. — Памры дастойна, тэўтон, як паміраюць мужы.

Готфрыд пырнуў кап'ём, але Вячка спаймаў, заціснуў дрэўка ягонага кап'я пад пахаю левай рукі. Дарэмна Готфрыд спрабаваў вырваць кап'ё назад.

— А ці з жалеза твая выя, тэўтон?! — крыкнуў Вячка і коса секануў Готфрыда там, дзе шыя ўваходзіць у плечы. Галава надламалася, і ўсе ўбачылі жылы, як перасечаныя чырвоныя карані.

Валка скончылася. Лясныя пчолы гулі над мёртвымі тэўтонамі. Чаіцы сумна крычалі на Дзвіне. Вячка з хмурасцю глядзеў на справу сваіх рук, спытаўся:

— Хто з нашых богу душу аддаў?

— Дзецкага Грыкшу забілі,— адказаў яму.

— Добры быў вой. Прыгожа загінуў,— прамовіў Вячка. — Клічце айца Сцяпана і халопаў з церама. Трэба пахаваць усіх мёртвых.

Ён прысеў на ўскочы, ад сонца камень, заплюшчыў вочы. Ён не мог зразумець — радасць была на душы або туга.

— Князь, літва падыходзіц! — весела закрычаў Халадок.

Вячка ўскочыў з каменя. Зямля дрыжала ад конскіх капытоў. Пяць соцень прывёў з сабою Кунас, малодшы сын Даўгерута. Літоўцы былі высакарослыя, светлавалосыя, са звярынымі шкурамі на плячах, з лукамі, коп'ямі і мачугамі.

— Вітаю цябе, Кунас, — абняў і пацалаваў маладога кунігаса Вячка. — Хочаш сваім кап'ём прабіць жалезныя вароты Леневардэна?

— Даўно хачу, князь, — широка ўсміхнуўся блакітнавокі загарэлы Кунас.

— Канюшыя і сядзельнічыя, рыхтуйце коней! — закрычаў Вячка.

У гэты час да яго падбег лоўчы Якаў, схіліў галаву, папрасіў:

— Дазволь слова мовіць, князь.

— Зноў пра барсука будзеш гаварыць? — раззлаваўся Вячка. — Нешта часта ты, Якаў Палачанін, маю дарогу пераходзіш.

— Бо адна ў нас дарога, — вытрымаў ягоны позірк Якаў. — Забілі дзецкага Грыкшу, князь...

— Ведаю, што забілі,— рэзка ператыніў яго Вячка.

— Дазволь узяць ягонага войскага каня і меч ягоны.

— Вунь яно што! Дружынікам майм хочаш стаць?

— Хачу, князь.

— А ты ведаеш аб тым, што воі мае не толькі мёд п'юць, але і жываты кладуць?

Вочы ў Вячкі былі суворыя, пранізлівыя. Ён ва ўпор глядзеў на Якава.

— Ведаю і не баюся, — адказаў Якаў.

— Малайчына! Хвалю на добрым слове, — усміхнуўся Вячка і крыкнуў: — Даць Якаву Палачаніну каня!

Падвялі коней Вячку і Якаву. Вячка ў імгненні вока ўскочыў у сядло. Якаў садзіўся на каня больш марудліва, але ўсё-такі як уліп у сядло, і збоку нялага глядзеўся, быццам увесь век на баявых конях ездзіў. І зноў сказаў:

— Дазволь, князь, яшчэ адно слова мовіць.

— А ты гаваркі,— засмияўся Вячка. — Не паспей у пер'е ўвабрацца, а ўжо два слова ў князя просіш. Ну, кажы сваё другое слова, толькі хутчэй, а то нам на рыцара Даніла трэба ісці, на Леневардэн.

— Дазволь, князь, жаніцца з чалядніцаю Кулінаю, што княтіні Дабранезе служыць.

Тут Вячка аж прысвіснуў, але адразу ж пасурёзнеў, сказаў з расстаноўкаю:

— Прывядзеш да мяне рыцара Даніла за бараду, ажэнішся з чалядніцай. Вось такое маё княжае слова.

Паўночным берагам Дзвіны рушылі на Леневардэн. Калісьці тут былі старадаўнія гандлёвыя шляхі, але са з'яўленнем тэўтонаў замяня залесілася, дарогі замуравелі. Следам за знузікамі на вялікіх падводах везлі парокі⁹⁹. У лісцяным лесе, што наступаў з двух бакоў, пачаўся порсткі дождж. Густы шматслойны шум, ад якога было трывожна і радасна, пакрыў усе навакольныя гукі. На зялёных лісцях ярка і непагасна зязлі дажджавыя кроплі.

Вячка і Кунас рашылі ўзяць Леневардэн раптоўным наездам, але на выпадак зацяжнога штурму, аблогі, везлі лёгкія лесвіцы з жалезнімі крукамі на канцах, везлі прымёт, вязкі галля, якімі закідваюць роў. Парочныя майстры ўзялі з сабой вялікі запас цяжкіх камянёў і бочкі са смалю і пакуллем.

Напасці на Леневардэн знянацку не ўдалося. Рыцары паспелі зачыніцца ў замку за каменнай сцяной і пачалі ярасную страляніну з арбалетаў. Але Вячка быў гатовы да гэтага — ягоныя людзі ў імгненне вока збудавалі заслоны з бярвенняй, за гэтымі заслонамі паставілі парокі. Першы камень вагою ў трох пуды з ляскам урэзаўся ў гарадскую браму. Другі камень змёў са сцяны частку дубовай абароннай галерэі і заадно чацвярых арбалетчыкаў. Потым у замак палацелі вогненныя бочки са смалой.

Лучнікі Вячкі і літоўскія лучнікі няспынна білі па сценах, не давалі тэўтонскім арбалетчыкам высунуць галаву. Стрэлы з пранізлівым сухім свістам хмарою несліся на Леневардэн. Акрамя таго літоўцы шпурлялі свае баявыя дубіны-мачугі, кожны з іх меў па пяць-шэсць такіх дубін.

У замку пачаліся пажары. Чорны дым закрыў сонца. Пад шчыльным покрывам дыму кукейносکія дружыннікі падабраліся да рова з вадой і пачалі кідаць ў яго прымёт.

⁹⁹ Парокі — каменямятныя машыны.

Парочныя майстры тым часам бесперынна білі камянямі па варотах. Велізарныя валуны з вуркатаннем несліся праз дым, гром ад іхніх ударай быў такі, што закладвала вушы. Нарэшце дубовыя, акаваныя скірмішкім жалезам вароты не вытрымалі.

— Выбілі зубы ў вурдалакі! — радасна закрычаў Ячка і выхапіў меч: — Рубон!

Воі дружна падхапілі баявы кліч, рынуліся ў дымную імгу. Захістаўся, захрабусцей пад нагамі прымёт, але вытрымаў, вынес жалезнью раку проста на гарадскую браму, на вялізны пралом, што зеўраў у ёй.

Якаў, стараючыся не адставаць ад Халадка, скочыў у пралом і адразу ўбачыў перад сабой тэўтона. Той нацягваў калаўрот арбалета, вочы былі прыжмураныя, злямчаная рудаватая барада тлела ад пякучай смалы. Якаў рэзка ўдарыў кап'ём у широкія пукатыя грудзі, адчуў, як завальваецца, кладзецца на спіну тэўтон, пабег наперад.

— Рубон! — грымела наўкол. Звінела жалеза. Расколваліся ад ударай шчыты. Нехта енчыў, прыдущаны брамай, якая рухнула, узніяўшы агромністый слупы дыму і пылу.

Перад цытадэллю замка заклубіўся жорсткі капейны бой. Рыцары і кнекты, абпаленые агнём, атрученыя дымам, сталі ў карэ, пасярод якога высокі худы капелан махаў крыжам, выкрыкваў малітвы. Ягоны позірк быў скіраваны ў дымнае неба, адкуль клікаў капелан дзеву Марыю. Але прыляцела страла, ўдарыла ў непрыкрытыя латамі грудзі, і капелан з кароткім стогнам упаў. Рыцары з кнектамі адразу ж кінуліся хто куды, пачалі ратаўацца, ды паўсюдна чакаў іх бязлітасны метал.

— Даніл уцякае! — закрыгчалі раптам з дымнага змроку. Проста на Якава наляицеў Халадок, ледзь не ўдарыў мячом, але ў апошні міг пазнаў, ляпнуў цяжкою рукою па плячы:

— Добра тэўтона зваліў. Будзеш дружыннікам.

І адразу ж загадаў адрыўістым сіплым голасам:

— Гайда за мной! Даніла злавіць трэба.

Разам са сцягам Халадка Якаў выбег з горада. Отракі-каняводы трымалі напагатове свежых коней, схаваўшыся ад іскраў і дыму пад кулку маладзенъкіх бяроз. Воі Халадка і разам з імі Якаў ускочылі ў гарачыя сёдлы, і пачалася пагоня.

«Прывядзеш да мяне рыцара Даніла за бараду, жэнішся з чалядніцай», — успаміналіся Якаву князевы слова. Маркотна было на душы. «Дзе ж знайдзеш таго Даніла? Ён, пэўна, ужо, як вуж, да Дзвіны дапоўз, у лоддзю сеў і ў Рыгу памчаўся. И чаму так павялося,

што, каб жаніцца, сям'ю сваю завесці, трэба абавязкова прасіць дазвол у князя або баярына?»

Па балоцістым купістым лузе коні вынёсліся на сухі грудок, адкуль быў шырокі агляд ва ўсе бакі. Сінімі паламанымі сценамі стаялі на небасхіле сасновыя і бярозавыя лясы. Нідзе — ні духу, ні зыку чалавечага.

— У гэты ж бок яны беглі. Пешшу, без коней, — хмура сказаў Халадок. — Я сам бачыў. І яшчэ Данііла ледзь не на плячах цягнулі. У нагу яго параніла.

Ён злез з каня, пайшоў да ручая, што булькатаў у алышаніку, склаў кубарыкам далоні, набраў вады, напіўся. За ім пакіраваліся астатнія воі. Якаў жа, злезшы з сядла, самотна сядзеў на грудку, падпёршы падбароддзе кулакамі. Горка было на душы, нібы атруцілі яе дымам тых пажараў, што бушуюць зараз у Леневардэнэ. Мала ў яго, Якава, сяброў. Калі не лічыць Мірошку, дык і зусім няма. Падабаецца яму Халадок, але ж гэта — старшы дружыннік, князева рука. Ці захоча ён размаўляць з Якавам? І з Кулінаю нявыкругтка атрымліваецца. Кахаюць адно аднаго, але толькі позіркамі гарачымі перакідваюцца, бо загадана Куліне і ўдзень і ўначы быць каля злой княгіні Дабранегі.

Якаў цяжка ўздыхнуў. І раптам пачуўся яму нейкі ціхі прыглушаны свіст, нейкае шыпенне. Гадзюка! Якава бы хто падкінуў з грудка. Не хапала яшчэ, каб джыгнула ў мяккае месца агіднае халоднае стварэнне. У час блукання па пушчы, асабліва, калі пачынала прыпякаць сонца, ён шмат пабачыў гадзюк, нават цэлья клубкі бачыў, што марудна варушыліся, уздрыгвалі пад гарачымі лагоднымі праменнямі. Ён заўсёды баяўся іх, абыходзіў.

Якаў скочыў на некалькі кроکаў, пачаў насяцярожана ўзірацца ў грудок. Вось зараз мільгне ў траве бліскуча-шэрая пруткая палоска, і ён ўбачыць маленъкую, як бы расплуснутую галоўку з раздвоеным дрыготкім язычком. Але нічога ён не ўбачыў. Лёгкі ветрык прабягтаў па траве, запускаў мяккія пальцы ў зялёныя касмылі, расчэсваў, прыгладжваў іх. «Пэўна, падалося, — падумаў Якаў. — У вушах шуміць пасля валкі». Ён зноў сеў на грудок і зноў пачуў свіст і шыпенне. Ды на гэты раз ён ужо не так спалохаўся, пачаў пільна ўзірацца ў траву, і за два-тры локці ад сябе ўбачыў малюсенькую сухую дудачку чароту, якая тырчала з зямлі. Вось з гэтай дудачкі і выляталі свіст і шыпенне. Жывая дудачка, дый годзе!

Якаў асцярожна паклаў на яе далонь, шчыльна закрыў дудачку, пачаў чакаць, што будзе. Прайшло колькі часу, і раптам зямля побач з Якавам заварушылася, распаўзліся ва ўсе бакі кавалкі зялёнага

дзірвану, разляцеліся ахапкі травы, і з-пад зямлі вылезла на белы свет чалавечая галава з сівымі, засыпанымі пяском валасамі. Галава расплющыла вочы, кашлянула, чмыхнула, прагна пачала дыхаць, аж захліпваючыся. Якаў мог скамянець незнаёмца за нос, так блізка была ад яго галава, але ён скамянець ад здзіўлення і жаху. І раптам ад рэзкага штуршка Якаў адляцеў убок, а сівагаловы рыцар у бліскучых латах выхапіўся са сваёй схованкі і, кульгаючы, пабег па густым альшаніку. З латаў сцякаў імклівымі ручайкамі бледна-жоўты пясок.

— Даніл! — прарэзліва закрычаў Якаў. — Лавіце Даніла!

Ён усё зразумеў — рыцарам не хапіла сіл цягнуць на сабе параненага Даніла, тым больш набліжалася пагоня, і яны вырашылі схаваць яго, каб потым, як усё ўляжацца, вярнуцца. А дзе схаваеш на роўным, як стол, месцы? І яны прысыпалі яго зямлёй, уваткнуўшы ў рот дудачку чароту. Звычайна людзі ў вадзе хаваюцца, а гэты, як чарвяк, у зямлю ўтачаўся!

Даніл, нягледзячы на параненую нагу, шпарка імчаўся ў глыб альшаніку, але яго дагналі, звалі, звязалі бічоўкаю, як бервяно, перакінулі цераз сядло і павезлі да Вячкі. Якаў ехаў следам і бачыў, як моршчицца рыцар. Гэты Даніл, казалі, у сваім Леневардэнэ выхваляўся тым, што піў віно з чалавечага чэрапа.

Вячка толькі глянуў на Даніла і адварнуўся, сказаў:

— Аddaю рыцара літоўцам. Хай прыносяць у ахвяру свайму богу Пяркунасу.

Графа Пірмонта, якога ўзялі ў палон у замку, ён таксама аддаў літоўцам. Пірмонт пачаў быў прасіцца, але Вячка змрочна ўсміхнуўся:

— Я цябе ўжо раз адпусціў з мірам. А ты, граф, зноў прыйшоў. Другі раз я сваіх гасцей не адпускаю.

Якава ж князь пахваліў, напомніў:

— Ты хацеў жаніцца з маёй чалядніцай, Якаў Палачанін? Жаніся. Дазваляю. Ты прывёў рыцара Даніла за бараду.

— Рыцар Даніл без барады, — толькі і сказаў Якаў.

Аўкштайты тым часам глыбока ўканалі ў зямлю два дубовыя слупы з перакладзінай, моцна прывязалі да іх каня пад багатым сядлом, ды так прывязалі, што бедная жывёліна хвастом ледзьмагла паварушыць, спалохана міргала вялікімі карычневымі вачамі. На сядло ва ўсіх рыцарскіх даспехах пасадзілі Даніла. Ён быў падобны на вялікую бездапаможную ляльку, быў увесеь перакрыжаваны, перавязаны, пераціснуты бічоўкамі і хаўкаў ротам, як рыба, выкінутая ў гарачы пясок. Затым па самы пояс рыцара Даніла абклалі смалянымі карчамі, сухім ламаччам, веццем. Гэткі ж самы лёс чакаў і графа Пірмонта. Граф не вытрымаў набліжэння смерці,

бязгучна заплакаў, буйныя празрыстыя слёзы павольна цяклі па шчоках.

Стары вайдэлот запаліў ад крэсіва трут, потым раздзымухаў агенъчык, запаліў сухую сасновую галінку і гэту галінку, не спяшаючыся, паклаў у велізарную кучу дроў, якая абкружала рыцара Даніла. Усхапілася полымя. Вайдэлот узяў маленкую галавешачку і ўсунуў яе ў дровы каля ног Пірмонта. Пірмонт заплакаў на поўны голас.

— Пойдзем адсюль, — сказаў сваім воям Вячка. Апошняе, што запомнілася Якаву, — бліскучыя слёзы ў вялікіх конскіх вачах. Полымя раўло, гуло, кідалася да макавак дрэў, трашчала трава, плавіўся пясок, і з гэтага пекла раптам пачаўся рэзкі скрыпучы голас — рыцар Даніл заспіваў «Багародзіцу».

З Кукейноса Вячка адразу ж паслаў багатыя падарункі вялікаму князю полацкаму Уладзіміру Валадаравічу: рыцарскіх коней і зброю, рыцарскія даспехі. Уладзімір за падарункі падзякаваў, і ўсё, заціх у сваім Полацку. А з ваколіц Рыгі віжы кожны дзень даносілі, што епіскап Альберт збірае велізарнае войска для паходу на Кукейнос, што апрача тэўтонаў у тым войску ёсць фрызы і свеі, датчане і бургундцы. «Аж зямля дрыжыць, столькі войска ў епіскапа», — бляднеючы, казалі лазутчыкі.

Надвячоркам, калі чырвонае сонца садзілася ў лясы, Вячка паклікаў да сябе старога сівабародага чалядзіна Аляксея, які некалі быў вешчуном.

— Ведаеш, дзе гарыць святы Зніч? — запытаўся ў Аляксея Вячка.

— Служыў святому агню. Ведаю, — адказаў Аляксей, і бясколерныя очы ўспыхнулі.

— Даю табе лепшага свайго воя, старшага дружынніка Халадка. Зможаш праз два дні і дзве ночы прывезці святы агонь у Кукейнос?

— Змагу, але шлях няблізкі, — прамовіў Аляксей. Вугаёк радасці гарэў у позірку.

Назаўтра кукейносцы сталі на веча, і князь Вячка, тройчы пакланіўшыся ўсім, сказаў:

— Добра пагулляі мы ў Леневардэн. Надоўга запомніць тэўтоны кукейносці меч і зразумеюць, што за кожную нашу слязу патрэбна плаціць сваёй слязою. Толькі так! Мы не трава і не пясок, якія можна таптаць беспакарана. У нас ёсць свая зямля, свой бог, свая мова. Толькі так! З Рыгі ідзе Альберт. Уладзімір спіць у Полацку. Мы — адны. Альберт, што купаўся ў крыві ліваў і эстаў, хоча пакупацца ў нашай крыві. Ён думае і спадзяецца, што мы схілім свае вый,

надзенем на іх ярмо і, стоячы на каленях, будзем сустракаць тэўтонаў. Ніколі палаchanе не стаялі на каленях! Ніколі не стаялі на каленях слайныя сыны лётаў і селаў! — Ён узніяў утору кулак, і ўсе глядзелі на кулак у баявой пацёртай пальчатцы. — З дрымучай пушчы імчыцца да нас святы агонь продкаў, Зніч. Заўтра ён будзе ў Кукеиносе, і заўтра мы спалім Кукеиноса і чорны попел пакінем Альберту. Толькі так! Баяры, вятыя людзі, забірайце свой скарб і сваіх халопаў, ідзіце ў Палацк і ў Літву. Купцы і людзі рукадзельныя, ідзіце следам за баярамі. А я са сваёй дружынаю таксама пайду, зраблюся князем-ізгоем, буду тут, на берагах Дзвіны, сыпаць тэўтонам вуголі за пазуху, не дам ім ні спаць, ні піць, буду вычэсваць асіnavыя калы для іхніх магіл, не пушчу псоў на Дзвіну, на наш Рубон. Толькі так!

Калі разышліся мужы-вечнікі, Вячка паклікаў Кліміту Анаруку з Мірошкам, запытаваўся:

— Ці гатовы ў дарогу вашы пергамены, вашы летапісы?

— Усё гатова, князь, — пакланіўся Кліміта. — Наша срэбра — нашы пергамены. А тое, што любіш, несці няцяжка.

Потым паклікаў Вячка Якава з Кудзінау, сказаў:

— Я помню сваё слова, Якаў Палаchanін. Заўтра кукеинскай царквы не будзе — згарыць. І пакуль божы дом цэлы, няхай павянчае вас айцец Сцяпан, а я вып'ю добрага віна за ваша шчасце.

Апошні ж загад, які аддаў Вячка Мірошку і Якаву, шмат каго здзівіў.

— Ідзіце ў лес, выкапайце малады дубок і прынясіце мне, — загадаў князь.

Яны доўга шукалі добрае прыгожае дрэўца, нарэшце знайшлі, асцярожна выкапалі, асцярожна прынеслі ў Кукеиноса. Ля гарадскіх варот іх чакаў Вячка. Узяў дубок, пайшоў з ім, трymаў на руках, нібы свайго сына. Адышоўшы сажняў на дзвесце ад Кукеиноса, запытаваўся ў Якава:

— Не абпячэ заўтрашні агонь дубок, калі мы пасадзім яго на гэтым месцы?

— Не павінна гарачыня дасюль дакаціцца, — сказаў Якаў, прыкінуўшы на вока адлегласць да гарадскіх варот.

Вячка ўзяў лапату, сам выкапаў яму, сам пасадзіў дрэўца, старанна засыпаў карэнні зямлём, злёткі прытаптаў.

— Расці, — сказаў дубку. — Помні пра нас. Прыйдуць чужыя, усё на свой капыл тут павернуць, а ты нас помні. Вернемся не мы, дык вернуцца нашы нашчадкі, — і пацалаваў халодную пругкую галінку.

Людзі развітваліся з горадам, з жытлом, з магіламі. Не абышлося без слёз, але так бывае заўсёды, калі раптоўная бяда ўздыме народ з абжытага месца, калі здаецца, што гора бязмернае і вось-вось рухне на галаву неба і зямля расчыніцца пад нагамі. Сівабародыя дзяды збіралі ўвесь свой род, і чулася спрадвечнае:

— Сядайце радком, кажыце ладком... І садзіліся, і гаварылі, і маўчали...

Апошні свой дзень дажываў Кукейнос. Людзі з усім скарбам, з жывёлаю ўжо выйшлі за гарадскія сцены. Толькі некалькі дружыннікаў засталіся ў горадзе. Яны павінны былі па знаку князя запаліць паходні і кінуць іх у загадзя нарыйхтаваныя, аблітвы смалою кучы дроў, якімі былі абкладзены церам, царква, дамы баяр і купцоў.

Вячка з дружынаю ўзышоў на вал, глядзеў туды, адкуль чакаўся святы Зніч. Цёплая раніца прымывала срэбнайрасою вочы кветкам. Праменны сонца ляцелі з нябёсаў, разбіваліся аб крыштальную роўнядзь ракі. Нават на вале было чутно, як стракочуць у густой траве няўседы-конікі.

— Едуць! Едуць! — закрычалі воі. Тры маленкія крапкі — дзве чорныя і адна чырвоная над імі — паказаліся на небасхіле.

Неўзабаве ўспыхнуў, загарэўся з усіх бакоў Кукейнос. Гудлівае полымя рабіла свою справу дружна і весела, але невясёлья былі твары ў людзей, якія з чыстага поля, трymаючы на руках дзяцей, пазіралі на ўсё гэта. Вячка сядзеў на кані, сціскаў у руцэ меч, неадрыгну глядзеў на свой горад. У воблаках дыму, у слупах агню згарала часцінка ягонаі душы. Але вочы былі сухія, сэрца блілася роўна. Ён сам, уласнай рукою, запаліў свой дом, каб не пусціць у яго ворага. Ён збудзе сабе новы дом, бо ўсё ягонае пры ім — ясная галава, моцныя рукі і вольная воля, дзеля якой не страшна і памерці.

Гарэў Кукейнос...

Побач з князем шумеў малады дубок.

II

Мінуў не адзін сонцеварот... Шмат разоў мяняўся лёд на Дзвіне і ляцелі вясною гусі на далёкія лясныя азёры. Нарадзіліся немаўляты. Памералі дзяды. Цякло жыццё — кароткі агеньчык існавання між начных берагоў вечнасці.

У спякотным Рыме аддаў богу душу папа Інакенцій III, і адразу ж кардыналы ўсчалі між сабой грызню за папскую тыяру, за права быць «рабом рабоў божых». Ліў Каўпа, адданейшы Каўпа, як называў яго ў сваёй хроніцы Генрых, быў прабіты навылёт кап'ем эста, прыняў тайны цела божага, са шчырай споведдзю выпусціў дух і ўсё сваё

дабро завяшчаў рыжскай царкве. Літоўскі князь Даўгерут памёр на халоднай саломе ў тэўтонскай турме. Яго высачылі і схапілі ў той час, калі ён вяртаўся з невялічкай дружынаю з Ноўгарада ў свае лясы.

Тэўтоны прывабілі вялікага князя полацкага Уладзіміра Валадаравіча «вечным мірам». Так бортнікі прывабліваюць пчалу на талерку з мёдам. Пад час размоў аб міры Альберт прымусіў Уладзіміра адмовіцца ад збору даніны з ліваў. Лівы пачалі плаціць даніну рыжскай царкве. Хоць запозна, але Уладзімір зразумеў сваю памылку, і калі да яго прыйшлі Вячка са старэйшынам эстаў Лембіту і прапанавалі аб'яднанай сілаю выступіць супроты Рыгі, згадзіўся, пачаў збіраць войска. Цёплай зеленатраўной вясною войска сышлося ў стольным Полацку. Уладзімір, вясёлы і раушчы, надзеў баявую кальчугу, шлем, абпаясаўся мячом, узбег на багаты княжацкі струг пад крыкі ўсяго войска, і раптам з горла хлынула кроў. Князь упаў і памёр. Войска, якое ўжо ішло, расцягвалася ў чырвона-сінюю вужаку на правым беразе Дзвіны, спынілася, анямела. Вялікае Біла загрымела ў Полацку. Усіх тэўтонаў і лацінян, якія былі ў той час у Полацку, забілі. Баярына Доўбню схапілі ў Пятніцкай царкве і пасадзілі на палю. Але ў смерці князя ўбачылі нядобры знак нябёсаў, і войска разышлося, растала, як сакавіцкі снег.

Вячку нечаканая смерць князя таксама надоўта выбіла з сядла. Ніколі не сябравалі яны з Уладзімірам Валадаравічам, варагавалі. Уладзімір скінуў з полацкага стальца ягона гарадзішча, паstryг у чарняцы старэйшага брата Васільку. Дзе ўжо было сябраваць? І вось упершыню за доўгія гады зразумелі яны, што павінны стаць пад адзін сцяг, біць агульнага ворага, а вялікі князь узяў ды памёр. Здавалася, нават і цяпнер не захацеў стаць саюзнікам Вячки.

За час, што пралящеў з таго дня, як Вячка спаліў Кукеінос і зрабіўся князем-ізгоем, сівізна прабілася ў яго на скронях, рэзкія маршчыны ляглі на лоб. З дружынаю ў дзве сотні вояў, з княгініяй Дабранегай і трymа яе чалядніцамі, з Клімітам Аднарукам і Мірошкам, якога ўжо даўно звалі Міронам, з Якавам Палачанінам і Кулінай, у якіх ужо нарадзілася двое хлопчыкаў, вандраваў князь па лясах і балотах, то ў Літву знікаў, то на Дзвіну выходзіў і ў тэўтонскіх лоддзіях днішчы прасякаў, то ішоў да земгалаў і разам з імі паляваў на рыщарадаў-мечаносцаў.

Тэўтоны пачалі зваць Вячку шалённым каралём і таксама стараліся ўпаляваць яго, некалькі разоў падсыпалі забойцаў. Аднойчы ў гнілым балоце на левым беразе Дзвіны Халадок з воямі выщыгнуў з багны страшэнна худога знясіленага чалавека, які ледзь звіе дыхаў. Па сівой барадэ ў незнаёмца жлава бегалі сінія балотныя жучкі. Ён

ляжаў, заплюшчыўшы вочы, калаціўся ад холаду пад яркім гарачым сонцам. «Жывыя мошчы», — сказаў пра яго Халадок. І вось калі Вячка прыйшоў глянуць на няшчаснага, нахіліўся над ім, гэтыя «мошчы» раптам выхапілі з-пад бруднай закарэлай кашулі нож, і толькі крыжскладзень, што вісей на грудзях, выртаваў князя ад немінучай смерці.

— Хто паслаў цябе? — запытаўся Вячка ў незнаёмца, калі таго вялі, каб утапіць у балоце.

— Усё роўна паміраць, — спыніўся, раўнадушна глянуўшы на князя, незнаёмец. — Скажу. Мяне паслаў клірк Генрых з Рыгі. Ведаеш такога? Ён чамусыці вельмі ненавідзіць цябе.

Генрых... Зноў Генрых... Вячка не забыўся пра яго, добра помніў Рыгу, напруженая вочы маладога светлавалосага свяшчэнніка, якія чагосыці страсна чакалі, помніў дачку Соф'ю, што загаварыла раптам на чужой мове. Як узрадаваўся тады Генрых, якім шчасцем зазяў ягоны твар!

Цяпер Вячка разумеў, што самы галоўны і самы люты ў яго праціўнік — Генрых. Мечаносцы і Альберт хочуць узяць у скораных тубыльцаў зямлю і волю, Генрыху ж гэтага мала — ён хоча забраць душу. «Душу я табе не аддам, — з халоднай ражучасцю думаў Вячка. — Душа ў мяне адна і да скону будзе належаць зямлі, якая мяне ўзгадавала. Я ведаю, чаму ты так ненавідзіш мяне і ўсіх падобных на мяне. Таму, што ты выракся свайго кораня, сваёй веры і мовы і хацеў жыць спакойна і шчасліва, але раптам убачыў, што ёсьць на свеце людзі — і такіх людзей нямала! — якім даражэй за жыццё, даражэй за ўсе зямныя багацці вернасць бацькоўскаму краю. Хай гэты край бедны, хай туманы і дажджы часта засланяюць у ім сонца, але ён родны — і гэтым сказана ўсё. У цябе няма такога краю, ты страціў яго, ты хацеў назаўсёды забыцца пра яго, але ёсьць няўмольны голас памяці, голас продкаў, голас крыві. І ён будзіць цябе ўнаучы, прымушае глядзець на цёмнае неба, на няясныя абрысы воблакаў, што плывуць і плывуць, як маўклівия караблі, над соннай зямлёнай. Што гэта? Хто гэта? Воблакі? Душы продкаў? Душа тваёй маці, пра якую ты забыўся, стараўся забыцца? Няшчасны чалавек! Ты сам аслеп і хочаш, каб усе аслеплі. Але такога не бывае, бо вочы дадзены людзям, каб глядзець і бачыць. Бачыць сваю маці, сваю зямлю, бачыць сцяжынку, што праз гора і радасць нязменна вядзе да сваёй маці і да сваёй зямлі».

Пасля раптоўнай смерці Уладзіміра Валадараўіча Вячка з дружынаю канчаткова перайшоў на землі эстаў. Было некалькі прыгчын, каб зрабіць такі выбор. Па-першае, тэўтоны, з усяго маху стукнуўшыся аб жалезны полацкі шчыт, зразумелі, што на Дзвіне

прайсці на ўсход ім не ўдасца, і дзякуй богу, што хоць удалось замацавацца ў нізоўі Дзвіны. Усю сілу свайго напору Альберт і мечаносцы перанеслі на эстаў, ваянічных, адважных, але разрозненых. Запалаў агонь крыававай жорсткай вайны ў Сакале, Унгайні, Віроні, Сантагане і іншых маакондах¹⁰⁰. А дзе былі тэўтоны, дзе была вайна, там з'яўляўся і Вячка, нездарма ж у Рызе і ў Рыме яго аб'явілі самym страшным сваім ворагам, шалёнym каралём. Падругое, вельмі блізка сышоўся, пасябраваў князь са старэйшынам эстаў Лембіту і ягоным сынам Мэлісам, якія вялі ўпартую бязлітасную барацьбу супраць тэўтонаў. Малева¹⁰¹ эстаў разам з дружынай Вячкі не адзін раз ушчэнт разбівала і мечаносцаў, і рыцараў епіскапа Альберта. Але яны, здавалася, былі шматгаловай гідраю — на месцы адсечанай галавы адразу ж вырастала новая, нават дзве галавы вырасталі, і няўмольныя жалезныя шчупальцы зноў лезлі ўперад, крышачы ўсё, што траплялася на дарозе.

У тым самym баі, дзе пррабілі кап'ём Каўпа, загінуў і Лембіту. Радасныя тэўтоны адсеклі эсту галаву і ў скуранным мяшку павезлі яе ў Рыгу да епіскапа Альберта. У мёртвай галавы очы былі адкрытыя, і калі галаву паказалі ўсяму капітулу, клірыкі ўздрыгнулі — такая злосць, такая ярасць свяцілася ў мёртвым позірку. Альберт загадаў патаемна ад усіх закапаць галаву Лембіту ў манастырскім садзе.

Вячка ўжо не мог спыніцца. Дарогі да прымірэння з тэўтонамі не было, ды ён і не шукаў яе, не хацеў шукаць. А тэўтоны шукалі. Некалькі разоў ад Альберта і Генрыха прыязджалі ганцы з прапановаю заключыць ганаровы мір. Альберт абяцаў Вячку, калі той пакладзе меч у похвы, вярнуць Кукейноскае княства. Кукейнос называўся ўжо Кокенгаўзенам, і тэўтоны пабудавалі ў ім каменнью цытадэль.

«Ці расце там мой дубок?» — неаднойчы думаў Вячка, калі нач апускалася на паходны лагер, калі зоркі, як строгія неадступныя очы, пачыналі глядзець з цёмнага неба на цёмную зямлю. Князь адчуваў і разумеў, што тэўтоны з кожным годам усё больш урастоць у Лівонію, усё больш мацнеоць і робяцца тым каменем, які не спіхнеш, не зваліш у адзіночку. Мала аднаго пляча. І ён паехаў у Ноўгарад.

Дарога заняла амаль месяц. Князь плыў на ладдзі па нетаропкіх рэках і бурных азёрах. На волаках валачане пад наглядам волацкага цівуна выцягвалі лоддзю з вады на бераг, падклалі ў пад яе дубовыя

¹⁰⁰ Мааконд — у старадаўніх эстонцаў — зямля.

¹⁰¹ Малева — войскаў старадаўніх эстонцаў.

каткі. Потым ставілі ладдзю на колы — вялізную павозку, у якую былі ўпрыжаны цяглавыя коні,— і везлі да наступнай вады. Цяжка рыпелі колы. Матаючы галовамі, павольна ішлі коні, і хмары аваднёў кружыліся над імі.

Чым далей прабіраліся на поўнач, тым больш халаднелі неба і вада, больш высокімі і пушыстымі рабіліся белыя, падзалочаныя сонцам воблакі. Разам з Вячкамі плылі Халадок, Якаў Палачанін, Кліміта Аднарук, Мірон — так, той самы Мірошка, але ўжо з прыгожай цёмнай бародкаю — і дзесяць вояў.

Недзе пасярэдзіне дарогі прыбліся да каравана полацкіх купцоў, дзе было шэсць стругаў, нагруженых велізарнымі шэра-жоўтымі камяніямі воску, з якога наўгародскія залатары робяць мадэлі-адліўкі для сваіх будучых вырабаў, вядомых нават у Саксоніі і на Гоцкім беразе, — там іх называюць дзівоснымі.

Павольная рака мякка і няспынна каціла свае хвалі, робячы ў заліўных лугах, у сасновых барах, што высозна ўставалі на пясчаных бледна-залатых стромах, вялікія петлі. Прый набліжэнні такой пятлі стырнавы пярэдняга струга прыкладваў да губ сурму, і трывожныя, адначасна радасныя і сумныя гукі несліся ўперад, каб папярэдзіць того, хто мог выплыці з-за павароткі, што яму насустрач ідзе вялікі караван. Вячка любіў слухаць голас бяссоннай сурмы. Было ў ім нешта ад цягучага крыку мокрай восеніцкай птушкі, якая адбілася ад чарады і кружыцца, мітусіцца ў халодным, аж ледзяным небе і губляе пёры, і пёры тыя бязважка падаюць на зямлю з нябеснага змроку, як першы нясмелы снег.

Зямля, вада, свято і вецер плылі насустрач, і не было ім канца — зямлі, вадзе, святу, ветру. Уздоўж ракі на нізкіх, вільготных берагах часам трапляліся валатоўкі-курганы, што зараслі травой і хмызняком. У тых валатоўках, кажуць людзі, пахаваны воі велізарнага росту, якія жылі на свеце яшчэ тады, калі зямля была з чистага срэбра, а рэкі з хмельнага мёду.

Нарэшце прыплылі ў Ноўгарад. На Гарадзішчы, там, дзе Волхай выцякае з возера Ільмень, Вячка сустрэўся з наўгародскім князем Яраславам Усеваладавічам, сынам Усевалада Вялікае Гняздо, братам вялікага князя ўладзімірскага Юрыя Усеваладавіча. «І тут, як у Полацку, князёў з дзядзінца выгналі, і сядзяць яны за горадам», — падумаў Вячка.

Яраслаў быў на чатыры сонцавароты маладзей за Вячку, высокі, хударлявы, з учэпістым позіркам невялікіх шэрых вачэй. Ён княжыў у Переяславі, Разані, Галічы і ўсюды сварыўся з баярамі, адусюль яго выганялі, але потым запрашалі зноў, бо быў ён князем адважным,

рашучым, жыцца свайго ў сечы не шкадаваў. Наўгародцы таксама то запрашалі, то выганялі Яраслава. Ен з усім гэтym звыкся і весела сказаў Вячку пры сустрэчы:

— Усяго некалькі сядміц сяджу з дружынаю ў Гарадзішчы. Гайда да мяне, князь.

— Не магу, — адмовіўся Вячка. — Хачу сесці ў Юр'еве, які Яраслаў Мудры, сын Рагнеды Полацкай, заклаў на землях эстаў. Эсты называюць яго Тарпату, а тэўтоны — Дорпат. З-за гэтага і ў Ноўгарад прыплыў, прасіць у цябе, князь, і ў веча наўгародскага дапамогі. Тэўтоны ўкараняюцца на заход ад Чудскага возера, а мы робім туды толькі набегі. Трэба садзіцца там, караніцца, а то тэўтоны з датчанамі заўтра на Ноўгарад палезуць. Эсты паўсталі на астрахах і на мацерыку, і я хачу пайсці ім на дапамогу, але ў мяне мала сілы.

— Без сілы тэўтонаў з ног не зваліш, — уважліва паглядзеў на Вячку Яраслаў.

— Вось і прашу ў цябе, князь, сілы і зброй.

— Зброю дам і дам сваіх дружыннікаў, але няшмат, бо сам на Калывань¹⁰² іду, — адказаў Яраслаў. — А зараз пайшлі, князь, у Спас-Нярэдзіцу богу маліцца, каб дараваў нам перамогу.

Царква Спас-Нярэдзіца нібы плыла ў сонечных промнях на невысокім узвышшы, аддзеленым ад Гарадзішча ракой Спасаўкай. Сцены, слупы, аркі, купал — усё было пакрыта фрэскамі. Прарок Давід стаяў на поўны рост, сціскаючы ў левай руцэ скрутак пергаменай. Над ягонай галавой зязуя залацісты німб. Анёлы, здавалася, лёталі над Вячкам. Сорак пакутнікаў цёмнымі вачамі глядзелі на яго. Князь адчуў няспечнае хваляванне, застыў побач з Яраславам на каленях, узяў свечку, папрасіў бoga:

— Дай Полацку і Ноўгараду перамогу.

А назаўтра ён стаяў на вечы, кланяўся вялікаму Ноўгараду, і зязла над ім і над усімі наўгародскай Сафія, бронзавыя вароты якой воі-наўгародцы прывезлі з-за мора, калі раптоўным страшным ударам знішчылі ў адзін дзень сталіцу свеяў Сігтуну. На тых варотах выбіты фігуры майстроў-ліцейшчыкаў з абцугамі і вагамі ў руках і напісана: «Рыквін мяне зрабіў».

З дапамогай Ноўгарада Вячка асталаўся ў Юр'еве, на высокім пясчаным пагорку, які знаходзіўся сярод балоцістага лугу над ракой Змайыгі, што азначае на мове эстаў — Мацерка Вод. Князь Яраслаў стрымаў слова — даў Вячку пяцьдзесят сваіх вояў. Тры сотні эстаў

¹⁰² Калывань — так наўгародцы называлі Талін.

прывёў юны Меэліс, які заўсёды хадзіў з лёгкім арбалетам, са скуранным тулам, набітым стрэламі.

У Юр'еве, пад ахову гарадскога вала, сышлося з Сакалы і Унгаўні, з лэцкіх зямель тысячи дзве галоднага шумлівага люду, у большасці сваёй жанчыны і дзеци. Яны спалі проста на зямлі, падаслаўшы саломы, лугавой травы або яловых лапак. Шматлікія кастры дыміліся ў розных месцах, і ад іхняга дыму ў вояў, што круглы дзень стаялі каля забаролаў, слязліся вочы.

У першыя месяцы Вячка з дружынаю рабіў паходы ў глыб эстонскіх земляў, збіраў зерне, рыхтаваў салённую, вяленую зверыну — галоўную ежу вайны, браў даніну вайпай — грубым трывальным палатном. І ўвесь час адчуваў, што з усіх бакоў цісне на Юр'еў агромністая неадольная сіла. Тэўтоны пакрысе падбіralіся да Юр'ева. Альберт зрабіў епіскапам Эстоніі свайго брата Германа, кафедру новай царквы асталаўшы у Одэнпе, на Мядзведжай Гары. Каб развязаць сабе рукі, тэўтоны прымірыліся з датчанамі. Граф Генрых Шверынскі ўзяў у палон дацкага караля Вальдэмара, і датчане адразу зрабіліся памяркоўнымі, прыслалі на дапамогу епіскапу Альберту сваё войска. Богненная пастка вось-вось павінна была зачыніцца.

Яраслаў Усеваладавіч амаль чатыры сядміцы прастаяў каля сцен Калывані, якія датчане выклалі з цвёрдага ракушачніку, некалькі разоў хадзіў на прыступ, але толькі зубы зламаў аб Калывань. Злы, стомлены, ён увесь гней выліў на сваіх спрадвечных ворагаў, наўгародскіх баяр, кінуў войска, кінуў Ноўгарад і з'ехаў у невядомым кірунку шукаць сваё княжае шчасце. Вячка застаўся адзін. Пад яго ўладаю быў невялічкі шматок зямлі з Юр'евам, усе астатнія мааконды эстай былі пахрышчаны, прылучаны да Рыгі Альбертам.

Начное жнівенскаяе неба крэслі метэарыты, што асабліва густа падаюць у гэты час. Вячка не спаў. Вячка застаўся адзін. Пачыналася яго лебядзіная песня.

У суправаджэнні Халадка і Якава Палаchanіна князь узыходзіў на вал, углядаўся ў стылую начную цемень, прыслухоўваўся. Гнятлівая цішыня стаяла наўкол. Гэта цішыня мела тонкія гліняныя ногі, якія вось-вось павінны былі падламацца.

Аднойчы на вал прыйшоў Кліміята Аднарук.

— Пішаш летапіс? — запытаўся ў яго Вячка.

— Пішу, — адказаў Кліміята. — Хто ж за нас напіша нашы летапісы?

— За нас ніхто не напіша, — згадзіўся Вячка. Памаўчалі. Яркае невялікае воблака бегла па начным цёмным небе, і ўсе глядзелі на яго.

— У якім баку Полацк? — раптам запытаўся ў Кліміяты Вячка.

Кніжнік уздрыгнуў ад нечаканага пытання, падумаў, махнуў рукою:

— Там.

Вячка павярнуўся тварам у той бок, куды паказваў Кліміта, доўга ўзіраўся ў цемру. Недзе за валам глуха крыкнула невядомая птушка, якая, пэўна, сядзела на якой-небудзь халоднай купіне пасярод балоцістага лугу. Самотны крык упаў у цемру, як цяжкі камень.

«Аб чым яны зараз думаюць? — глядзеў на сваіх паплечнікаў Вячка. — Я вяду іх на смерць. Здагадваюца яны аб гэтым ці не?»

— Князь, — ціха прамовіў Халадок, — учора прыйшла сям'я лэтаў з Кукеіноса. Яны кажуць, што твая дачка Соф'я абвянчалася з графам Дзітрыхам фон Кокенгаўзенам.

Вячка адчуў, як злёгку закружылася галава, нібы раптоўна ўзляцеў пад воблака і адразу ж пачаў падаць уніз. Ён зняў з дзясніцы баявую пальчатку, асцярожна пагладзіў на пальцы пярсцёнак, сплецены са светлых доччыных валасоў, з дзіцячых валасоў. «У Соф'і валасы за гэты час павінны пацямнечы», — падумаў Вячка.

Дачка выйшла замуж, выйшла за тэўтона. Неўзабаве і сама зробіцца, калі ўжо не зрабілася, тэўтонкай. І дзеці будуть тэўтончыкі.

Вячка сціснў зубы. Гэта, вядома ж, Генрых стараецца, помсіць, хоча ўдарыць як мага балючэй. За што ён помсіць яму, Вячку? За сябе? За тое, што сам змяніў скuru, змяніў душу, стаў тэўтонам?

— У мяне няма дачкі, — сказаў Халадку Вячка. — Мая дачка памерла, калі ёй было пяць сонцеваротай.

Кожны дзень па загаду Вячкі воі ўмацоўвалі гарадскі вал глінай, рачнымgleem, бярвеннямі і галлём.

Жанчыны і дзеці ў навакольных лугах і палях збіралі камяні. Цэлыя горы камянёў ляжалі ўздоўж забаролаў. Збройнікі вастрымі мячы, коп'і, баявыя сякеры, нашывалі новыя слай бычынай скуры на шчыты, змазвалі барсуковым тлушчам кальчугі, рабілі тысячи новых стрэл.

У перапынках паміж гэтай цяжкай працаю воям вельмі мала ўдавалася адпачываць, бо Вячка разам са старэйшынам эстаў маладым і маўклівым Меэлісам вучылі іх рукапашнаму бою, вучылі адсякаць канцы штурмавых лесвіц, скідваць на галовы наступаючых бярвенні, агромністыя камяні, гаршкі са смалой і агнём. Лучнікі і арбалетчыкі праз прарэзаныя ў забаролах стралковыя шчыліны вучыліся прастрэльваць кожны сажань зямлі перад Юр'евам. Людскія крыкі і гуд жалеза перакочваліся над горадам.

Толькі ў невялікай халоднай каморцы, дзе Кліміята Аднарук пісаў полацкі летапіс, як заўсёды, было ціха. Кліміята спяшаўся, хацеў напісаць пра трывцаць полацкіх старых, якія шмат разоў кіравалі горадам, да падыходу тэўтонаў, бо пачнецца бітва, і будзе не да пісання. Мірана ўжо які дзень не было побач — адпраасіўся на вал, узяў кап'ё, надзеў кальчугу і зрабіўся воем. Кліміята зайдросціў свайму маладзейшаму сябру, ён таксама б узяў кап'ё, але ж які з яго ваяка з адной рукою? І ён пісаў, пісаў амаль без адпачынку, спальваў свечку за свечкай, якія з княжацкіх пакояў прыносила Куліна.

У сярэдзіне жніўня ў дзень успення прасвятой багародзіцы велізарныя хмары шэрага пылу заклубіліся ў ваколіцах Юр'ева — епіскап Альберт прывёў з Рыгі сваіх пілігрымаў. Разам з Альбертам прыйшли рыжскія купцы, бюргеры, мечаносцы з Вендэна, датчане, атрады хрышчаных ліваў і лётаў. Мноства прыгожых прасторных шатроў з'явілася вакол Юр'ева, якраз на такой адлегласці ад горада, дзе падае, стаміўшыся, страла.

Пачыналася лебядзіная песня Вячкі.

Амаль усе жыхары Юр'ева збегліся на гарадскі вал, глядзелі з трывогаю ў той бок, адкуль ішла да іх бяда. Вячка стаяў разам з усімі, слухаў, аб чым гавораць людзі, і слова іхнія рэзалі яго, як нажы.

— Божае войска прыйшло...

— Тэўтонаў быццам дажджавых кропель — не злічыш...

— Нашым стрэлам не прабіць іхнюю браню...

— Трэба адчыняць вароты і прыняць хрышчэнне з Рыгі...

— Хай язык распухне і стане затычкай у роце таго, хто сказаў гэтые слова, — гучна прамовіў Вячка.

Людзі заціклі.

Пачыналася лебядзіная песня Вячкі.

Ён ужо забыўся, калі спаў. Ноч і дзень ператварыліся ў адзін бясконцы даўжэны кавалак часу, напоўнены грукатам жалеза, дымам вогнішчаў, пылам, потам, крыкамі вояў, вячэрнімі малітвамі тэўтонаў, што даносіліся з-за вала, іржаннем коней, плачам дзяцей, мігценнем высокага пякучага сонца, якое белымі цяжкімі промнямі стравяла з распаленага неба. Потым да ўсяго гэтага дабавіліся глухія ўдары сякера — тэўтоны валілі сосновы і будавалі з іх асадную вежу.

Пачыналася лебядзіная песня Вячкі.

Нейкім цудам прарваўся ў Юр'еву праз тэўтонскія шатры ганец з Суздаля ад вялікага князя Юрыя Усеваладавіча. Быў ён маленькі, вастраносы, але з агульшальным і рэзкім, як удар грому, голасам.

— Як мядзведзя цябе, князь, абклалі з усіх бакоў,— сказаў ганец. — Устайш?

— Не здамся тэўтонам, буду чакаць падмогі з Ноўгарада і Суздаля, — стомлена глянуў на яго Вячка.

— Спадзявайся на бога і на праўду, князь, — сказаў ганец.

Восем дзён будавалі тэўтоны асадную вежу з тоўстых высокіх соснаў, якія былі перавернуты каранямі ўверх. Пад аховаю вежы паставілі каменямётныя машыны і пачалі абстрэл гарадскога вала. З грукатам ударылі першыя камяні аб забаролы. Некаторыя дубовыя частаколіны былі ў момант зламаны, скрышаны. Воям, якія абаранялі забаролы, пяском заляпіла вочы, аднаму эсту камень зламаў нагу. Вячкавы воі адказалі яраснай стралянінай з лукаў і арбалетаў. На тэўтонаў з вала пасыпаліся каменні, гаршкі з агнём.

— Што будзе з намі заўтра, князь? — запытаўся ў Вячкі Якаў, які разам з усімі адбіваў наступ тэўтонаў. Вячка глянуў на яго, строга сказаў, варухнуўшы цёмнымі бровамі:

— Жыві тым, што ёсць. Прыйспешваючы заўтрашні дзень, мы набліжаем да сябе змрок магілы.

Вячка сціскаў баявую сякеру, захліснутую скураной пятлёй на руцэ.

Пачыналася лебядзіная песня Вячкі.

На забаролах было сапраўднае пекла. Тэўтоны ярасна лезлі на вал. Здавалася — яшчэ напор, яшчэ адзін узмах мяча, і рухне абарона. Але акружаны горад стаяў цвёрда, мужна, стаяў да канца.

Сонца няшчадна пякло з вышыні. Воі абліваліся потам, вусны ў іх патрэскаліся. Усе з надзеяю глядзелі на неба — хоць бы кропельку вады паслала яно. Але неба свяцілася, пальмнела гарачым блакітам, і ніводнай хмаркі не было над зямлю.

Вячка таксама пакутаваў ад гарачыні, ад задухі. Востра і неадчэпна ўспаміналася яму дзяцінства. Тады карміцелька Маланка («баба-неўміруха», як казала яна пра сябе) выводзіла маленъкага княжыча з церама пад дождж, пад гримучую навальніцу. Ён стаяў з вялізным драўляным кубкам у руках і чакаў, пакуль гэты кубак напоўніцца да краёў дажджавой вадою, навальнічнай вадою.

— Пі навальнічную ваду, і будзеш дужы, адважны, спрытны, як Усяслаў Чарадзей, — навучала Вячку Маланка.

Дождж сеў па плячах, па твары. Дрэвы, што раслі на двары церама, купаліся ў ліўні. А маленъкі Вячка цярпліва стаяў пад гримотным небам, пад маланкамі і потым, да самага дна, піў з кубка халодную навальнічную ваду, піў вялікімі мужчынскімі глыткамі. Ён адчуваў, як сіла і цвёрдасць уліваюцца ў кожную жылку.

«Паўжыцца аддаў бы за глыток навальнічнай вады», — падумаў Вячка і спусціўся з забаролаў уніз, туды, дзе ў нішы гарадской сцяны

ляжалі параненые воі. Амаль усе жанчыны Юр'ева былі тут — перавязвалі, пайлі вадою, суцяшалі параненых. Была тут і княгіня Дабранега. Вячка ўсміхнуўся ёй здалёку, але не падышоў да яе, падышоў да сівабародага воя, у якога па самае апярэнне засела ў грудзях страла. Вой цяжка, з натугаю дыхаў.

— Баліць? — спытаўся ў яго Вячка.

— Баліць, — перасмяглыі вуснамі выдыхнуўвой. — Але выцягваць стралу нельга. Выцягнуць — адразу богу душу аддам.

— Цярпі,вой, — сказаў Вячка, нахіліўся і пагладзіў яго па шчацэ. Вочы ў параненага ўспыхнулі, засвяціліся, ён хацеў нешта сказаць, ды не змог, сціснуў руку ў кулак, вырваў з зямлі некалькі тонкіх зялёных травінак.

«Я вяду іх на смерць», — думаў Вячка, слухаючы стогны сваіх параненых вояў. Яны заўважылі князя. З усіх бакоў пацягнуліся да яго, як да свечкі, руکі, вочы.

— Вячка! Князь Вячаслаў! — чулася наўкол.

Ён стаяў сярод іх, і сэрца трапяціала ад смутку і радасці. «Каб я мог, — думаў ён, — навальнічную ваду ўсіх нябёсаў я аддаў бы ім, сваім харобрым, сваім верным воям. Я напаіў бы навальнічной вадою ўвесь свой народ. Мой народ! Якая моц, якая адвага і цярплівасць жыве ў ім!»

Ён хадзіў паміж параненых, заглядваў кожнаму ў твар, некаму ўсміхаўся, некага суцяшаў. Ён адчуваў, як зноў напаўняеца сілай паміж гэтых знявечаных, бяссільных людзей.

«Якім словам нашчадкі ўспомняць мяне, маіх вояў? — думаў Вячка. — Што скажуць пра нас? Я, як і ўвесь мой народ, жыў у вечных баях. На ўдар мы адказвалі ўдарам, не скарыліся нікому, ні перад кім не скілі галаву. Такі народ не памірае. Я шчаслівы, што жыў і жыву з таким народам. Я шчаслівы, бо я чую крык ваўкалака над Дзвінай».

Ён паспяшаўся да сівабародага воя, які ўжо канаў, сказаў яму:

— Давай пабратаемся з табою.

Зняў свой нацельны крыж, павесіў на шыю вою, а ягоны — на шыю сабе.

— Вось мы і братанічы з табою, — усміхнуўся Вячка. — Цяпер і паміраць не страшна.

У гэты самы час Генрых сядзеў у шатры Альберта, слухаў шум бою і пісаў у сваёй хроніцы: «І сабраліся ў замак Дорпат да караля Вячкі ўсе ліхадзеі з суседніх земляў і Сакалы, здраднікі, братазабойцы, забойцы браццяў-рыцараў і купцоў, завадатары злых

змоў супраць лацінскай царквы. Галавой і мозгам іхнім быў усё той жа кароль Вячка, бо і сам ён даўно стаў коранем усялякага зла ў Лівоніі».

Генрых устаў, пачаў нервова хадзіць па шатры. Гукі бою ўзмацняліся, пагрозліва насоўваліся, наплывалі на шацёр. «Хто пераможа — я ці ён? — думаў пра Вячку Генрых. — Я ці ён?» Разбалелася галава. Гэтак здаралася ўжо не аднойчы, але сёння боль быў асабліва няспечны, востры, нібы кроплі расплаўленага свінцу лілі проста на мозг. Вядома ж, ён ператаміўся, пішучы сваю хроніку, трэба было б адпачыць, але ж чакае Альберт, чакае ўся рыжская царква. Хіба можна не спраўдзіць іхняе чаканне?

У шацёр увайшоў манах у цёмнай рызе з капюшонам. Генрых кінуўся да яго, усхвалявана запытаўся:

— Ты бачыў Вячку? Гаварыў з ім?

— Бачыў і гаварыў, як бачу і чую цябе, — адказаў манах. — Кароль адмаўляеца пакінуць Дорпат. Ён нават не стаў мяне слухаць і прыгразіў, што загадае сваім слугам штурнуць мяне з вала галавою ўніз.

— Ты казаў каралю, што мы захаваем яму жыщё, шчодра яго ўзнагародзім, калі толькі ён пакіне гэтых адступнікаў-эстаў з Мээлісам? Што мы дадзім яму коней на дарогу да Полацка або Ноўгарада — у любы бок, куды ён пажадае.

— Кароль сказаў, што эсты ягоныя браты, а братоў у бядзе не кідаюць.

— Шалёны кароль, — разгублена прамармытаў Генрых. — Шалёны кароль...

Ён сціснуў скроні, бо жорсткі боль з нечуванай сілаю ўспыхнуў у галаве.

— Табе дрэнна, святы айцец? — пачціва запытаўся манах.

— Ідзі, — млява махнүў рукою Генрых. Калі манах выйшаў, ён лёг проста на затаптане грубае палатно, якім быў засланы шацёр. Боль паступова слабеў, змяншаўся. Ужо гарошынка болю перакочвалася ў галаве, але і яна супакоілася. «Божа, не дай мне звар'яцець, — думаў Генрых. — Няхай звар'яцее Вячка, твой і мой вораг». Ён узніяўся з падлогі, знou паклікаў манаха і, калі той увайшоў, запытаўся:

— Ці гатовы княжацкія стрэлы?

— Гатовы, — адказаў манах. — Мы зрабілі дзесяць штук.

— Пакажы.

Манах паспешліва выйшаў з шатра і неўзабаве вярнуўся са стралой у руках, асцярожна падаў яе Генрыху. Гэта была звычайная тэўтонская страла з жалезным наканечнікам, сотні якіх несліся зараз

на забаролы Дорпата. Толькі каля апярэння была навязана кароткая чырвоная стужачка. Ды Генрых ведаў, што гэтая страла не абы-якая — наканечнік у яе быў густа змазаны атрутай.

— Аддай стрэлы нашым самым трапным арбалетчыкам і няхай стралаюць імі толькі ў Вячку, — сказаў манаху Генрых. Ён памаўчаў і зноў паўтарыў: — Толькі ў Вячку. Калі яго не бярэ божае слова, дык возьме божы гнеў. Ён жа не дужа хаваецца?

— Кароль Вячка — адважны рыцар, — сказаў манах. — Ён не туціца за спіны свайго войска.

У гэтых словах Генрых улавіў як бы прыхаваную насмешку над самім сабой, што сядзіць у шатры ў той самы час, калі ісцінныя сыны лацінскай царквы пад градам камянёў і стрэл, пад ручаямі пякучай смалы ідуць на варожы вал.

— Забіце Вячку! — раптам закрычаў Генрых. — Забіце і прынясіце мне ягоную галаву!

Злосць, якую ён старанна хаваў ад старонніх вачэй, здаецца, разломвала грудную клетку, раздзірала на кавалкі сэрца. Ён і сам здзівіўся — колькі, аказваецца, жыве ў ім злосці!

У сваім шатры епіскап Альберт сабраў усіх военачальнікаў. Прыйшлі Фрыдрых і Фрэдэгельм, суддзя пілігримаў Герберт, брат Альбера Iаан. Усе толькі што ўдзельнічалі ў штурме Дорпата, яшчэ гарачы пот ззяў на скронях, яшчэ пахлі дымам белыя плашчы, а ў Фрэдэгольма смалой, якую лілі дружыннікі Вячкі з вала, была абпалена шчака, і ён ад вялікага болю кусаў губы.

Сыны лацінскай царквы гінуць ад рук вераадступнікаў, ад рук слуг сатаны, — са скрухаю сказаў Альберт. — Давайце памолімся за супакой іхніх душ.

Усе апусціліся на калені, пачалі маліцца, потым суддзя пілігримаў Герберт усклікнуў:

— Трэба ўзяць замак прыступам, з бою і адпомсціць ліхадзеям на страх іншым. Кожнага, хто з нашых першы ўзыдзе на вал, мы праславім, дадзім яму лепшых коней і лепшага палоннага з тых, што возьмем у замку, акрамя караля Вячкі, якога ўзнясем над усімі, павесіўшы на самым высокім дрэве.

Усе, хто быў у шатры, з ухвалою заківалі галовамі. Пачыналася лебядзіная песня Вячкі.

Асадную вежу, якая ўзвышалася ўпоравень з гарадскім валам, насынулі на роў і пад яе прыкрыццем пачалі рабіць падкоп. Палову свайго войска кінёў Альберт на падкоп. Уразадліў ў цвёрдую халодную зямлю ўдзень і ўначы. Адны капалі, другія ў плашчах, у скуранных

мяшках і лазовых кошыках, поўзаючы ракам, выносілі з падкопу зямлю.

У Юр'eve ўсе чулі, як скрыгочуць тэўтонскія рыдлёўкі ў тоўшчы гарадскога вала. Здавалася, скрыгоча зубамі сама смерць.

— Праклятая вежа! — усклікнуў Міроліс і стрэліў з арбалета.

— Трэба падпальць яе, — сказаў Вячка. — Клічце сюды Халадка і Якава Палачаніна.

Зрабілі вялізныя драўляныя колы, напоўнілі іх пакуллем, смалой, падпалилі і пусцілі з вала проста на вежу, увесь час кідаючы зверху ў агонь сухія дровы, якія падносялі жанчыны і дзецы. Вежа пачала загараща, але тэўтоны ў латах, ахвяруючы сабою, рынуліся да падножжа вежы, разламалі, пасеклі колы, патушылі полымя. Град камянёў і стрэл паляцеў на тэўтонаў, некалькі дзесяткаў іх загінула, ды вежа ацалела і, як бязлітасны Галіяф¹⁰³, стаяла поруч з гарадскім валам.

— Пачакай, мы цябе ўсё-ткі падсмажым, — пагразіў Халадок вежы кулаком і налёг плячом, разам з Якавам, Міронам і некалькімі эстамі пачаў спіхваць з вала яшчэ адно кола. Яно як бы з неахвотаю кранулася з месца. Зарыпеў гарачы абвуглены пясок, узвіўся белашэры попел. Вось кола пачало набіраць ход, і раптам Халадок ці то паслізнуўся, ці то страціў раўнавагу ад гарачыні і вышыні, але здарылася жахлівае і непапраўнае — кола схапіла старшага дружынніка за крысо абпаленага плашча, падмяла пад сябе і пакацілася ўніз, у агонь, у смуродлівы дым.

— Халадок! — закрычаў Мірон. — Халадок!

Ён адчуў, як падкошваюцца калені, і апусціўся на вал каля разбітых, раструшчаных тэўтонскімі камяннямі забаролаў. Ён успомніў далёкі-далёкі дзень, хатку, у якой хаваўся ад ваўкоў, паміраў з голаду, і вясёлага, дужага, сінявокага воя, што пад'яджаў да хаткі, накалоўшы на кап'ё воблака.

— Халадок! — зноў крыкнуў Мірон і заплакаў. Падбег Вячка. У руцэ — меч, шлем з'ехаў набок, і пасма спатнельных светлых валасоў прыклейлася да смуглага лба.

— Дзе Халадок? — запытаўся ў Мірона Вячка. Мірон усхапіўся з зямлі, паказаў рукою ўніз, у полымя і дым.

— Там.

— Э-эх... — толькі і сказаў Вячка. Пачуўся страшэнны грукат. Гэта тэўтоны ішлі на прыступ, удараючы ў літаўры, б'ючы мячамі аб шчыты.

¹⁰³ Галіяф — у біблейскай міфалогіі воін велізарнага росту.

— Рубон! — закрычаў Вячка. — Усе на вал!

Але смерць у той дзень абмінула Халадка. Усе, хто абараняў Юр'еў, думалі, што старшы дружыннік загінуш, згарэў ля падножжжа тэўтонскай вежы, а ён ацалеў, трапіўшы ў палон да Альберта. Наступнай раніцу тэўтоны прыкруцілі Халадка ланцугамі да самага верху штурмавой вежы, хаваючыся за яго плячамі, стралялі ў абаронцаў гарадскога вала з арбалетаў. Так яны рабілі з усімі палоннымі ў час аблогі гарадоў.

Параненай знясіленай птушкай павольна падплываў разам з тэўтонскай вежаю Халадок да вала, які абаранялі ягоныя баявыя сабры. Палаchanе, наўгародцы і эсты спынілі страляніну, з вялікім шкадаваннем глядзелі на свайго няшчаснага скрываўленага, абпаменага пабраціма. Некаторыя плакалі. Вялікая пакута была ў тым, што побач, за некалькі дзесяткаў локцяў ад цябе, канай суайчыннік, і нельга было яму памагчы. Халадок не захацеў, каб сум і слабасць прынесла яго смерць, гучна, на ўсе грудзі засмияўся.

— Браты! — закрычаў у свой апошні міг Халадок. — Высока я лётаю і даёка бачу! Стайць наш Полацк і вечна будзе стаяць! І ніколі не звядзецца наш род! І сонца будзе цалаваць нашу зямлю! Бывайце, Мірошка і Кліміята! Біце з лукаў — не шкадуйце мяне! Хутчэй біце!

Тэўтон, гахнуўшы, размашыста ўсадзіў яму між лапатак востры гарачы корд.

— Біце... — прашаптаў Халадок, і галава ўпала на грудзі.

Зноў закіпела лютая сеча. Ніхто сябе не шкадаваў — ні палаchanе з наўгародцамі і эстамі, ні тэўтоны. Дым выядаў вочы. Мёртвия ляцелі з вала ў агонь і там згаралі. Доўгую лесвіцу, якую тэўтоны, лезучы ўверх, абвілі сваімі целамі, Якаў, Мірон і Мээліс, напружыўшы ўсе сілы, адпіхнулі ад вала, і яна, устаўшы на нейкае імгненне дыбком, цяжка рухнула, знікла ў віхуры агню. Толькі чырвоныя вугалі пырснулі ва ўсе бакі.

Тэўтоны, як шалёныя, лезлі на вал, ды там сустракалі іх мячы і коп'і, рогвіцы і шастапёры, камяні і дубіны, сякеры і кісцяні. На іх лілі смалу, кідалі гаршкі з агнём, бярвенні, трупы іх жа рыцараў, якія ўзабраліся на вал, але адразу ж былі там пасечаны. Крыкі, стогны, апошні чалавечы хрып, рэзкія гукі тэўтонскіх літаўраў, шум агню, свіст мячоў і стрэл спляліся ў велізарны вогненны клубок, напоўнены болем, пакутай і смерцю. Напор тэўтонаў мацнёў, здавалася, вось-вось яны зломяць супраціўленне абаронцаў вала, ды раптам над агульшальнай нямоўчай рознагалосцай бою ўзвілася песня:

Вядзі нас на сечу, святая Сафія!

З табой пойдзэм мы па агні і па багне.

Архангелы стрэлы дадуць залатыя,
Каб звера змагчы, што крыві нашай прагне.

Мужчынскі звонкі голас рашуча паляцей над валам, дзе
абліваліся крывёю параненя, дзе мёртвыя ўсё яшчэ сціскалі гарачыя
мячы.

Мацуй сваіх вояў, святая Сафія,—
Няўрымслівых тураў і сокалаў мужных.

Няхай Палата нашы раны аблыве,
Калі мы ўпадзем ад мячоў харалужных.

— Хто спявае? Хто спявае? — слухаючы песню, пыталіся адзін у
аднаго воі.

— Кліміята Аднарук спявае, — весела сказаў Якаў і крыкнуў
Кліміяту, які стаяў з непакрытай галавою каля забаролаў,
падыгрываючы сабе на гудку:

— Далёка наша Палата, Кліміята!

Кліміята здалёк зауважыў яго, мацней ударыў смыком па струнах
гудка, адказаў:

— Няпраўда, Якаў Палаchanін. Дзе мы стаім, там і наша Палата
цячэ.

І на гэты раз не хапіла тэўтонам сіл, пакаціліся яны з вала. На
тым і бой замоўк, толькі воблака чорнага дыму вісела над Юр'евам.
Кветкі, прытаптаныя ў ваколіцах Юр'ева нагамі пілгримаў і
мечаносцаў, палахліва ўздымалі з зямлі галоўкі, азіраліся наўкол,
быццам хацелі даведацца, ці доўга яшчэ людзі будуць забіваць
людзей.

Ноч апусцілася на Юр'еў. За валам і каля вала гарэлі вогнішчы.
Ніхто не мог заснуць. Хіба можна было спаць, калі за плячамі кожнага
стаяла смерць, калі зоркі густа падалі з неба? І тады зайгралі палаchanе
на гудках і цымбалах, а тэўтоны ўдарылі ў літаўры, задудзелі ў дудкі. І
пачалі танцаваць знясіленыя людзі каля вогнішчаў, каб узбадзёрыць
сябе.

Вячка стаяў, прысланіўшыся спінаю да абсмаленых частаколін
забаролаў, зняўшы цяжкі шлем. Глуха крыкнула за валам невядомая
начная птушка, нібы паклікала яго. Кожную ноч ён чуў яе трывожны
самотны голас, хоць наўкол ва ўвесь дух ігралі гудкі і дудкі.
Здавалася, яна крывыць толькі для яго. Дзе жыве гэтая птушка? Якое
ў яе гняздо? Пабегчы б за ёй, скациўшыся з вала, у начны туман, у лугі
і лясы і зноў зрабіцца малым, каб росны лазовы куст пудліва
дакрануўся да шчакі, апёк яе дрыготкім холадам. Паляцец бы, як
гэтая птушка, далёка-далёка адсюль, ад крыві і смерці, і апусціцца на
ціхім лясным азерцы каля Друцка, дзе светлыя хвалі варушаць сонны

чарот і месячныя промні начуюць у яловым гушчары. Не паляціш! Нельга. Са сваёй дружынаю ён пойдзе да канца, да самага канца...

Вячка заснуў, сціскаючы ў руцэ меч, і цераз вал пераляцела светлапёрая вогненнавокая птушка, села яму на грудзі, запыталася мяккім пяшчотным голасам:

— Дзе ты, мой князь?

Ён зняў баявую пальчатку, асцярожна, заміраючы сэрцам, пагладзіў абсыпаныя бліскучымі кроплямі расы пёры. Птушка ўздрыгнула, сціснулася ў камячок, зноў запыталася:

— Дзе ты, мой князь?

Вячка прахапіўся, адштурхнуўся спінаю ад забаролаў, напружыў зрок. Дабранега хілілася над ім, ласкова трэсла за руку, што сціскала меч. Зорнае бяздоннае неба развіналася, нібы крылі, у яе за плячамі.

— Дзе ты, мой князь? — шаптала Дабранега. — Забыўся пра мяне... Днююеш і начуеш тут... Пойдзем са мной у святліцу... Адпачнеш... Пойдзем...

Яна, як малога, узяла яго за руку, павяла, і ён паслухмяна пайшоў за ёю. Воі, што танцевалі каля вогнішчаў, віталі яго крыкамі, але ў гэтых крыках ён адчуваў сум і стомленасць.

— Спіце. Годзе танцеваць, — сказаў ім Вячка. — Беражыще сілы для заўтрашняга бою.

Увайшлі ў святліцу. Велізарная мядзведжая шкура ляжала на падлозе. Месяц асцярожна заглядваў у акно. Здавалася, прастора наўкол была запоўнена, заліта блакітнай і срэбна-зялёной вадою, і яны паплылі ў гэтай вадзе, як плывуць побач па бязмежным небе дзве начныя зоркі.

— Кахаю цябе, — шаптала Дабранега. — Кахаю цябе, Вячка... Помніш, як вясною ў Кукейносе ты паплыў ноччу па Дзвіне, каб сарваць для мяне белыя лілеі? Помніш, лада мой?

— Помню, — ціха адказваў Вячка. — Ніколі не забуду...

— Помніш, як мы трапілі з табою ў лузэ пад дожд়, як сушыліся каля цяпельца, а потым забраліся ў стог сена і так моцна пахла медуніцай?

— Помню... Ніколі не забуду...

Ноч плыла над Юр'евам. Апошняя іхняя ночь. Месячная, прамяністая, юная...

— Дай мне свежую нацельную кашулю, — сказаў Вячка Дабранезе, калі яны прачнуліся, ляжалі на мядзведжай шкуры і променъ сонца драмаў у Дабранегі на шчацэ.

Княгіня заплакала.

— Не плач, — сказаў Вячка. — Табе не трэба плакаць...

— Няўжо Ноўгарад не прышле падмогу? — з надзеяй глянула на мужа Дабранега.

— Не ведаю... Позна... Мы засталіся адны... Але не трэба думашь пра гэта. Дай мне кашулю і давай развітаемся з табою, бо там, паміж людзей, нам не ўдасца гэта зрабіць.

Ён моцна абняў і тройчы пацалаў Дабранегу.

— Я быў шчаслівы з табою ў гэтym жыщі. Дзякую табе за ўсё. Дай бог, каб мы сустрэліся ў будучым жыщі, на нябёсах... Дзякую яшчэ раз... І бывай... Назаўсёды бывай...

— Князь, — заплакала Дабранега. — Князь... Я кахаю цябе... Я баюся... Не пакідай мяне адну...

— Пайшлі на вал, — паклаў ёй руку на плячо Вячка.

Зноў тэўтоны ўдарылі ў літаўры, зноў каменямёты пачалі біць пудовымі валунамі па гарадскіх варотах, зноў з асаднай вежы ляцелі ў Юр'еў стрэлы арбалетчыкаў, бочки са смалой і агнём. Гэта быў страшны бой. Ніхто не адступаў. Ніхто не прасіў літасці. Загінуў юны эст Мээліс, рассечаны ад правай ключыцы да пояса вялізной сякеры мечаносца Фрэдэгельма. Але і Фрэдэгельма наскроў пранізаў кап'ём Якаў Палачанін.

Каля забаролаў, паміж агню і дыму, скрыжавалася жалеза з жалезам, рука з рукой, сіла з сілаю, адвага з адвагаю. І зноў не выгрымалі тэўтоны — у які ўжо раз пакацліся ўніз, а следам за імі, б'ючы іх па спінах і галовах, ляцелі бярвенні, камяні, гаршкі з агнём. Следам за імі ляцела песня Кліміяты Аднарука.

Вядзі нас на сечу, святая Сафія....

Кліміята ўвесь час быў на гарадскім вале, абпаліў шчокі, сарваў голас, але вочы глядзелі радасна. Убачыў Мірона, закрыгчаў:

— Мірошка, хадзі сюды!

Мірон падбег, стаў насупраць, абапёршыся на кап'ё.

— Добра ваюеш, — сказаў яму Кліміята. — Але паберажы сябе, бо аддаю я табе полацкі летапіс, жыщё сваё аддаю. Зразумей?

І ён пачапіў Мірону на плячо цяжка напакаваную скураную торбу, абышытую па краях бліскучым дротам.

— Там летапіс? — глянуў на Кліміяту, задыхнуўся ад хвалявання Мірон.

— Летапіс. Беражы яго, як сэрца берагуць, як вока берагуць. Маё і тваё жыщё ў ім... І жыщё іхняе, — ён шырока павёў рукою, паказаў на Вячку, на Якава Палачаніна, на залітых потам, засыпаных сажай вояў, што рыхтаваліся адбіваць яшчэ адзін — шосты за дзень! — наступ тэўтонаў.

Зноў тэўтоны пайшлі на штурм. Арбалетчыкі няспынна аbstрэльвалі вал, не давалі нікому высунуць галаву. Стала ўдарыла Кліміту Аднарука ў шыю, прабіла горла, ён упаў, захлынувшись крывёю, і ў той жа міг брат епіскапа Альберта Іаан і ягоны слуга Пётр з паходнямі ў руках узбеглі на вал, і Пётр, наступіўшы нагою, раstrушчыў Клімітаў гудок. Вячка ўдарыў мячом, і галава Пятра пакацілася з вала.

— Рубон! — крикнуў Вячка. Палаchanе, наўтародцы і эсты, жанчыны і хлапчуکі-падлеткі, усе, хто быў яшчэ жывы, з вялікай ярасцю ринуліся на тэўтонаў. Іаана пасеклі на кавалкі. Такі ж лёс напаткаў трох рыцараў-мечаносцаў, якія, узбегшы на вал, пачалі махаць сякерамі, рабіць праходы ў забаролах.

Увесь гэты час Генрых не знаходзіў сабе месца. Не вытрымаў, вырваўся з шатра, каля самага вала ўбачыў знаёмага манаха, таго самага, якому даў атручаныя стрэлы, моўчкі схапіў у яго лук, стрэліў у Вячку, што ў раскрыленай барвяніцы сек і сек мячом. Стала праляцела побач з князем. Генрых кінуў лук, закрыў твар гарачымі рукамі, пабег назад у шацёр.

Вячку адсеклі левую руку, ён пахінуўся, пабляднеў. Да яго падскочыў Якаў, закрыгчай:

— Князь, давай я цябе знясу з вала! Кроў табе зляйнікі спыняць.

— У мяне ёсьць яшчэ адна рука, Якаў Палаchanін, — сашчапіўшы зубы, адказаў Вячка і з усяго маху ўдарыў мячом кнекта, які бег са штурмавой лесвіцай. Яны упалі разам — кнект і князь. Вячка паспей прашаптаць Якаву:

— Меч... Мой меч вазымі!..

Якаў схапіў меч, а наўкол грымел алютая сеча, свісталі стрэлы, палалі забаролы, і нечы тонкі, амаль дзіцячы голас крикнуў з невымерным адчаем і болем:

— Ой, мамачка!

Епіскап Альберт увайшоў у паходную капэлу, стаў на калені перад распяццем Хрыста, пачаў горача маліцца. Плашч у епіскапа быў разарваны, прапалены ў некалькіх месцах. Епіскап убачыў Генрыха, узніяўся з зямлі, радасна сказаў:

— Доргат ляжыць каля нашых ног. Чуеш, сын мой? Мы перамаглі! Эстонія наша!

— А дзе кароль Вячка? Прывялі яго сюды з вяроўкай на шылі? — перарваўшы епіскапа, запытаўся бледны Генрых.

— Вячка загінуў, — шырока ўсміхнуўся Альберт і перахрысціўся. — Вячка ляжыць каля забаролаў. Мы перамаглі.

— Ён перамог! Ён перамог! — раптам закрычаў Генрых і з ліхаманкавым бліскам у вачах пачаў бегаць каля алтара. Альберт з вялікім здзіўленнем паглядзеў на яго, падышоў да свайго любімага вучня, паклаў яму руку на лоб, сказаў з бацькоўскай цеплынёю:

— Табе кепска, сын мой? Ідзі адпачні і працягвай пісаць хроніку. Няхай нашчадкі даведаюцца аб нашай перамозе і праславяць нас.

III

Чорны дым, як навальнічная хмара, стаяў над Юр'евам. Здавалася, у прыроды не хапала ветру, не хапала сілы, каб спіхнуць яго з месца. Прыйрода, як і людзі, знясілела і аглухла пасля цэлага месяца лютай сечы. Неверагоднай цішынёй поўніліся неба і зямля. Але вось пайшоў, ціха залопаў па абарэрлай траве, па чорных вугалях нетаропкі восенійскі дождж. Першыя краплі ўпалі на раку, па якой некалькі дзён запар плылі забітыя людзі.

На рачной строме, што густа зарасла ляшчыннікам і бярэзняком, раптам зашалася трава, зверху ўніз пацяклі струмені пяску. Прабіваючы сабе дарогу рукамі, плячамі, усім целам, са звярынай нарой, якой заканчваўся падземны ход, асцярожна выштаўз Якаў, цягнучы за сабой Усяславаў меч. Аддыхаўся, абротрася ад пяску, нахіліўся, стоячы на каленях над нарою, гукнуў:

— Мірон, трымай руку.

Праз нейкі час на белы свет вылез Мірон, моцна прыціскаючы да грудзей вялікую скураную торбу з полацкім летапісам. Сеў на траву, заплюшчыў і расплюшчыў вочы, здзвіўся:

— Дождж на рацэ шуміць...

— Меч Усяславаў жыве. Слова наша жыве. Пойдзем, — сказаў Якаў, і яны пайшли туды, дзе чырванелася між хмараў сонца — на ўсход.

Слова на развітанне

Паклон вам, прашчуры!

Вось і надышоў час развітвацца з вамі. Вы пайшлі, вы зніклі ўдалечыні, а я застаўся...

Сонечным светлым днём стаю каля полацкай Сафіі. Нядаўна ў саборы пасялілася музыка. Узнёсла і высакародна гучыць «Полацкі спытак», які трыста гадоў назад слухалі і любілі нашы продкі. Толькі нядаўна нотныя запісы знайшлі ў Krakave, і музыка вярнулася на Радзіму.

З хваляваннем і гордасцю думаю я, што не зганьблі меч Усяславаў сыны нашай зямлі. Бязлітасна біў ён ворагаў на рацэ Нёман і на Чудскім возеры, на полі Куліковым і пад Грунвальдам. Яго ўзнімалі і Давыд Гарадзенскі, і Андрэй Полацкі, і іншыя беларускія героі. Паклон ім!

Падыходжу да сцяны Сафіі, асцярожна кратую яе рукою, быццам выпрабоўваю сцяну на цвёрдасць і ўстойлівасць.

Калісьці да гэтай сцяны бег з баярскай няволі Якаў Палаchanін. Калісьці князь Вячка прасіў у яе моцы.

Вечная сцяна... Вечныя людзі, што жылі і жывуць у гэтым горадзе, на гэтай зямлі.

Прысланяюся плячамі да сцяны, адчуваючы яе шурпатаасць. Наперадзе — бязмежны абсяг Дзвіны, чайкі, людскія ўсмешкі. За плячамі — сцяна, гісторыя, продкі...

Паклон табе, родная зямля!

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

ЗМЕСТ

Слова на дарогу
РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ
РАЗДЗЕЛ ДРУГІ
РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ
РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ
РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ —
Слова на развітанне

Дайнека, Леанід Мартынавіч

Меч князя Вячкі : Раман: Для ст. шк. узросту / Маст. I. A. Лукашык. - Mn. : Юнацтва, 1987. - 304с. - (Б-ка прыгод і фантастыкі). 30000экз.

Прыгодніцкі раман Леаніда Дайнекі мае гісторычную аснову. Гэта — герайчна барацьба гараджан старажытнага Полацка з тэўтонскімі рыцарамі-крыжаносцамі. Нягледзячы на тое, што падзеі рамана адбываюцца ў XIII стагоддзі, яго тэматыка вельмі актуальная. Твор прасякнуты ідэяй аб неабходнасці яднання славянскіх народаў, а таксама іх бліжэйшых суседзяў-літоўцаў, латышоў, эстонцаў, для таго, каб процістаяць ворагам.